

EÖTVÖS LORÁND TUDOMÁNYEGYETEM
BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KAR

DOKTORI DISSZERTÁCIÓ

ZICHLER CSILLA

Metaforische conceptualisatie van emoties in Nederlandse vaste verbindingen

—

Az érzelmek metaforikus konceptualizációja holland állandósult
szókapcsolatokban

Nyelvtudományi Doktori Iskola

vezetője: Dr. Tolcsvai Nagy Gábor akadémikus, egyetemi tanár

Germanisztikai Nyelvtudomány Oktatási Program

vezetője: Dr. Manherz Károly CSc, professor emeritus

A védési bizottság tagjai:

Elnök:	Dr. Gera Judit PhD, egyetemi tanár
Bírálok:	Dr. Balázs Julianna PhD, egyetemi docens Dr. Nagy Roland PhD, egyetemi adjunktus
Titkár:	Dr. Varga Orsolya PhD, egyetemi adjunktus
További tagok:	Dr. Anne Tamm PhD, egyetemi docens Dr. Vesztergomi Janina PhD Dr. Müller Márta PhD, habilitált egyetemi adjunktus

Témavezetők:

Dr. Mollay Erzsébet CSc, egyetemi docens †

Dr. Manherz Károly CSc, professor emeritus

BUDAPEST

2019

1. INLEIDING	4
1.1 INTRODUCTIE VAN HET ONDERWERP	4
1.2 VERANTWOORDING VAN DE ONDERWERPSKEUZE	5
1.3 DOELSTELLINGEN VAN HET ONDERZOEK	6
1.4 OVERZICHT VAN DE OPBOUW EN WERKWIJZE	7
I. THEORETISCH DEEL	9
2. EEN KRITISCH OVERZICHT VAN DE NEDERLANDSE VAKLITERATUUR	9
2.0 INLEIDING	9
2.1 DE NEDERLANDSE FRASEOLOGIE VANUIT COGNITIEF-SEMANTISCH PERSPECTIEF	10
2.2 KRITISCHE BESCHOUWING	12
2.3 GESCHIEDENIS VAN HET ONDERZOEK NAAR NEDERLANDSE METAFOREN VANUIT COGNITIEF PERSPECTIEF	15
2.4 SAMENVATTING EN CONCLUSIE	18
3. THEORETISCHE FUNDERING	19
3.0 INLEIDING	19
3.1 RELEVANTE ASPECTEN VAN DE COGNITIEVE SEMANTIEK	20
3.2 RELEVANTE ASPECTEN VAN DE COGNITIEVE METAFORENTHEORIE	22
3.2.0 DE TRADITIONELE METAFOROPVATTING	22
3.2.1 CONCEPTUELE METAFOREN	24
3.2.2 CLASSIFICATIE VAN DE CONCEPTUELE METAFOREN	29
3.2.3 DE BASIS VAN DE CONCEPTUELE METAFOREN	32
3.2.4 DE ROL VAN DE METONYMIE	35
3.2.5 DE REIKWIJDTE VAN DE CONCEPTUELE METAFOREN	37
3.2.6 CULTURELE EN DIACHRONE ASPECTEN	38
3.3 RELEVANTE ASPECTEN VAN DE COGNITIEVE FRASEOLOGIE	40
3.3.1 DEFINITIE	40
3.3.2 GEMOTIVEERDHEID	42
3.4 RELEVANTE ASPECTEN VAN DE EMOTIEPSYCHOLOGIE	49
3.4.1 WAT IS EMOTIE?	50
3.4.2 EMOTIES IN HET LICHAAM	53
II. EMPIRISCH DEEL	59
4. MATERIAALVERZAMELING	59
4.0 INLEIDING	59
4.1 METHODOLOGISCHE RICHTLIJNEN	60
4.2 BRONNEN	63
4.2.1 FRASEOLOGISCHE VERZAMELINGEN	64
4.2.2 EEN VERKLAREND EENTALIG WOORDENBOEK – VAN DALE GROOT WOORDENBOEK VAN HEDENDAAGS NEDERLANDS	69

4.2.3 DIGITALE CORPORA	76
4.2.4 INTERNET	77
4.2.5 CONCLUSIE MET BETREKKING TOT DE BRONNEN	79
4.3 SELECTIE VAN DE VASTE VERBINDINGEN	80
4.3.1 PROVISORISCH MATERIAALBESTAND	80
4.3.2 FILTERING VAN HET PROVISORISCHE MATERIAALBESTAND	84
4.4 CORPUS	90
4.4.1 VASTE VERBINDINGEN ROND HET CONCEPT VREUGDE	91
4.4.2 VASTE VERBINDINGEN ROND HET CONCEPT VERDRIET	92
4.4.3 VASTE VERBINDINGEN ROND HET CONCEPT WALGING	93
 5. ANALYSE VAN DE EMOTIE-CONCEPTEN	 94
 5.0 INLEIDING	 94
5.1 DE METAFORISCHE CONCEPTUALISATIE VAN VREUGDE	96
5.1.1 VREUGDE-specifieke vaste verbindingen	99
5.1.1.1 VREUGDE IS OMHOOG GERICHT	101
5.1.1.2 VREUGDE IS ZON	108
5.1.1.3 VREUGDE IS WAANZIN	113
5.1.1.4 VREUGDE IS ROES	114
5.1.1.5 EEN GELUKKIGE MENS IS EEN DIER OP ZIJN GEMAK	115
5.1.1.6 VREUGDE IS EEN OBJECT	118
5.1.1.7 VREUGDE IS EEN UITERLIJKE GEVOELSREACTIE	122
5.1.2 Niet VREUGDE-specifieke vaste verbindingen	123
5.1.2.1 HET LICHAAM IS EEN CONTAINER VOOR VREUGDE/EMOTIE	124
5.1.2.2 VREUGDE/EMOTIE IS EEN FYSIOLOGISCHE VERANDERING	128
5.1.2.3 VREUGDE/EMOTIE IS STRALING	130
5.1.2.4 VERDERE CONCEPTUELE METAFOREN	131
5.2 DE METAFORISCHE CONCEPTUALISATIE VAN VERDRIET	132
5.2.1 VERDRIET-SPECIFIEKE VASTE VERBINDINGEN	134
5.2.1.1 VERDRIET IS NAAR BENEDEN GERICHT	135
5.2.1.2 VERDRIET IS EEN CONTAINER	138
5.2.1.3 VERDRIET IS VERWONDING	139
5.2.1.4 VERDRIET IS DUISTERNIS	141
5.2.2 NIET VERDRIET-SPECIFIEKE VASTE VERBINDINGEN	143
5.3 DE METAFORISCHE CONCEPTUALISATIE VAN WALGING	144
5.3.1 WALGING-SPECIFIEKE VASTE VERBINDINGEN	147
5.3.1.1 WALGING IS AFWENDING	148
5.3.1.2 WALGING IS NAAR BENEDEN GERICHT	149
5.3.1.3 WALGING IS ZIEKTE	151
5.3.2 NIET WALGING-SPECIFIEKE VASTE VERBINDINGEN	152
5.4 VERGELIJKENDE BESPREKING VAN DE RESULTATEN	153
 6. SAMENVATTING EN VERVOLGONDERZOEK	 160
 6.1 SAMENVATTING	 160
6.2 ONDERZOEKSMOGELIJKHEDEN	165
 7. AANHANG	 167
 BIBLIOGRAFIE	 172

1. Inleiding

1.1 Introductie van het onderwerp

In het kader van dit proefschrift wordt de metaforische conceptualisatie van emoties onderzocht in Nederlandse vaste verbindingen vanuit cognitief perspectief. Concreet wordt deze algemeen geformuleerde doelstelling gerealiseerd door middel van een empirisch synchroon onderzoek. Er worden metaforische vaste verbindingen van de basisemoties VREUGDE¹, VERDRIET en WALGING onder de loep genomen.

Als theoretisch kader wordt aan de ene kant de cognitieve benadering van metaforen toegepast die hoofdzakelijk berust op de metaforentheorie van Lakoff en Johnson (1980). Een ander belangrijk theoretisch raam biedt aan de andere kant de cognitieve aanpak van de fraseologie. Hier baseer ik me grotendeels op de werken van Dobrovol'skij (1995, 1997).

Aan de keuze van het onderwerp van het proefschrift ligt een dubbele motivatie ten grondslag. De directe aanleiding tot dit onderzoeksobject gaven mij linguïstische studies omtrent emotie uitdrukken vaste verbindingen: bv. de analyses van de Nederlandse concepten ANGST en MOED (Klimaszewska 1990), WOEDE (Verstraten 1992), de Duitse concepten ANGST (Dobrovol'skij 1997) en LEBEN (Kispál 2010), de Hongaarse EMOTIE-concepten (Bańcerowski 2008) en uiteraard de onderzoekingen van Engelse concepten door Lakoff en Johnson (1980) en Kövecses (1990, 2015). In een artikel heb ik een klein onderzoek voorgesteld naar de metaforische gemotiveerdheid van vaste verbindingen rond het concept VREUGDE (Zichler 2004). In het kader van dit proefschrift worden ten dele de daar opgedoken vragen geactualiseerd opgepakt en uitgebreider uitgewerkt – naast het concept VREUGDE worden hier namelijk ook andere EMOTIE-concepten onderzocht.

Aan de andere kant kon ik met deze onderwerpskeuze een ander gebied betrekken bij het onderzoek dat mij persoonlijk bezighoudt, namelijk de psychologie². De cognitieve holistische aanpak, die de mens met zijn ervaringswereld (dus ook zijn emoties) en zijn

¹ De concepten worden traditioneel (bv. in Lakoff en Johnson 1980) met hoofdletters aangeduid. In dit proefschrift wordt deze traditie gevolgd.

² Een persoonlijke motivatie biedt in dit verband in eerste instantie mijn interesse voor emotionele intelligentie (EQ) die ik o.a. leerde kennen uit het klassieke werk van Goleman ([1996]2006), een Amerikaanse psycholoog die verbonden is aan Harvard University.

taaluitingen als een geheel beschouwt, maakt het mogelijk dat hier ook bepaalde psychologische aspecten aan bod kunnen komen.

Wat betreft de algemene theoretische benadering fungeren de stellingen van Tolcsvai Nagy (2013:9) in zijn inleiding tot de cognitieve linguïstiek als leidraad in dit proefschrift:

A beszélő ember immár – ismét – nem struktúra és nem egy genetikai mutáció gépszerűen működő mentális eredménye, hanem az, ami, közösségben élő alkotó szellem, fizikai, biológiai és pszichológiai lehetőségeivel és korlátaival, környezetével kölcsönhatásban. A nyelvnek a humanitásba, az emberi közegbe visszahelyezése történik itt, szigorú, de a dolgot magát előtérbe helyező tudományos keretben, amelynek során a megismerő, cselekvő ember és az emberi közösség alkotó tényezői kerülnek viszonyba a nyelvi rendszerrel.³

1.2 Verantwoording van de onderwerpskeuze

Volgens de vakliteratuur maken de emoties uitdrukken vast verbindingen een kenmerkend onderdeel uit van fraseologismen. Černyševa (1984:18) stelt dat

(...) die Phraseologismen vor allem der Benennung von subjektiv bedeutsamen physischen, psychischen und sozialen Situationen und Zuständen des Menschen dienen. Die zahlenmäßig bedeutendsten phraseosemantischen Gruppen sind dementsprechend Aspekte der menschlichen Psyche sowie der zwischenmenschlichen Beziehungen (...).⁴

De centrale rol van emoties wordt niet alleen vanuit het perspectief van de fraseologie maar ook in het kader van het metaforenonderzoek bevestigd. In zijn praktische inleiding tot het cognitieve metaforenonderzoek behandelt Kövecses (2005:40) de frequentste bron- en doeldomeinen in een apart hoofdstuk. Onder de categorie "vaak voorkomende doeldomeinen" worden op de eerste plaats emoties genoemd als "doeldomeinen bij uitstek". Hij stelt op basis van de bestudering van metafoorwoordenboeken en cognitief-linguïstische werken dat het grootste deel van onze emoties met behulp van conceptuele metaforen wordt geconceptualiseerd.

³ De sprekende mens is nu al – weer – geen structuur noch machineachtig functionerend, geestelijk resultaat van een genetische mutatie meer, maar hij is, wat hij inderdaad is: een scheppende geest met zijn fysieke, biologische en psychologische mogelijkheden en beperkingen die in een gemeenschap leeft en is voortdurend in wisselwerking met zijn omgeving. Wat hier gebeurt is de terugplaatsing van de taal in de humaniteit, in het menselijke milieu in een strikt wetenschappelijk kader dat echter het ding zelf centraal stelt. Gedurende dit proces komen de kennende en handelende mens en de scheppende factoren van de menselijke gemeenschap in aanraking met het talige systeem. (vertaald door Cs. Zichler)

⁴ Zie verder ook nog Dobrovol'skij (1997:172-173) en Burger (1998:87).

De analyse van alle concepten die emoties uitdrukken valt natuurlijk buiten het bestek van een proefschrift. Daarom heb ik besloten van de zes zogenaamde kern- of basisemoties⁵ (VREUGDE, ANGST, VERDRIET, WOEDE, WALGING en VEBAZING) de emoties VREUGDE, VERDRIET en WALGING te analyseren als doeldomeinen.

Hoewel de meeste van deze doeldomeinen – vooral wat betreft het Engels – vaak onderwerp van linguïstische uiteenzettingen waren, ontbreken er nog zoals uit 2.2 zal blijken grootschaligere analyses voor het Nederlands. Behalve het concept WOEDE en ANGST zijn de Nederlandse EMOTIE-concepten nog een relatief onontgonnen terrein.

1.3 Doelstellingen van het onderzoek

Ik stel me ten doel in dit onderzoek de metaforen waarmee de basisemoties VREUGDE, VERDRIET en WALGING in Nederlandse vaste verbindingen worden uitgedrukt nauwkeurig onder de loep te nemen. Deze doelstelling (D) wordt in twee grote fases bereikt:

D₁: *Opsporing* van de metaforen waarmee de basisemoties VREUGDE, VERDRIET en WALGING in Nederlandse vaste verbindingen worden uitgedrukt.

D₂: *Analyse* van deze metaforen.

D₁ wordt behaald op basis van de volgende subdoelstellingen:

(1): Evaluatie van de methodes voor het verzamelen van Nederlandse vaste verbindingen voor dit onderzoek.

(2): Uitwerking van een selectieprocedure voor de vaste verbindingen die moeten worden onderzocht en samenstelling van een corpus van Nederlandse metaforische vaste verbindingen die de genoemde emoties uitdrukken.

Voor het tweede deel (D₂), de analyse, worden volgende subdoelstellingen gesteld:

⁵ Voor de betekenisverwante termen basis- of kernemoties zie 3.4.1.

(3): Uitwerking en structurering van de metaforen in het corpus. Opstelling van hypothesen i.v.m. de motivatiebasis en focus van de conceptuele metaforen.

(4): Ondersteuning, weerlegging of aanpassing van de volgende hypothesen (H), die op basis van de vakliteratuur en van mijn eigen onderzoek naar de metaforen van het Nederlandse concept VREUGDE (Zichler 2004) werden opgesteld:

(H₁): In de vaste verbindingen die emoties conceptualiseren met metaforen, worden vooral conceptuele metaforen gebruikt.

(H₂): De onderzochte conceptuele metaforen kunnen in twee groepen worden gedeeld: (1) in conceptuele metaforen die *specifiek* voor de emotie in kwestie typerend zijn en (2) conceptuele metaforen die *algemeen* bij de conceptualisatie van meerdere emoties een rol spelen.

(5): Beantwoording van de vraag of de specifieke fysiologische patronen van de basisemoties zich ook in de metaforen weerspiegelen.

1.4 Overzicht van de opbouw en werkwijze

In het begin van elk hoofdstuk wordt de inhoud in het kort samengevat en beredeneerd, daarom zal ik hier slechts een eerste algemene indruk geven over de structuur. Het proefschrift valt uiteen in twee delen: een theoretisch en een empirisch gedeelte. In het eerste deel (hoofdstuk 2 en 3) wordt het theoretische kader voorgesteld. In hoofdstuk 2 vindt men een samenvatting van de geschiedenis van de Nederlandse fraseologie en het Nederlandse metaforenonderzoek met accent op de hier toegepaste cognitief-semantische invalshoek. In dit tweede hoofdstuk wordt ook mijn onderwerpskeuze nader toegelicht en er worden op basis van de geïntroduceerde vakliteratuur vragen geformuleerd die met betrekking tot mijn onderzoek van belang zijn. De opgedoken vragen worden in hoofdstuk 3 verder uitgediept.

In het empirische gedeelte wordt het eigenlijke onderzoek gepresenteerd. Hoofdstuk 4 is gewijd aan de beschrijving van de methodologische kwesties en de samenstelling van het corpus. In hoofdstuk 5 worden de metaforen, die bij de concepten

VREUGDE, VERDRIET, of WALGING horen, vanuit verschillende aspecten geanalyseerd.

Het proefschrift wordt in hoofdstuk 6 afgerond met een samenvatting waarbij ook de nieuwe mogelijke onderzoeksvragen worden aangestipt die tijdens het onderzoek naar voren zijn gekomen.

I. THEORETISCH DEEL

2. Een kritisch overzicht van de Nederlandse vakliteratuur

2.0 Inleiding

In het eerste hoofdstuk wordt het proefschrift in de context van het Nederlandse cognitief-semantische fraseologieonderzoek geplaatst.⁶ Als eerste uitgangspunt voor mijn onderzoek wordt er gefocust op de werkzaamheden die op mijn engere onderzoeksgebied werden verricht.

In 2.1 wordt een beknopte beschrijving aangeboden van de onderzoeken die tot nu toe binnen het cognitief-semantische kader naar Nederlandse metaforische en metonymische⁷ fraseologismen werden uitgevoerd. Van de hierin genoemde concrete cognitief georiënteerde studies worden de werken in 2.2 kritisch beschouwd die op mijn engere onderzoeksterrein ontstonden. Gezien het feit dat mijn onderzoeksvragen zich bevinden op een overlappingsgebied van de fraseologie en het metaforenonderzoek, wordt ook de stand van zaken met betrekking tot het cognitief-semantische onderzoek naar Nederlandse metaforen voorgesteld (2.3).

Mijn doel in dit hoofdstuk is dus het in kaart brengen in hoeverre mijn onderzoeksobject onderwerp was van Nederlandse linguïstische analyses en of deze werken perspectieven bieden voor mijn eigen onderzoek. Een uitgebreide theoretische fundering zal in het volgende hoofdstuk volgen, waar een bredere focus zal worden gelegd en aandacht zal worden besteed aan de relevante internationale vakliteratuur.

⁶ Wat betreft het bredere kader – d.i. de algemene geschiedenis van het fraseologisch onderzoek – wordt dit onderwerp in Verstraten (1992) en Kowalska-Szubert (1996) aangesneden. Een gedetailleerde Engelstalige beschrijving van de geschiedenis van de Nederlandse fraseologie biedt Feyaerts (2007). Een bondig overzicht van de geschiedenis van het fraseologisch onderzoek in het Nederlands is te vinden in Zichler (2016). Er wordt de beginfase – d.i. het ontstaan van de traditionele fraseologie –, het fraseologisch onderzoek op het Amerikaanse en Europese continent en ten slotte het fraseologieonderzoek in het kader van de neerlandistiek belicht.

⁷ Hier wordt de cognitieve traditie gevolgd en met metaforisch tegelijkertijd ook metonymisch bedoeld indien een onderscheiding niet relevant is. Voor de nauwe relatie tussen metafoor en metonymie zie 3.2.4.

2.1 De Nederlandse fraseologie vanuit cognitief-semantic perspectief

Wat betreft het fraseologisch onderzoek op het gebied van de neerlandistiek ligt het accent vanaf de jaren 90 vooral op lexicaal-semantic studies (Feyaerts 2007:647). Binnen de lexicaal-semantic benadering hebben o.a. Klimaszewska (1990a, 1991, 1994a, 1994b, 1997a, 1997b, 2004), Kowalska-Szubert (1994, 1996, 1999), Kuipers (1999), Verstraten (1988, 1992) en Piirainen (1995, 2003) gebruik gemaakt van het cognitieve theoretische kader. In het vervolg wordt de bijdrage van deze taalwetenschappers tot het cognitief-semantic fraseologieonderzoek kort geïntroduceerd. Mijn interesse gaat hierbij uiteraard vooral uit naar onderzoeken die metaforische concepten als onderwerp hebben.

In dit verband moet de wetenschappelijke werkzaamheid van Klimaszewska op de eerste plaats worden genoemd. Ze was namelijk bij mijn weten de eerste taalkundige onder de neerlandici die bij de bestudering van vaste verbindingen de cognitief-semantic invalshoek hanteerde. In een hoofdstuk van haar *Habilitationsschrift* (1990) (die trouwens de eerste monografische studie was naar Nederlandse vaste verbindingen) pleit zij voor de betrekking van de cognitieve semantiek bij het fraseologieonderzoek. De Poolse taalkundige toonde door de prototypische structuur van enkele concepten te onderzoeken een mogelijk toepassingsgebied van de prototypetheorie aan. Op basis van dit kader en de cognitieve metaforentheorie van Lakoff en Johnson (1980) gaf zij een kleine analyse van de concepten BANG ZIJN en MOED HEBBEN respectievelijk LEVEN en DOOD en stipte ook de concepten GOED GEDRAG, SLECHT GEDRAG, BEDRIEGEN/BEETNEMEN, GOEDKEUREN en AFKEUREN⁸ aan. De introductie van het (toen relatief nieuwe) theoretische kader en de behandeling van de net genoemde concepten vormden de eerste oriënterende en ook populiserende stappen op het gebied van het cognitief-semantic onderzoek naar Nederlandse vaste verbindingen.

De eerste – en tot nu toe laatste – gedetailleerde en omvangrijke Nederlandstalige studie op dit terrein is het boek van Verstraten (1992). Zij vergelijkt de cognitieve semantiek in tegenstelling met Klimaszewska niet alleen met de structuralistische opvatting, maar ook met andere theoretische kaders zoals de Montague-grammatica en de generatieve grammatica. Verstraten acht de cognitief-semantic benaderingswijze het meest geschikt voor de semantic beschrijving van vaste verbindingen. In haar proefschrift wordt naast het door Klimaszewska ook aangestipte

⁸ De laatste vijf concepten komen in het Nederlands in Klimaszewska (1994a) aan bod.

concept DOOD ook WOEDE geanalyseerd. Verstraten (1992:105) wil met de analyse laten zien “dat juist een cognitieve werkwijze duidelijk kan maken, dat de betekenissen van vaste verbindingen niet volledig arbitrair zijn”.

Wat betreft het concept DOOD onderzoekt Verstraten een rijker corpus dat uit 116 vaste verbindingen bestaat (die hoofdzakelijk werkwoordelijke verbindingen zijn). Klimaszewska bestudeert daarentegen maar ca. 27 werkwoordelijke verbindingen. Verstraten doet trouwens geen beroep op de twee jaar vroeger verrichte kleine analyse van Klimaszewska rond hetzelfde concept, zij verwijst alleen naar de analyse van ANGST en MOED (Verstraten 1992:111, 151) uit haar hand.

Naast Klimaszewska en Verstraten toonde ook Piirainen (2003) interesse voor het concept DOOD. Zij kiest in dit verband voor een wat enger onderzoeksobject, namelijk het concept STERVEN dat de betekenissen ‘dood zijn’ en ‘dood gaan’ wel bevat, maar ‘dood maken’ niet. Piirainen past als theoretisch kader (op basis van de conceptuele metaforen, frames en scripts⁹) een cognitief-semantische en, ten opzichte van de symbolen, een cultuursemiotische benaderingswijze toe. Een nieuw element van haar onderzoek is dat zij bij de uit woordenboeken afkomstige vaste verbindingen authentische voorbeelden op het internet zoekt (en dat zij op deze manier o.a. tot enkele fraseografische conclusies komt). Het is verder opvallend dat Piirainen zich niet beroept op Klimaszewska (1990) of Verstraten (1992).

Kuipers (1999) reflecteert wel op het onderzoek van Verstraten (1992) naar het concept WOEDE en herhaalt de cognitief-semantische analyse op basis van een uit andere bronnen¹⁰ verkregen materiaal, dat echter wel van kleinere omvang is. Hij concentreert zich daarbij op het zijns inziens meest algemene metaforische concept WOEDE IS HITTE¹¹.

Hoewel Kowalska-Szubert (1996) niet haar gehele werk aan de cognitieve semantiek wijdt, stelt zij zich in één hoofdstuk van haar proefschrift tot taak om na te gaan “of er een systematisering van de vaste verbindingen die een lexicaal element uit de dieren- of plantenwereld bevatten, rond bepaalde cognitieve concepten mogelijk is” (Kowalska-Szubert 1996:57). Onder de uitgewerkte doeldomeinen is o.a. ook EMOTIE te vinden.

⁹ Zie hiervoor 3.3.2.

¹⁰ Er werd gebruik gemaakt van het *Van Dale Groot Woordenboek van de Nederlandse Taal* en van eigen voorbeelden.

¹¹ Bij Verstraten (1992:119) “warmtemetafoor” genoemd die ook in haar proefschrift tot de meest centrale brondomeinen wordt gerekend.

Ten slotte dient nog een vergelijkende analyse van de Nederlandse en Hongaarse concepten WEVEN en SPINNEN vermeld te worden (Albert-Balázs 2002).

2.2 Kritische beschouwing

In deze sectie wordt er verder ingezoomd op de in 2.1 genoemde Nederlandse vakliteratuur. In concreto worden de werken onder de loep genomen die op mijn engere onderzoeksgebied ontstonden. We richten ons op de vraag op welke elementen in het kader van dit proefschrift verder gebouwd kan worden en op welke punten naar andere oplossingen moet worden gezocht. Voor een nader onderzoek komt in dit verband Verstraten (1992), Kuipers (1999) en Piirainen (2003) ter sprake. Klimaszewska (1990), Kowalska-Szubert (1996) en Albert-Balázs (2002) worden hier nu buiten beschouwing gelaten omdat zij slechts een klein deel van hun werk over vaste verbindingen aan het gebied wijden dat mijn engere onderzoeksobject is (Kowalska-Szubert 1996) of omdat ze geen EMOTIE-concepten behandelen (Albert-Balázs 2002).

Wat betreft de algemene theoretische benaderingswijze van de hier te behandelen werken geldt dat alle drie studies het cognitief-semantische theoretische kader hanteren. In dit verband zijn drie concrete vragen van belang ten opzichte van mijn onderzoek. In wat nu volgt worden deze vragen gepresenteerd. Verdere methodologische vragen van het onderzoek, die zich bv. met betrekking tot de materiaalverzameling hebben voorgedaan, worden later in hoofdstuk 4 behandeld.

Aan het begin van mijn onderzoek was ik eerst met de volgende vraag geconfronteerd: Hoe kunnen emoties semantisch worden beschreven? In de terminologie van de cognitieve semantiek luidt deze vraag: Hoe kunnen de verschillende concepten, die emotie uitdrukken, worden opgevat?

Kuipers (1999) en Piirainen (2003) hebben in hun artikelen vanwege de omvang beperktere mogelijkheden om hun invalshoek en hun interpretatie van concepten voor te stellen. Kuipers (1999:195) fundeert zijn studie op de cognitieve semantiek “die in de Californische school en met name door George Lakoff wordt beoefend”. In het artikel vinden we echter geen concretere houvast hoe een concept op te vatten is, er kan slechts op basis van de verwijzingen naar Verstraten (1992) worden verondersteld dat Kuipers de hierboven aangestipte conceptopvatting als uitgangspunt neemt. Piirainen (2003:109-110) heeft het over “das phraseosemantische Feld ‘sterben’”, “Konzepte (...) ‘sterben’”, “Idiome

der Bedeutung ‘sterben’” en “Idiome der semantischen Klasse ‘sterben’” maar voegt er geen verdere uitleg aan toe.

Verstraten (1992) is tot nu toe de meest gedetailleerde bijdrage op het gebied van de cognitief-semantische onderzoeken naar Nederlandse metaforische vaste verbindingen. Het werk biedt een uitvoerige inleiding in de cognitieve semantiek. In de sectie *Beschrijving van de cognitieve semantiek* worden de principes van de categorisatie en de prototypetheorie gedetailleerd voorgesteld. De prototypetheorie wordt ook op de taal toegepast: “Zo kunnen we ook lexicale elementen beschouwen als conceptuele categorieën van betekenissen” (Verstraten 1992:89). Hoewel het niet expliciet bepaald wordt wat bv. onder het concept WOEDE te verstaan is, kan men deze vraag op basis van de theoretische inleiding en de beschrijving van de selectie van vaste verbindingen beantwoorden. In mijn onderzoek dient een vergelijkbare aanpak als richtsnoer bij de definitie van de verschillende concepten. Om de hier te hanteren benaderingswijze te expliciteren komen we echter op deze kwestie in hoofdstuk 3 nog terug.

Voordat ik met het onderzoek begon, rees ten tweede de vraag wat voor een metafooropvatting in het bestek van dit proefschrift toegepast zou worden. Hoewel het algemene (cognitieve) kader duidelijk was, moest ik me in deze vraag nog verder verdiepen. Sinds de introductie van de metaforentheorie van Lakoff en Johnson staan in het metaforenonderzoek namelijk hoofdzakelijk de conceptuele metaforen centraal en er wordt minder aandacht besteed aan ander soort metaforen. Tijdens de raadpleging van de vakliteratuur was ik op zoek naar een invalshoek die ook deze metaforen betreft bij de analyse.

Verstraten (1992) concentreert zich tijdens de analyse van de concepten WOEDE en DOOD vooral op de zogenaamde “cognitieve modellen” van Lakoff, die we binnen het kader van dit proefschrift “conceptuele metaforen”¹² zullen noemen. Overeenkomstig met de door haar gehanteerde metafoordefinitie¹³ gaat ze echter ook op de kwestie in dat metaforen niet slechts op basis van de cognitieve modellen maar (ook) op basis van de encyclopedische kennis¹⁴ geïnterpreteerd kunnen worden.

Kuipers (1999) gaat in zijn artikel alleen op de “metaforische concepten” (d.w.z. “conceptuele metaforen”) in, maar Piirainen (2003:113) laat de net genoemde andere

¹² Deze term wordt ook in Dirven en Verspoor (2001:49) gebruikt.

¹³ Naar aanleiding van Lakoff wordt de volgende definitie gebezigd: “We hebben met een metafoor te maken als er over de ene entiteit gesproken (en gedacht) wordt in termen van een andere entiteit” (Verstraten 1992:107).

¹⁴ ‘Encyclopedische kennis’ wordt soms ‘conceptuele kennis’ genoemd (bv. Verstraten 1992:99, 103).

vormen ook niet buiten beschouwing: “Idiome dieser semantischen Klasse können entweder auf der Basis einer konzeptuellen Metapher oder eines konkreten Bildspenderbereichs (auf dem “rich level” der Frames und Skripts) interpretiert werden”.

Tijdens mijn onderzoek worden de zojuist vermelde aspecten opgepakt, die de visie op (conceptuele) metaforen uitbreiden. In 3.2 en 3.3 zal dus de theoretische basis van de hier gehanteerde cognitieve metafooropvatting verder worden uitgediept met behulp van de relevante internationale vakliteratuur.

Ten derde wordt in deze sectie de definitie van vaste verbinding in de verschillende studies onder de loep genomen. Verstraten (1992:12) geeft in haar proefschrift de volgende definitie van vaste verbinding: **“een vaste verbinding is een combinatie van minimaal twee lexicale elementen (woorden), die als gefixeerd geldt”**. De aangehaalde definitie beschrijft de fraseologie in ruimere zin sensu (Burger 1998)¹⁵. Deze definitie is ongetwijfeld goed bruikbaar in de fraseologie. Hoewel Verstraten – zoals al de titel *Een lexicologische studie vanuit cognitief-semantisch perspectief naar fraseologismen in het Nederlands* aantoont – de semantiek van vaste verbindingen centraal stelt, zou een cognitief georiënteerde definitie van vaste verbindingen echter voor een coherentere theoretische fundering hebben gezorgd. Daarnaast zou dit ertoe kunnen hebben bijgedragen om de in haar doelstellingen vastgestelde onderzoeksvragen veelzijdiger en omvangrijker te beantwoorden: “In de eerste plaats is er de vraag of we het heterogene geheel dat we samenvatten onder de term vaste verbinding kunnen voorzien van een treffende en inzichtelijke verantwoording binnen het door ons gekozen linguïstisch kader” (Verstraten 1992:15). Verstraten (1992:89) beweert immers het volgende: “Uit psycholinguïstisch onderzoek is echter gebleken, dat de prototypetheorie ook toegepast kan worden in de linguïstiek en dan met name de semantiek.” Verstraten past de in het cognitieve kader gehanteerde prototypetheorie wel toe wat betreft de betekenissen en de concepten¹⁶ maar ze maakt geen gebruik van de mogelijkheid vaste verbindingen ook binnen dit kader te interpreteren en deze als een radiale categorie op te vatten (zoals bv. Dobrovol’skij (1995) dat doet).

Kuipers (1999) behandelt “vaste woordverbindingen” zonder aan te geven wat hij onder deze term verstaat. We komen alleen te weten dat de onderzochte fraseologismen in eerste instantie uit het *Van Dale Groot Woordenboek van de Nederlandse Taal* en de “eigen kennis” (Kuipers 1999:197) van de auteur over het lexicon stammen.

¹⁵ Zie hiervoor 3.3.1.

¹⁶ Zij beschrijft bv. de meest prototypische gevallen (de prototypische kern) van WOEDE.

In Piirainen (2003) vindt men ook geen definitie van vaste verbinding. Piirainen deelt mee dat haar onderzoek op enkele fraseologische woordenboeken gebaseerd wordt. De taalkundige merkt weliswaar op dat het *Van Dale Idioomwoordenboek* aan de eisen van de moderne fraseografie voldoet, maar het artikel biedt geen verder houvast wat precies onder “Idiome” wordt verstaan.

Samenvattend kan in verband met mijn derde vraag vastgesteld worden dat de geraadpleegde Nederlandse werken niet voldoende oriëntatie bieden voor mijn onderzoek. Dit is ook de reden waarom in 3.3.1 een geschikte definitie wordt voorgesteld.

2.3 Geschiedenis van het onderzoek naar Nederlandse metaforen vanuit cognitief perspectief

In sectie 2.1 en 2.2 werd het accent gelegd op het onderzoek naar metaforische vaste verbindingen. Na dit enger gebied van het cognitieve metaforenonderzoek aangestipt te hebben, moet een stap worden teruggedaan en ook op het onderzoek van metaforen worden ingegaan die geen deel van een vaste verbinding uitmaken, maar “gewone” woorden of vrije verbindingen zijn. Dit cognitief georiënteerde algemene metaforenonderzoek was namelijk het uitgangspunt voor de analyse van metaforische fraseologismen. Vaste verbindingen werden trouwens over het algemeen uiteraard niet uitgesloten van de analyse, er werd eerder algemeen op metaforen geconcentreerd (onafhankelijk van de vraag of ze fraseologismen zijn of niet). De aparte behandeling wordt slechts vanwege het betere overzicht gehanteerd.

De cognitieve metafooropvatting werd door Lakoff en Johnson (1980) verbreid en voor een breed publiek toegankelijk gemaakt. Ook in de Lage Landen vonden de ideeën van de Amerikaanse wetenschappers weerklank. In het begin werden er hoofdzakelijk op theoretisch vlak gereflecteerd op de nieuwe (of beter gezegd nieuw lijkende) cognitief georiënteerde gedachten. Van Noppen (1985) en Besien en Pelsmaekers (1988) verwijzen in hun werken over metaforen naar de nieuwe theorie, Leezenberg (1993), Lagerwerf (1993) en Droste (1996) geven zelfs een korte inleiding tot de cognitieve metaforentheorie. Leezenberg (1993:496) uit ook kritiek i.v.m. de opvattingen van Lakoff en Johnson, hij eist namelijk “een minder radicale herziening van de bestaande theorieën”. De meest gedetailleerde theoretische introductie wordt als onderdeel van een artikel geboden door Landheer en Van Santen (1984) en Van Besien (1992, 1993).

Van Assche (1989) zou een van de eersten zijn geweest die de theorie ook in de praktijk (van de taaldidactiek) heeft omzet. Wat betreft de empirische analyses geldt over het algemeen dat de meeste Nederlandse en Vlaamse taalwetenschappers Engelse of Duitse metaforen onder de loep nemen. De theoretische implusen bewegen bv. Feyaerts (1997) tot een empirisch onderzoek naar de Duitse metonymieën die domheid onder woorden brengen¹⁷. Boers (1996, 1999) draagt tot het Engelse metaforenonderzoek bij. Ook Dirven¹⁸ en Steen¹⁹ houden zich in eerste instantie met Engelse metaforen bezig²⁰. Gevaert (2007) benadert het Engelse concept ANGER vanuit een diachroon perspectief. Hetzelfde concept wordt door Geeraerts en Grondelaers (1991) onderzocht en in een historisch perspectief gezet.²¹

Het aantal wetenschappers die zich op Nederlandse conceptuele metaforen concentreerden, was tot en met de twintigste eeuw nogal klein. Lammerts en Verhagen (1994) deden een klein onderzoek naar metaforen die in de kranten in verband met de Irakse oorlog werden gebruikt. Van der Spek (1993, 1998) verzamelde metaforen in autoreclames en in verkiezingsprogramma's. De grondigste analyse werd door Dirven (1994) gegeven. Hoewel in zijn werk de Afrikaanse metaforen centraal staan worden in zijn onderzoek ook Nederlandse en Engelse metaforen betrokken om aan te tonen in hoeverre o.a. de omgevende natuur de metaforiek van een taal kan beïnvloeden. Snoeck Henkemans (2005) neemt de rol van metonymie in de argumentatie vanuit cognitief perspectief onder de loep.

De recente ontwikkelingen in het begin van de 21ste eeuw zullen waarschijnlijk nieuwe implusen geven het onderzoek naar Nederlandse metaforen. Het in Nederland verrichte metaforenonderzoek maakt namelijk sinds het begin van de eeuw een krachtige ontwikkeling door. Eind juni 2007 was in dit opzicht een belangrijke datum: aan de Faculteit der Letteren van de Vrije Universiteit Amsterdam (VU) werd een nieuwe leerstoel (Taalgebruik en Cognitie) gevestigd voor de al genoemde taalkundige Steen²².

¹⁷ Hij onderzoekt ook de Bijbel vanuit cognitief-semantisch perspectief (Feyaerts 2003).

¹⁸ Dirven werkte ook aan het bij mijn weten eerste en tot nu toe laatste inleidende Nederlandstalige werk over de cognitieve linguïstiek mee dat ook ingaat op de conceptuele metaforen en de conceptuele metonymie (Dirven en Verspoor 2001:49).

¹⁹ Zie bv. Gibbs en Steen (1999), Steen (1999), Steen (2007a), Steen (2007b).

²⁰ Zie hiervoor bv. Dirven en Radden (2007).

²¹ Zie hiervoor ook 3.2.6.

²² Steen zelf speelde ook in andere opzichten een centrale rol in het metaforenonderzoek in Amsterdam. Hij was verbonden aan enkele internationale metaforenonderzoeksprojecten zoals CAMALS (*Computer Assisted Metaphor Analysis on a Large Scale*) en *Pragglejaz Metaphor Identification Project* (Steen 2007b). Het laatste project werd door NWO en British Academy medegefinancierd. De oorspronkelijke leden van het onderzoeksteam waren: Peter Crisp, Ray Gibbs, Alan Cienki, Graham Low, Gerard Steen, Lynne Cameron,

Binnen het kader van het NWO-Vici programma *Metaphor in Discourse* werd²³ bv. op basis van de zogenoemde taalgebruiksbenadering (Steen 2007b:7) onderzocht op welke manier Engelse metaforen o.a. in de wetenschap, in het nieuws of in gesprekken worden gebruikt. Aan de VU werd vooral onderzoek gedaan naar de vraag “hoe vaak, in welke omstandigheden, welke taalgebruikers, welke vormen van metaforiek, op welke manier, voor welk doel gebruiken” (Steen 2007b:5). Binnen het focusprogramma *Taal, Cognitie, Communicatie* werd interfacultair samengewerkt met psychologen en communicatiewetenschappers op het gebied van de effectieve communicatie o.a. wat betreft de metaforiek. Begin september 2010 werd binnen dit kader The Metaphor Lab, een uniek centrum voor de studie van metaforen, opgericht. Tegenwoordig lopen er een aantal metaforenonderzoeksprojecten. Hoewel de projecten en de studieprogramma's²⁴ overwegend het Engels²⁵ als voertaal hebben en vooral de Engelse taal als onderzoeksobject centraal staat (bv. Krennmayr 2011, Dorst 2011, Herrmann 2013, Reijnierse 2017)²⁶, worden in Pasma (2011) Nederlandse metaforen in de nieuwstaal onder de loep genomen. Het valt te hopen dat de belangstelling voor het Nederlands verder zal groeien. In het recente onderzoeks-programma 2015–2020 staat nog altijd de taalgebruiksbenadering centraal en het vijfjarenplan baseert op het driedimensionele model van Steen. Hij stelt voor “om niet alleen onderscheid te maken tussen metaforen in cognitie (de conceptuele structuren) en metaforen in taal (de talige uitdrukkingen), maar een derde categorie aan toe te voegen, namelijk metaforen in communicatie (de functies)” (Pasma 2011:315). Deze functies worden tegenwoordig uit het perspectief van opzettelijk gebruikte metaforen (Deliberate metaphor)²⁷, de multimodaliteit (Metaphor and multimodality), de variatie (Variation in metaphor), de figuurlijke framing (Figurative framing) en de argumentatie (Metaphor and argumentation) onderzocht.

Elena Semino, Joe Grady, Alice Deignan, en Zoltán Kövecses. De resultaten van de “Amsterdamse metaforenkring” vindt men o.a. in Steen et al. (2010)

²³ Het programma werd 1 september 2005 gelanceerd en duurde 5 jaar.

²⁴ De studieprogramma's (MA Programme in Metaphor Studies, BA Honours Programme in 'Illness, Image, Metaphor') van het centrum waren internationale opleidingen. In de afgelopen jaren werden cursussen voor studenten, PhD-studenten en postdoc-onderzoekers aangeboden.

²⁵ De moedertaal van de invloedrijkste linguïsten op dit gebied zoals Lakoff, Johnson, Gibbs, Glucksberg etc. geldt als “officiële taal” van het metaforenonderzoek.

²⁶ Als één van de uitzonderingen wordt in Pineda (2015) de vraag bestudeerd hoe Spaanstalige kinderen metaforen identificeren en uitleggen.

²⁷ Tussen haakjes zijn de originele Engelstalige benamingen van de onderwerpen van het onderzoeksprogramma te vinden.

2.4 Samenvatting en conclusie

In verband met de tot nu toe op mijn onderzoeksgebied verrichte cognitief georiënteerde onderzoeken naar vaste verbindingen kan concluderend worden gesteld dat enkele concepten (bv. DOOD, WOEDE, STERVEN) en de daarbij horende metaforen al sporadisch onderwerp waren van wetenschappelijke studies. In dit verband zijn Klimaszewska (1990) vooral vanwege haar bewustmakende en populiserende rol, Verstratens proefschrift (1992), die tot nu toe uitvoerigste Nederlandstalige studie is over twee concepten in Nederlandse vaste verbindingen, en enkele wat minder breed opgezette onderzoeken te noemen.

Als gevolg van deze relatief beperkte interesse naar metaforische vaste verbindingen in het Nederlands biedt dit onderzoeksgebied nog veel mogelijkheden voor verder onderzoek ten minste om twee redenen.

1. Bepaalde Nederlandse concepten werden bij mijn weten nog helemaal niet onderzocht (bv. VERBAZING) of niet uitvoerig genoeg bestudeerd (VERDRIET, VREUGDE).
2. Op basis van de kritische beschouwing van de vakliteratuur van mijn engere onderzoeksgebied is gebleken dat het in het kader van mijn onderzoek nuttig zou zijn enkele theoretische vragen in meer detail te behandelen om een stevig fundament te kunnen leggen voor mijn proefschrift. Deze kwesties betreffen binnen de cognitief semantische invalshoek de semantische beschrijving van emoties met behulp van concepten (3.1), de metafooropvatting (3.2) en de cognitieve benadering van vaste verbindingen (3.3). Deze drie onderwerpen zullen dus na de eerste probleemstelling in het volgende hoofdstuk worden uitgediept.

3. Theoretische fundering

3.0 Inleiding

In het vorige hoofdstuk werd na een historisch overzicht in kort bestek in kaart gebracht waar het Nederlandse fraseologie- en metaforenonderzoek tegenwoordig algemeen gezien en specifiek met betrekking tot de analyse van EMOTIE-concepten staat. Na deze schetsmatige introductie zal het theoretische uitgangspunt van mijn onderzoek gedetailleerd worden beschreven.

Voor mijn onderzoek heb ik voor de cognitieve invalshoek gekozen. In het begin was ik met een aantal theoretische vragen gecronfonteerd die deels al tijdens de bestudering van de op mijn engere onderzoeksgebied ontstane vakliteratuur werden aangestipt (2.2). In de volgende paragrafen doe ik een poging om op deze vragen een antwoord te geven. De bedoeling is een voldoende en coherente theoretische fundering te geven aan de navolgende praktische analyse. Uiteraard wordt hier verder ook beroep gedaan op de in het eerste hoofdstuk niet genoemde relevante internationale vakliteratuur op dit gebied. De theoretische vragen worden hoofdzakelijk vanuit de invalshoeken onder de loep genomen die belangrijk en relevant zijn voor mijn onderzoek.²⁸ Dit is onder andere ook om die reden noodzakelijk omdat de cognitieve linguïstiek/semantiek als discursieve wetenschap (Tolcsvai Nagy 2013:10) geen homogene richting vertegenwoordigt binnen de taalwetenschap en derhalve verschillende stromingen en opvattingen kan bevatten die elkaar soms tegenstrijden of zelfs uitsluiten²⁹ (Kertész 2000, 2001, Baldauf 1997:30, Kövecses en Benczes 2010:13).

Dit hoofdstuk bestaat uit vier delen waarin het gemeenschappelijke cognitieve kader wordt beschreven van de al in het eerste hoofdstuk genoemde vragencomplexen. In het eerste deel (3.1) wordt ingegaan op bepaalde aspecten van de cognitieve semantiek, in het tweede deel (3.2) komen relevante vragen van de cognitieve metafooropvatting aan

²⁸ Het proefschrift is niet bedoeld als een uitputtende behandeling van de met het onderwerp samenhangende theorieën en evenmin als een inleiding tot de cognitieve linguïstiek of de cognitieve semantiek. Voor een inleiding raadplege men bv. Dirven en Verspoor (2001), Dirven en Radden (2007) en Kövecses en Benczes (2010).

²⁹ Bańczerowski (1999:78) merkt in dit verband op dat voor de cognitieve linguïstiek als postmodern paradigma over het algemeen kenmerkend is dat binnen de taalwetenschap verschillende methodologische benaderingen aanwezig zijn.

bod. Daarna wordt de cognitieve basis van de fraseologie in 3.3 geschetst. De tijdens mijn onderzoek gerezen concrete terminologische en theoretische vragen die de aanleiding gaven tot dit hoofdstuk worden telkens deels in het begin van de hoofdstukken en deels in de subhoofdstukken uitgelegd. Op grond van de gekozen theoretische benadering en de gestelde onderzoeksvragen komt in 3.4 ten slotte een psychologische benadering van mijn onderwerp aan de orde.

3.1 Relevante aspecten van de cognitieve semantiek

Een belangrijke vraag, die ik voor het begin van mijn onderzoek stelde, is hoe de verschillende EMOTIE-concepten kunnen worden opgevat. In 2.2 werd aangeduid dat de verschillende emoties in het kader van dit proefschrift semantisch gezien vergelijkbaar beschouwd worden als in Verstraten (1992). Aangezien Verstraten haar benadering niet expliciteert, wordt hier in een notendop ingegaan op de vraag wat in het bestek van dit proefschrift bedoeld wordt met de term *concept* en hoe emoties met behulp van concepten kunnen worden beschreven.

Ten eerste moet in dit verband worden opgemerkt dat ‘betekenis’ anders wordt gehanteerd dan in de vroegere linguïstische tradities: „sprachliche Bedeutung” ist ein linguistisches Konstrukt, das keine psychologische Realität beanspruchen kann”, stelt Dobrovol’skij (1992:174). Volgens de grondbeginselen van de cognitieve linguïstiek is betekenis als een mentaal verschijnsel te begrijpen dat in zijn relatie tot andere cognitieve structuren en processen dient te worden beschouwd. In plaats van ‘betekenis’ wordt dus bij voorkeur ‘conceptualistie’ gehanteerd (Langacker 1987)³⁰. Taal is namelijk niet slechts een communicatiemiddel maar een instrument voor de conceptualisatie van de wereld. In deze opvatting van taal en betekenis worden taaltokens ook gerelateerd aan de menselijke conceptualisator (of ‘begrippenmaker’) en zijn ervaringswereld.

Ten tweede moet *vaagheid* als een fundamenteel kenmerk van woorden (Dirven en Verspoor 2001:44) worden aangestipt. In de cognitieve linguïstiek heeft namelijk onderzoek uitgewezen dat ”for the majority of words, meanings in the mind are fuzzy, not fixed” (Aitchison 1994). Cognitief georiënteerde linguïsten beweren dus dat betekenissen

³⁰ Baldauf (1997:35) stelt in dit verband: “Bedeutung ist Konzeptualisierung” (...) Unter Konzeptualisierung ist dabei die Verarbeitung der Welt durch den Menschen zu verstehen, die Konzeptbildung in Abhängigkeit von der Funktion des Menschen und seiner Interaktion mit seinem Umfeld.”

niet helemaal gescheiden zijn van elkaar op basis van hun referentiële toepassingsgebied (Geeraerts 1989:63)³¹.

Rekening houdend met de net aangeroerde rol van de begrippenmaker en het verschijnsel van vaagheid wordt betekenis in het kader van dit proefschrift derhalve op basis van de definitie van Moerdijk (1989:128) als ‘conceptuele categorie’ (m.a.w. ‘concept’) opgevat:

Betekenis wordt gezien als een conceptuele categorie, met een flexibele, prototypische³² structuur en vage grenzen. Ook daarbinnen wordt uiteraard de scheiding tussen semantische en encyclopedische kenmerken opgeheven. Het taalgebruik, waarnaar men zich wendt, berust evenzeer op wereldkennis van de taalgebruiker als op zijn semantische kennis (...).

Conclusie: Voor de praktijk betekent dit dat bv. VREUGDE in dit kader als een concept in de zin van de prototypetheorie gehandhaafd wordt met typische en minder typische vertegenwoordigers. Concreet betekent deze stelling dat ‘blijdschap’, ‘geluk’, ‘vreugde’, ‘vrolijkheid’, ‘tevredenheid’ enz. hier niet van elkaar worden afgegrensd omdat ze op een bepaalde manier aan hetzelfde concept refereren.

³¹ Een tegenvoorbeeld wordt in dit opzicht in Wierzbicka (1972) vertegenwoordigd. De taalkundige maakt gebruik van de zogenaamde “semantische decompositie” – een verder ontwikkelde versie van de componentenanalyse. Volgens Wierzbicka zijn de begrippen ‘joyful’ en ‘pleased’ duidelijk afgrensbaar van elkaar: “Pleasure differs very characteristically from joy” (Wierzbicka 1972:67). Ze geeft volgende omschrijvingen: “X feels joyful. = X feels as one does when one thinks that something has happened that one desires to happen.” “X feels pleased. = X feels as one does when one thinks that what one has wanted to happen has happened.” Het verschil tussen de twee definities bestaat in het ‘verlangen’ (desire) naar respectievelijk ‘willen’ (want) van de gebeurtenis. Ook al zou men deze twee aspecten zo precies mogelijk kunnen afbakenen van elkaar, kleeft aan deze methode mijns inziens toch een nadeel. Er wordt namelijk niet rekening gehouden met het feit dat de emoties in de werkelijkheid in het merendeel niet “zuiver” optreden maar eerder als een mengsel van verschillende gevoelens waarneembaar zijn. Als er iets gebeurt wat iemand gewild heeft, kan dit feit volgens mij aanleiding geven zowel tot tevredenheid als ook tot vreugde. De verhouding tussen tevredenheid en vreugde kan natuurlijk individueel verschillend zijn, maar ze zijn niet puur aanwezig. Vermeld dient te worden dat ‘happy’ zelf voor Wierzbicka niet ondubbelzinnig blijkt te zijn. ‘Happy’ wordt soms in plaats van ‘joyful’ gebruikt, hoewel het volgens Wierzbicka beschikt over een andere aparte betekenis die iets “deeper”, “stronger” of “intenser” is dan ‘joyful’.

³² In het kader van de cognitieve semantiek werd de prototypetheorie overgebracht op de semantiek. De grondslagen van de theorie in kwestie werd door de psychologe Eleanor Rosch aanknopend bij Wittgensteins (1953) beginselen en op basis van psycholinguïstische onderzoeken uitgewerkt. In deze theorie staat een soort categorisatie centraal die sterk afwijkt van de klassieke categorisatieleer. De prototypetheorie past goed bij het cognitivisme dat als postmodern paradigma afziet van de aanspraak van een volledige ordening. De categorisatie aan de hand van prototypes biedt namelijk geen orde in de klassieke categorisatie, er wordt eerder met de bestaande “onorde” rekening gehouden of beter gezegd een ander soort orde voorgesteld. (Voor de verschillende categorisatieopvattingen zie bv. Baldauf (1997), Bańcerowski (2000), Kövecses en Benczes (2010) en Verstraten (1992))

3.2 Relevante aspecten van de cognitieve metaforentheorie

Na het beantwoorden van de eerste vraag in verband met de semantische beschrijving van emoties wordt de aandacht gevestigd op de tweede vraag. Deze luidt als volgt: Op welke basis zullen in het kader van dit proefschrift metaforen worden opgevat en geanalyseerd? Sinds zijn introductie werd de "klassieke cognitieve metaforentheorie", het boek *Metaphors we live by* van Lakoff en Johnson (1980), namelijk veel bekritiseerd en er veel op gereflecteerd³³. In sommige punten, die ook voor mijn onderzoek relevant zijn, bestaat nog geen consensus. Er zijn dus verschillende opvattingen aanwezig binnen hetzelfde theoretische kader. Naast de beknopte introductie van de klassieke cognitieve metaforentheorie van Lakoff en Johnson zal de nadruk hier dus vallen op de bespreking van deze controversiële vraagstukken. Tegelijkertijd zal ik mijn standpunt ook verantwoorden en later in het empirische deel toepassen.

In de volgende paragrafen zullen de algemene kenmerken van de cognitieve metaforentheorie in een notendop worden geschetst door ze met de traditionele metafooropvatting te confronteren (3.2.0). In de secties 3.2.1 t/m 3.2.6 worden de karakteristieke eigenschappen van conceptuele metaforen gedetailleerder besproken en de praktische implicaties nader toegelicht.

3.2.0 De traditionele metafooropvatting

In de elektronische versie van het *Van Dale Groot woordenboek der Nederlandse Taal* (2000) staat bij de ingang *metafoor* de definitie: "overdrachtelijk taalgebruik gebaseerd op vergelijking". Deze omschrijving illustreert de traditionele metafooropvatting aanschouwelijk. Deze benadering werd uit de retorische traditie overgenomen en was tot de komst van de cognitieve invalshoek nog steeds de meest gebruikelijke. De traditionele metafooropvatting kan worden gekenmerkt door de volgende vijf punten³⁴: (1) Metaforen zijn typerend voor woorden, ze zijn dus uitsluitend talige verschijnselen. (2) Metaforen

³³ Hoe omvangrijk en breed opgezet de cognitieve metaforentheorie ondertussen is geworden, illustreert een citaat van Steen (2007b:2) bij uitstek: "Lakoff en de zijnen doen uitspraken over metaforiek van haar neurologische structuur tot en met haar politiek effect, en kijken daarbij naar metaforiek in grammaticale constructies tot en met in taalverandering. Ook worden de inzichten (...) toegepast in onderzoek naar metaforiek in gebarentaal, in taalverwerving door kinderen en door Vreemde Taalleerders, en in culturele praktijken en gebruiken."

³⁴ Naar aanleiding van Kövecses (2005:13-14).

worden voor artistieke, esthetische of retorische doeleinden aangewend. (3) Metaforen zijn op gelijkenis gegrond. (4) Metaforen zijn bewust bedacht. Voor het gebruik van metaforen heeft men een speciaal talent nodig. (5) Metaforen worden als versiering van de taal beschouwd. Afgezien van deze functie heeft men er geen echt behoefte aan metaforen.

Ondanks stelling (1) werd metaforiek lang buiten beschouwing gelaten. Het metaforisch taalgebruik krijgt pas binnen de cognitieve linguïstiek bijzondere aandacht³⁵, terwijl andere linguïstische richtingen er over het algemeen niet in slaagden dit soort taalgebruik te integreren in het wetenschappelijk paradigma: “In de meeste taaltheorieën wordt de metafoor niet expliciet behandeld” (Landheer en Van Santen 1984:208). Zo kon ook de generatieve grammatica niet aan de door Landheer en Van Santen (1984:208)³⁶ geformuleerde eis voldoen: “Elke serieuze taaltheorie zal de mogelijkheid tot wat gemeenlijk genoemd wordt ‘figuurlijk’ of ‘metaforisch taalgebruik’ moeten verantwoorden.” De generatieve grammaticale regels gingen niet op voor de metaforen. Dit feit liet Lakoff, die zelf een medewerker van de generatieve linguïst Chomsky was, niet rusten. Hij boog zich over dit probleem en ontwikkelde met Johnson de zogenaamde cognitieve metaforentheorie. In tegenstelling tot de traditionele metafooropvatting zouden “de vijf punten van de cognitieve metaforentheorie” als volgt kunnen luiden³⁷: (1) Metaforen zijn in eerste instantie niet een karakteristieke eigenschap van woorden, maar van concepten. (2) De functie van metaforen is het begrijpen van concepten te ondersteunen, ze dienen dus niet alleen artistieke of esthetische doeleinden. (3) Metaforen berusten vaak niet op gelijkenis. (4) Metaforen kunnen ook door “gewone mensen”, d.i. de doorsneetaalgebruikers, worden gebezigd, men heeft er geen extra talent voor nodig. (5)

³⁵ Dit soort metafooropvatting werd zoals al vermeld door Lakoff en Johnson verbreid en voor een breed publiek beschikbaar gemaakt. De erachter schuilende ideeën bestonden sporadisch echter ook al vóór het optreden van de twee Amerikaanse linguïsten, maar toen hebben ze nog geen wetenschappelijk weerklank gevonden. Hesskys (1995:289) stelling kenschetst de situatie van de germanistiek adequaat: “Darüber hinaus erwecken manche Erkenntnisse der Kognitiven Linguistik auch bestimmte Reminiszenzen an Erkenntnisse aus früherer Zeit, die seinerzeit wenig beachtet oder später verdrängt und vergessen worden waren.” Weinrich (1958:515) pakte de traditielijn van Trier (1934) namelijk al in de jaren vijftig van de vorige eeuw op en stelde: “Im Maße, wie das Einzelwort in der Sprache keine isolierte Existenz hat, gehört auch die Einzelmetapher in den Zusammenhang ihres Bildfeldes. (...) jeder Terminus bringt seine Nachbarn mit (...) In der aktuellen und scheinbar punktuellen Metapher vollzieht sich in Wirklichkeit die Koppelung zweier sprachlicher Sinnbezirke.” Weinrich noemt het bron- en doeldomein “bildspendendes” en “bildempfangendes Feld”. Een andere Duitse taalwetenschapper, Dornseiff somt in zijn onomasiologisch werk (1955) al een reeks “Bereichsmetaphern” op die vergelijkbaar zijn met de conceptuele metaforen (bv. het lichaam als een bak vgl. THE BODY IS A CONTAINER van Lakoff en Johnson). Voor een gedetailleerde beschrijving van dit onderwerp zie o.a. Liebert (1992) en Baldauf (1997). Een nog vroegere Hongaarse voorloper (uit 1910) is volgens Szilágyi N. (2004) Bálint Csűry.

³⁶ Langacker (1987:1) wil het figuurlijke taalgebruik ook integreren in het wetenschappelijk paradigma. “An adequate conceptual framework for linguistic analysis should view figurative language not as a problem, but as a part of the solution.”

³⁷ Naar aanleiding van Kövecses (2005:14).

Metaforen zijn geen overbodige talige versieringen. Binnen de cognitieve benadering wordt de metafoor namelijk opgevat als een alledaags en substantieel bestanddeel van ons denken en begrijpen.

In het vervolg zullen de zojuist aangestipte vijf stellingen verder worden uitgediept.

3.2.1 Conceptuele metaforen

Lakoff en Johnson (1980:5) geven de volgende definitie van metafoor die ook in dit proefschrift als richtlijn geldt: “*The essence of metaphor is understanding and experiencing one kind of thing in terms of another.*” In het Nederlands werd de kern van deze definitie door Verstraten (1992:107) weergegeven als volgt: “We hebben met een metafoor te maken als er over de ene entiteit gesproken (en gedacht) wordt in termen van een andere entiteit.” Deze entiteiten worden hier vervolgens *concepten* genoemd. In de traditie van de cognitieve metaforentheorie wordt naar de twee concepten, die binnen een metafoor met elkaar worden verbonden, met de term *brondomein* en *doeldomein*³⁸ verwezen.

Ter illustratie noemen we enkele klassieke Engelse voorbeelden: TIME IS MONEY, MORE IS UP, MIND IS A CONTAINER, ARGUMENT IS WAR³⁹ (Lakoff en Johnson 1980) die, zoals de onderstaande twee citaten laten zien, ook in het Nederlands bestaan.

Alle Amerikaanse televisiezenders zagen de Democraat als *winnaar* van het *duel*. (...) Wel wist Kerry zijn meest overtuigende *aanval* op het Irak-beleid van Bush tot nu toe te maken.⁴⁰

(...) je kunt een *discussie winnen of verliezen*, je kunt *iemand klein krijgen* of *neerslaan* met je argumenten, je kunt hem *knock-out slaan* of *klem zetten*, je kunt hem *in het nauw drijven* of *in het zand doen bijten*, enz. (Dirven en Verspoor 1999:49)

We zien dat een discussie hier helemaal in termen van een gevecht of oorlogsvoering wordt beschreven. Met andere woorden: het doeldomein DISCUSSIE/ARGUMENTATIE wordt met behulp van het brondomein GEVECHT/OORLOG onder woorden gebracht. De verschillende talige uitdrukkingen (m.a.w. *talige metaforen*) (bv. *winnaar*, *duel*, *aanval*, *verliezen*, *knock-out slaan* etc.) kunnen op deze manier worden teruggevoerd op een

³⁸ Zie hiervoor bv. Kövecses (2005:20).

³⁹ Met de hoofdletters wordt hier de traditionele markering van conceptuele metaforen gevolgd.

⁴⁰ In: Kerry lijkt winnaar in debat met Bush. De Financiële Telegraaf. (1 oktober 2004)

gemeenschappelijk patroon (in dit geval: DISCUSSIE/ARGUMENTATIE IS GEVECHT/OORLOG). Dit patroon wordt in de cognitieve metaforentheorie *conceptuele metafoor* genoemd, de talige metaforen zijn dus de verschillende realisaties van conceptuele metaforen in de taal.⁴¹ De projectie van een brondomein op een doeldomein maakt het mogelijk dat onze buitentalige kennis⁴² over het brondomein geactiveerd wordt of geactiveerd kan worden wat het begrijpen van het doeldomein bevordert en vergemakkelijkt. Wat in de beginjaren van de cognitieve theorievorming nog een hypothese was, blijkt door de rasante ontwikkeling van de neurowetenschappen nu met empirische bewijzen gestaafd te zijn. Er blijkt namelijk een concrete fysieke, neurale activatie van de twee doeldomeinen in onze hersenen te ontstaan: “In situations where the source and target domains are both active simultaneously, the two areas of the brain for the source and the target domains will both be active.” (Lakoff 2009)⁴³. Kövecses en Benczes (2010:83) vatten de neurale benadering van metaforen als volgt samen:

(...) e feltételezés szerint a fogalmi metaforák olyan, az agy különböző területein található neuroncsoportok, amelyek (idegpályák útján) összekapcsolódnak egymással. (...) Ez az elképzelés lehetőséget teremt arra, hogy a metaforát az agyban található fizikai (idegi) struktúraként fogjuk fel.⁴⁴

Lakoff en Johnson (1980) stellen verder dat conceptuele metaforen over het algemeen niet fysieke concepten (doeldomeinen) met behulp van fysieke concepten (brondomeinen) conceptualiseren. Deze karakterisering wordt niet alleen door middel van de woorden ‘fysiek’ en ‘niet-fysiek’ aangegeven, maar soms ook met behulp van de woorden ‘abstract’ en ‘concreet’ geformuleerd (zie bv. Jäkel 2002:21, Kövecses 2005:21, 2010:81, Kispál 2010:22). Door het feit dat er meestal sprake is van een projectie richting abstracte

⁴¹ De stelling dat metaforen conceptuele en niet slechts talige verschijnselen zijn en een alledaags en substantieel bestanddeel van ons denken en begrijpen (zie hiervoor de algemene kenmerken in de vorige sectie) vormen, wordt ook vandaag de dag nog niet door iedereen aanvaard (vgl. Haser 2005).

⁴² ‘Buitentalige kennis’, ‘encyclopedische kennis’ en ‘conceptuele kennis’ worden in het bestek van dit proefschrift als synoniemen gebruikt. Zie hiervoor meer uitgebreid 3.3.2.

⁴³ De ontwikkelingen op het gebied van de neurowetenschappen waren voor Lakoff zo overtuigend dat hij ongeveer 30 jaar na de “klassieke cognitieve metaforentheorie” zelfs zijn theorie herzag, met de nieuwe verworvenheden aanvulde en op deze manier de *Neural Theory of Metaphor* introduceerde. Zie hiervoor ook Kövecses en Benczes (2010:82).

⁴⁴ (...) volgens deze aanname zijn conceptuele metaforen neurale groepen die zich op verschillende gebieden van de hersenen bevinden en (door middel van zenuwbanen) met elkaar verbonden zijn. (...) Deze voorstelling maakt het mogelijk om metaforen als fysieke (neurale) structuren in de hersenen op te vatten. (vertaald door Cs. Zichler)

doeldomein → concretere brondomein, kwam de hypothese van de *unidirectionaliteit* in zwang⁴⁵:

As a rule, metaphor ("X is Y") links an *abstract* and complex target domain (X) as explanandum with a more *concrete* source domain (Y) as explanans, which is more simply structured and open to sensual experience. In this connection, the relation between the elements X and Y is irreversible, the metaphorical transfer having an unequivocal direction. (Jäkel 2002:21-22)

Kort na de publicatie van het werk van Lakoff en Johnson in het begin van de jaren 1980 werden de stellingen in verband met de domeinen echter onder vuur genomen. We zullen hier enkele kritische kanttekeningen in het kort samenvatten. Aan de hand van een vaak aangehaald voorbeeld van Lakoff en Johnson, namelijk de conceptuele metafoor DISCUSSIE IS OORLOG, werd de stelling bekritiseerd dat brondomeinen op meer toegankelijke menselijke ervaringen baseren. Er rijst namelijk de vraag hoe oorlog een concretere en meer fysieke ervaring zou kunnen zijn voor de mensen als discussie? De meeste mensen zouden zeker meer ervaring hebben met discussies dan met oorlog, stelt Holland (1982). Johnson en Lakoff (1982) verdedigen hun standpunt door aan te geven dat enkele aan de metaforen ten grondslag liggende ervaringen niet meer direct worden opgedaan, maar in de cultuur worden overgeleverd. Johnson en Lakoff (1982:5) gebruiken in dit verband de term "indirectly based metaphors" die als volgt worden gedefinieerd: "(...) metaphors of the form *A is B*, where *B* is understood via cultural conventional metaphors rather than via direct experience." Kövecses (2005) volgt ook deze koers⁴⁶ en bevestigt indirect de redenering van Johnson en Lakoff dat het doeldomein cultureel bepaald is en dat er pas in het verleden een direct verband bestond. Hij stelt een interessante hypothese op die de discussie ook vanuit het aspect van de gemotiveerdheid belicht. Hij veronderstelt namelijk dat het ontstaan van de conceptuele metafoor ARGUMENTATIE IS OORLOG op een metonymisch proces kan worden teruggevoerd. Hij zegt in dit verband dat het doeldomein vanuit historisch aspect in het brondomein wortelt (zie 2.2.3).

A szóbeli viták például a testi közelharcból vagy háborúból fejlődtek ki. Az emberek a vitatkozás (érvelés) ezen formáját azért alakították ki, hogy elkerüljék a fizikai konfliktust. Ebben az esetben az érvelés célfogalma a háború forrásfogalmából nőtt ki (AZ ÉRVELÉS HÁBORÚ). Ilyen értelemben AZ ÉRVELÉS HÁBORÚ keletkezését metonimikus

⁴⁵ Zoals o.a. Kispál (2010:22) opmerkt vindt men deze opvatting al in Weinrichs theorie over metaforen. Zie hiervoor ook voetnoot 35.

⁴⁶ Zie hiervoor ook Schröder (2012).

folyamatra vezethetjük vissza, ahol a forrás (a háború) létrehozza a célt (az érvélest), ami aztán a forrást helyettesíti. Ez A HATÁS AZ OK HELYETT metonimikus folyamata.⁴⁷ (Kövecses 2005:161)

Holland uit zich ook kritisch in verband met de aangenomen unidirectionaliteit tussen de domeinen OORLOG en DISCUSSIE en vraagt zich af of een richting OORLOG → DISCUSSIE niet denkbaar zou zijn. Zouden we ‘oorlog’ niet met de termen van discussie, die een alledaagse menselijke ervaring is, kunnen uitdrukken? Volgens Baldauf (1997:18) is dit echter (ten minste wat betreft de Duitse taal) niet mogelijk. Ze baseert haar antwoord op een corpusanalyse van Duitse alledaagse metaforen en beweert dat de resultaten het grootschalige gebruik van de “Kriegsmetapher” staven. Ze vond echter geen voorbeelden waarin termen uit het gebied van “Diskussion” metaforisch werden gebezigd.

De conceptuele metafoor ARGUMENTATIE IS OORLOG werd ook later op de korrel genomen. Haser (2005:179), die trouwens de hele theorie over conceptuele metaforen in vraag stelt, merkt op dat het concept KRACHT (FORCE) hier als doeldomein had kunnen dienen in plaats van OORLOG. Hoewel het boven aangehaalde onderzoek van Baldauf (1997) ook dit kritiekpunt blijkt te ontcrachten, wordt er met de kritiek een belangrijke kwestie in verband met het abstractieniveau van de concepten aangestipt. Het vinden van de juiste abstractiegraad van de brondomeinen blijkt namelijk in sommige gevallen inderdaad problematisch te zijn. Stefanowitsch (2006:85) plaatst bv. een kritische noot bij de door Kövecses bepaalde brondomeinen rond het concept VERDRIET (SADNESS/BEING SAD). Hij begrijpt niet waarom de brondomeinen ONTBREKENDE VITALITEIT en ZIEKTE (LACK OF VITALITY en ILLNESS) als twee verschillende brondomeinen fungeren en niet worden gebundeld. Dobrovol’skij (1992:184) plaatst een vraagteken bij de in zijn opvatting te concrete formulering van de brondomeinen wanneer hij schrijft: “Ein weiteres Problem ergibt sich aus der m.E. zu detaillierten und somit oft künstlich anmutenden Differenzierung bei der Postulierung relevanter Metonymien und Metaphern.” In verband met het concept WOEDE beroept hij zich op de conceptuele metaforen van Kövecses (1990). Hij somt enkele conceptuele metaforen op die door Kövecses werden uitgewerkt (FEAR IS A VICIOUS ENEMY (HUMAN OR ANIMAL), FEAR IS A TORMENTOR, FEAR IS A SUPERNATURAL BEING (GHOST, ETC.)),

⁴⁷ Mondelinge discussies bv. ontstonden uit vechtpartijen of oorlog. De mensen hebben deze vorm van discussiëren (argumenteren) ontwikkeld om een fysiek conflict te voorkomen. In dit geval is het doelbegrip “argumenteren” van het bronbegrip “oorlog” uitgegroeid (ARGUMENTEREN IS OORLOG). In die zin kan het ontstaan van ARGUMENTEREN IS OORLOG op een metonymisch proces worden teruggevoerd, waarbij de bron (de oorlog) het doel (het argumenteren) tot stand brengt, dat vervolgens de bron vervangt. Dit is het metonymische proces van EFFECT VOOR OORZAAK. (vertaald door Cs. Zichler)

FEAR IS AN OPPONENT) en benadrukt dat bij een uitdrukking als *die Angst packte mich* onmogelijk te bepalen is of er sprake is van een “böser Feind”, “ein Quäler”, “ein übernatürliches Wesen” oder “ein Gegner”. Ook Kispál (2010:27) schrijft samenvattend over deze kwestie: “Das Ansetzen der konzeptuellen Metaphern und das Auffinden ihrer Generalisierungsebene ist keinesfalls problemlos.”

Tijdens mijn onderzoek was ik ook vaak met vergelijkbare vragen geconfronteerd, d.i. hoe algemeen oftewel abstract het brondomein moet worden geformuleerd (zie bv. VREUGDE IS OMHOOG GERICHT, VREUGDE IS PARADIJS, VREUGDE IS OPSTIJGEN VAN DE GROND of VREUGDE IS LICHT, VREUGDE IS ZON in 5.1.1.1 en 5.1.1.2). Ik heb gekozen voor een aanpak die bv. door Kövecses (2005) wordt toegepast. In bepaalde gevallen (zie de net geciteerde voorbeelden) formuleert hij meerdere brondomeinen die zich op verschillende abstractioneniveaus bevinden. Ik vermoed namelijk dat deze methode tot gedetailleerdere resultaten leidt o.a. wat betreft de gemotiveerdheid van conceptuele metaforen. Deze gedifferentieerde benadering en de daarmee gepaard gaande voordelen worden tijdens de analyse (in hoofdstuk 5) uitgebreider beschreven.

Afluitend dient nog een belangrijk aspect te worden aangesneden. Daarvoor wordt hier de definitie van metafoor nog een keer aangehaald: “*The essence of metaphor is understanding and experiencing one kind of thing in terms of another.*” Het begrijpen gebeurt concreet door de zogenaamde mappen (projecties) tussen de twee domeinen. De elementen van het ene domein komt systematisch overeen met de elementen van het andere domein. Bv. de relaties tussen het bron- en doeldomein van de conceptuele metafoor WOEDE IS VUUR (mappen, projecties) kunnen naar aanleiding van Kövecses (2005:207) in de volgende tabel worden weergegeven.

Tabel 1. De mappen van WOEDE IS VUUR

<i>De elementen van het brondomein VUUR</i>	<i>De elementen van het doeldomein WOEDE</i>
het brennende ding	mens die in de gegeven emotionele toestand is
warmte van het vuur	de emotionele toestand
oorzaak van het vuur	oorzaak van de emotionele toestand
begin van het vuur	begin van de emotionele toestand
brennen van het vuur	bestaan van de emotionele toestand
einde van het vuur	einde van de emotionele toestand
intensiteit van het vuur	intensiteit van de emotionele toestand

De mappings kunnen echter niet alle aspecten van de twee brondomeinen afdekken. De mappings zijn noodzakelijk partieel van aard, slechts enkele aspecten van het doeldomein worden benadrukt, terwijl andere aspecten verborgen blijven.⁴⁸ Dit geldt niet slechts voor de elementen binnen een conceptuele metafoor, maar ook op het niveau van de conceptuele metaforen van hetzelfde concept. De conceptuele metafoor VREUGDE IS LEVENSKRACHT beklemtoont op basis van de Engelse talige realisaties bv. de energie die een blijde mens ondervindt maar laat andere aspecten (bv. de onmogelijkheid van de controle⁴⁹) buiten beschouwing. Het fenomeen dat de verschillende conceptuele metaforen verschillende aspecten van het doeldomein benadrukken wordt binnen het kader van dit proefschrift *focus* genoemd (zoals in Kispál 2010)⁵⁰ en zal een rol spelen in mijn analyse. In hoofdstuk 5 zal namelijk worden bepaald wat de focussen kunnen zijn van een aantal uitgewerkte conceptuele metaforen. De analyse van VREUGDE-specifieke vaste verbindingen (5.1) zal daarboven ook laten zien of vergelijkbare conceptuele metaforen in het Engels en Nederlands beschikken over vergelijkbare focussen. De door Kövecses (2005:99) uitgewerkte focussen voor het Engels worden in Tabel 28 in het Nederlands samengevat (zie de aanhang).

Conclusie: In het kader van dit proefschrift dient de oorspronkelijke, door Lakoff en Johnson gebruikte definitie van metafoor als basis. Er wordt van uitgegaan dat bij een conceptuele metafoor een meestal concreter brondomein op een abstract doeldomein wordt geprojecteerd. Er wordt verder rekening gehouden met de kritiek die in verband met het bepalen van het abstractieniveau van de domeinen wordt geuit en daarom wordt er een zogenaamde gedifferentieerde aanpak gehanteerd.

3.2.2 Classificatie van de conceptuele metaforen

Conceptuele metaforen kunnen op verschillende manieren worden geclassificeerd. Lakoff en Johnson hebben in hun oorspronkelijke klassieke classificatie de cognitieve functie voor ogen gehad en de conceptuele metaforen daarom in *structurele*, *ontologische* en *oriëntationele metaforen* ingedeeld.

⁴⁸ In Lakoff en Johnson (1980:13) wordt dit als het fenomeen van *highlighting en hiding* beschreven.

⁴⁹ Dit aspect speelt bv. in de conceptuele metaforen VREUGDE IS EEN GEVANGENGENOMEN DIER, VREUGDE IS EEN TEGENSTANDER, VREUGDE IS ROES, VREUGDE IS WAANZIN en VREUGDE IS EEN NATUURKRACHT en rol.

⁵⁰ Kispál verwijst op de terminologie van Jäkel.

(1) Structurele metaforen (*structural metaphors* [Lakoff en Johnson 1980:14]) vormen een brede en heterogene groep van conceptuele metaforen (bv. WOEDE IS VUUR). Ze werden uitgelegd door ze met de oriëntationele metaforen te vergelijken:

(...) *structural metaphors*, cases where one concept is metaphorically structured in terms of another. But there is another kind of metaphorical concept, one that does not structure one concept in terms of another but instead organizes a whole system of concepts with respect to one another. We will call these orientational metaphors since most of them have to do with spatial orientation: up-down, in-out, front-back, on-off, deep-shallow, central-peripheral.

(2) Oriëntationele metaforen die een coherent systeem vormen zijn bv.: VREUGDE IS OMHOOG GERICHT vs. VERDRIET IS NAAR BEENEDEN GERICHT, MEER IS NAAR OMHOOG GERICHT vs. WEINIGER IS NAAR BENEDEN GERICHT, BEWUST IS NAAR OMHOOG GERICHT vs. ONBEWUST IS NAAR BENEDEN GERICHT. Vanwege de coherentie die de respectievelijke conceptuele metaforen tonen merkt Kövecses op (2005:51) dat de benaming *coherentie-metafoor* de cognitieve functie van deze metaforen beter zou weergeven.

De cognitive functie van (3) ontologische metaforen is dat de abstracte doeldomeinen in algemene categorieën worden ingedeeld. Ontologische metaforen laten een concept dat niet “dingachtig” is als een fysieke entiteit conceptualiseren (Kövecses 2005:50).

Once we can identify our experience as entities or substances, we can refer to them, categorize them, group them, and quantify them – and, by this means, reason about them. (Lakoff en Johnson 1980:25)

Zo worden ABSTRACTE BEGRIPPEN bv. als DINGEN (TIJD IS EEN CONTAINER, EMOTIES ZIJN CONTAINERS) geconceptualiseerd⁵¹.

De indeling in structurele, ontologische en oriëntationele metaforen wordt vaak bekritiseerd. Baldauf (1997:82) verwijt dat er aan deze classificatie geen heterogeen criterium ten grondslag ligt en werkt een eigene classificatie uit. Ook Liebert (1992), Drewer (2003) en Kispál (2010) maken geen gebruik van deze classificatie. Hoewel de

⁵¹ Een andere mogelijkheid is dingen als personen te conceptualiseren. Personificatie hoort ook bij deze groep.

classificatie in mijn proefschrift geen primaire rol speelt, wordt hier van deze klassieke indeling gebruik gemaakt.⁵²

Een andere classificatiemogelijkheid werd door (Grady 1997) uitgewerkt. Tot deze indeling gaf de kritiek aanleiding die de aangenomen motivatiebasis van bepaalde conceptuele metaforen in vraag stelde. Grady komt tot de conclusie dat er een onderscheid gemaakt moet worden tussen *primaire* en *complexe metaforen*. Deze classificatie werd ook door Lakoff en Johnson aanvaard en vond op deze manier als aanvulling ingang in hun theorie. Deze theorie wordt vaak aan de hand van de conceptuele metafoor ARGUMENTATIE/DISCUSSIE (THEORIE) IS GEBOUW⁵³ uitgelegd. In de opvatting van Grady is deze metafoor een complexe metafoor die uit de volgende primaire metaforen bestaat: LOGISCHE STRUCTUUR IS FYSIEKE STRUCTUUR en BESTAAN/GELDIGHED IS OVEREIND BLIJVEN⁵⁴. De motivatie van de conceptuele metafoor ARGUMENTATIE/DISCUSSIE (THEORIE) IS GEBOUW wordt als onzeker beschouwd⁵⁵, de motivatie van de twee primaire metaforen wordt echter als duidelijk aangezien. Kövecses (2005:246) geeft de volgende definitie van primaire en complexe metaforen: “Az elsődleges (egyszerű) metafora közvetlenül a tapasztalati összefüggésből jön létre, ilyen például A TÖBB FELFELÉ IRÁNYULTSÁG (...). Ha több elsődleges metafora összakapcsolódik, akkor komplex metaforáról beszélünk (...)”⁵⁶

Een andere mogelijke categorisatie onderverdeelt de conceptuele metaforen in *algemene (generieke)* en *specifieke metaforen* (Kövecses 2005:54, Kövecses en Benczes 2010:93). Algemene metaforen omvatten heel algemene doel- en brondomeinen als GEBEURTENISSEN ZIJN HANDELINGEN (AZ ESEMÉNYEK CSELEKVÉSEK), conceptuele metaforen op het specifieke niveau verwoorden specifiekere domeinen (bv. HET LEVEN IS EEN REIS). In dit proefschrift worden de begrippen ‘algemene (generieke)’ en ‘specifieke’ conceptuele metaforen een beetje anders gehanteerd. Specifieke conceptuele metaforen zijn de concretere varianten van de algemene conceptuele metaforen (zie in 5.1.1.1 hiervoor bv. de algemene (generieke) conceptuele

⁵² Kövecses (2005:53) noemt nog een verdere classificatiemogelijkheid voor metaforen die vanwege de onderzoeksdoeleinden hier niet relevant is. Deze indelingen is gebaseerd op de conventionaliteit, er is sprake van conventionele en niet-conventionele metaforen.

⁵³ Geciteerd in Kövecses (2005:95) oorspronkelijk als AZ ÉRVELÉS/VITA (ELMÉLET) ÉPÜLET.

⁵⁴ Geciteerd in Kövecses (2005:95) oorspronkelijk als A FENNÁLLÁS/ÉRVÉNYESSÉG ÁLLVA MARADÁS.

⁵⁵ Er bestaat volgens Kövecses (2005:95) geen samenhang tussen onze ervaringen met gebouwen en met argumentatie/theorieën en er bestaat ook geen structurele gelijkenis tussen de begrippen. Zie hiervoor 2.2.3.

⁵⁶ De primaire (eenvoudige) metafoor – zoals bv. MEER IS NAAR OMHOOG GERICHT – komt direct tot stand uit de ervaringssamenhang (...). Wanneer er zich meerdere primaire metaforen verbinden, is er sprake van een complexe metafoor (...). (vertaald door Cs. Zichler)

metafoor VREUGDE IS OMHOOG GERICHT en de specifieke conceptuele metaforen VREUGDE IS SPRINGEN, VREUGDE IS ZICH BEVINDEN IN DE WOLKEN, VREUGDE IS PARADIJS, VREUGDE IS ZICH NIET OP DE GROND BEVINDEN).

Conclusie: In het kader van dit proefschrift wordt beroep gedaan op de klassieke indeling van Lakoff en Johnson (1980) in structurele, ontologische en oriëntationele metaforen. Daarnaast maak ik tijdens de analyse gebruik van de classificatie van Grady en vooral de indeling in algemene (generieke) conceptuele metaforen en specifieke conceptuele metaforen omdat deze classificaties andere aspecten van de conceptuele metaforen benadrukken dan de indelingscriteria van Lakoff en Johnson.

3.2.3 De basis van de conceptuele metaforen

Een verder belangrijk aspect van de cognitive metaforentheorie is de kwestie van de motiverende basis van conceptuele metaforen (die deels net in verband met de categorisatie in primaire en complexe metaforen werd aangesneden). Anders geformuleerd: waarom wordt (worden) voor een bepaald doeldomein juist het/de gangbare brondomein(en) gebruikt? Wat motiveert de keuze voor een brondomein? In de inleiding (3.2.0) van deze sectie werd al aangestipt dat de traditionele metafooropvatting gelijkenis als de basis van de metaforen beschouwt. De cognitieve metaforentheorie betwist dit feit niet helemaal, maar hij gaat ervan uit dat er veel metaforen zijn die op deze manier niet te verklaren zijn.

Kövecses (2005:87) bestudeert en categoriseert de andere mogelijke motiverende factoren en stelt in het algemeen dat de keuze voor een brondomein op onze menselijke ervaringen rusten. Hij maakt hierbij een onderscheid tussen de volgende motivatiefactoren⁵⁷: *samenhang tussen onze ervaringen, gepercipieerde structurele gelijkenis, brondomein als wortel van het doeldomein* (met twee varianten: *brondomein als biologische wortel van het doeldomein* en *brondomein als culturele wortel van het doeldomein*). In het vervolg worden deze motivatiefactoren schetsmatig voorgesteld om hierdoor de voor dit onderzoek relevante aspecten te introduceren.

⁵⁷ Hij sluit tegelijkertijd niet uit dat er nog andere motivatiefactoren kunnen bestaan.

1. Samenhang tussen onze ervaringen

Kövecses (2005:81) illustreert dit soort motivatie met de conceptuele metafoor MEER IS NAAR OMHOOG GERICHT⁵⁸. De metafoor baseert op onze hedendaagse ervaring: hoe meer vloeistof in een bak wordt gegoten, hoe hoger wordt het peil van de vloeistof. Kövecses maakt er attent op dat hier geen sprake is van een gelijkenis: “Ha egy E₁ eseményt általában vagy alkalmanként egy E₂ esemény kísér, attól még a két esemény nem lesz hasonló egymáshoz, csupán összefüggnek egymással.”⁵⁹

De metaforen waarbij de hedendaagse ervaring zich baseert op het functioneren van het menselijke lichaam bieden in deze samenhang een belangrijk aspect voor mijn onderzoek. De conceptuele metafoor WOEDE IS HITTE blijkt gebaseerd te zijn op onze ervaring dat een boze mens het gevoel heeft dat hij het warm heeft. Onderzoek heeft uitgewezen dat de huidtemperatuur bij woede inderdaad stijgt.⁶⁰ De ervaring van de gestegen temperatuur, die met woede gepaard gaat, wordt de motivatiebasis van de conceptuele metafoor WOEDE IS HITTE. De twee gebeurtenissen hangen in beide genoemde voorbeelden samen maar ze lijken niet op elkaar. (Grady 2005):1612–1613) benadrukt dat het vaak heel moeilijk is met dit feit rekening te houden. Hij licht dit fenomeen toe als volgt in verband met primare metaforen die zich op directe ervaringen baseren (zie de vorige sectie):

(...) primary metaphors hold a special place because they are the basis for so many figurative conceptualizations, many of which we hardly notice are not literal. These are conceptual associations which create the illusion of similarity – it is easy to lose sight of the fact that coldness and lack of emotion, for example, are fundamentally different and incommensurable, just as height and quantity are.

Onze ervaringen, die als basis dienen voor de conceptuele metaforen, kunnen bv. cognitieve (MEER IS NAAR OMHOOG GERICHT), biologische (WOEDE IS HITTE), psychologische (LIEFDE IS NABIJHEID) of culturele ervaringen (ARGUMENTATIE IS OORLOG) zijn (Kövecses 2005:87).

⁵⁸ In het Hongaars origineel: A TÖBB FELFELÉ IRÁNYULTSÁG.

⁵⁹ Als gebeurtenis 1 over het algemeen of occasioneel gepaard gaat met gebeurtenis 2, gaan de twee gebeurtenissen niet op elkaar lijken, ze hangen alleen maar met elkaar samen. (vertaald door Cs. Zichler)

⁶⁰ Zie hiervoor 3.4.2.

2. Gepercipieerde structurele gelijkenis⁶¹

Er bestaat een zekere gelijkenis waarop metaforen kunnen rusten. Deze wijkt af van de opvatting van gelijkenis in de traditionele metafoorbenadering. Er is namelijk sprake van een zogenaamde *gepercipieerde gelijkenis*. In de perceptie van de spreker lijken twee gebeurtenissen of concepten op elkaar maar hierbij gaat het niet om een objectieve gelijkenis. Als we bv. naar conceptuele metafoor GEDACHTE IS ETEN⁶² kijken, kan men geen objectieve gelijkenis tussen gedachten en gerechten vinden. Kövecses (2005:85) laat in meerdere stappen zien hoe een bepaald soort gelijkenis toch wordt gepercipieerd.

a. De geest wordt als een container opgevat en de gedachten worden gezien als voorwerpen die van buiten terechtkomen in onze geest. Deze opvattingen manifesteren zich in de volgende conceptuele metaforen: DE GEEST IS EEN CONTAINER⁶³, GEDACHTEN ZIJN VOORWERPEN⁶⁴, COMMUNICATIE IS OVERDRACHT VAN GEDACHTEN VAN DE ENE CONTAINER NAAR DE ANDERE⁶⁵.

b. De net genoemde ontologische metaforen worden gemotiveerd door onze niet-metaforische veronderstellingen in verband met het menselijk lichaam: het menselijk lichaam is een container. Gerechten bestaan uit voorwerpen. Eten is afkomstig van buiten ons lichaam en komt erin terecht. Onderstaande tabel laat de parallele trekken ook visueel zien:

Tabel 2. Gepercipieerde structurele gelijkenis in geval van GEDACHTE IS ETEN

<i>Voorstellingen in verband met de geest en de menselijke communicatie</i>	<i>Voorstellingen in verband met het menselijke lichaam</i>
DE GEEST IS EEN CONTAINER	Het menselijk lichaam is een container.
GEDACHTEN ZIJN VOORWERPEN	Gerechten bestaan uit voorwerpen.
COMMUNICATIE IS EEN OVERDRACHT VAN GEDACHTEN VAN DE ENE CONTAINER NAAR DE ANDERE	Het eten is afkomstig van buiten ons lichaam en komt erin terecht.

⁶¹ Kövecses bepaalt eigenlijk twee groepen: *gepercipieerde structurele gelijkenis* en *door ontologische metaforen gegenereerde gepercipieerde structurele gelijkenis*. Hier wordt slechts ingegaan op één groep omdat ze subgroepen van dezelfde categorie zijn.

⁶² In het Hongaars origineel: A GONDOLATOK ÉTELEK.

⁶³ In het Hongaars origineel: AZ ELME EGY TARTÁLY.

⁶⁴ In het Hongaars origineel: A GONDOLATOK TÁRGYAK.

⁶⁵ In het Hongaars origineel: A KOMMUNIKÁCIÓ EGY TARTÁLYBÓL EGY MÁSIKBA VALÓ GONDOLATTOVÁBBÍTÁS

Een consequentie van deze theorie is dat enkele conceptuele metaforen zich in het algemeen niet op gelijkenis baseren maar de gelijkenis tot gevolg hebben (Kövecses 2005:84).

3. Brondomein als wortel van het doeldomein

Kövecses (2005:86) onderscheidt nog een extra groep op basis van de oorsprong van het brondomein. Hij veronderstelt dat enkele brondomeinen biologisch of cultureel in het doeldomein wortelen. Een voorbeeld voor de culturele wortels werd al in punt 3.2.1 beschreven (ARGUMENTATIE IS OORLOG). Daar Kövecses zelf opmerkt dat de aangehaalde voorbeelden vanuit hedendaags perspectief bij de bovengenoemde categoriën (samenhang tussen onze ervaringen, gepercipieerde structurele gelijkenis) horen, ga ik hier niet verder in op deze groep.

Conclusie: In het kader van dit proefschrift werd aangenomen dat bij de metaforische conceptualisatie de samenhang tussen onze ervaringen doorslaggevend is. Daarnaast wordt verwacht dat de fysiologische ervaringen een bijzondere rol spelen bij de keuze voor het brondomein.

3.2.4 De rol van de metonymie

In het kader van dit proefschrift wordt van de volgende definitie van metonymie uitgegaan:

A metonímia olyan kognitív folyamat, ahol egy közvetítőfogalom (tárgy, esemény, tulajdonság stb.) mentális hozzáférést biztosít egy olyan célfogalomhoz (tárgyhoz, eseményhez, tulajdonsághoz stb.) amely ugyanannak a fogalmi keretnek, (fogalmi) tartománynak, vagyis idealizált kognitív modellnek (IKM) a része. Ezt a folyamatot „fogalmi kereten belüli megfelelésnek” tekintjük.⁶⁶ (Kövecses en Benczes 2010:65).

*Conceptuele frame*⁶⁷ wordt hierbij opgevat als de structurele representatie van onze kennis over de wereld (Kövecses en Benczes 2010:51).

⁶⁶ Metonymie is een cognitief proces waarbij een bemiddelaarconcept (voorwerp, gebeurtenis, eigenschap enz.) mentale toegang biedt tot een doelconcept (voorwerp, gebeurtenis, eigenschap, enz.) dat deel uitmaakt van dezelfde conceptuele frame, hetzelfde (conceptuele) domein ofwel geïdealiseerde cognitieve model (ICM). Dit proces wordt beschouwd als “overeenstemming binnen een conceptuele frame”. (vertaald door Cs. Zichler)

⁶⁷ De term *frame*, die gebaseerd is op de theorie van Fillmore, wordt hier niet verder uitgediept. De term wordt hier gehanteerd als een synoniem van de term *geïdealiseerde cognitief model*. Zie hiervoor bv. Kövecses en Benczes (2010:51).

Lakoff en Johnson wijden in hun werk *Metaphors we live by* een apart hoofdstuk aan metonymie. Kövecses behandelt dit onderwerp in zijn boek *A metafora. Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe* [De metafoor. Praktische inleiding tot de cognitieve metaforentheorie] (2005) ook in een separaat hoofdstuk. Metafoor en metonymie worden samen behandeld omdat ze verwante cognitieve processen zijn. Ze kunnen nauw met elkaar verbonden zijn omdat de grenzen tussen de beide fenomenen nogal vaag blijken te zijn.⁶⁸ Dobrovol'skij (1997:183) verwijst naar Kövecses (1990) en schrijft in dit verband: “Der Autor unterscheidet zwischen metonymischen und metaphorischen Bereichen. Obwohl diese Differenzierung auf einer langen Tradition basiert, wirkt sie in diesem Feld eher verwirrend als hilfreich und kann kaum strikt und konsequent durchgehalten werden.” Dobrovol'skij ondersteunt zijn stelling met een voorbeeld rond het Duitse concept ANGST. De uitdrukkingen die zich op fysiologische symptomen baseren, kunnen enerzijds als metonymieën maar anderzijds ook als metaforen worden geïnterpreteerd, als we ervan uitgaan dat “derjenige, der bspw. vor Angst zittert, nicht unbedingt wörtlich zu zittern braucht” (Dobrovol'skij 1997:183).

De nauwe relatie tussen de twee cognitive processen kan ook met de voorbeelden worden geïllustreerd die in de vorige sectie (3.2.3) reeds aangestipt werden. In deel 3.2.3 punt 1 werden twee voorbeelden van Kövecses behandeld: de conceptuele metafoor WOEDE IS HITTE en MEER IS NAAR OMHOOG GERICHT. Kövecses (2005:161) vermeldt dat WOEDE IS HITTE op een metonymie baseert (GEVOLG VOOR OORZAAK, concreter GESTEGEN LICHAAMSTEMPERATUUR VOOR WOEDE). De gestegen lichaamstemperatuur (hitte) wordt in deze interpretatie als gevolg van de emotie opgevat. In geval van MEER IS NAAR OMHOOG GERICHT zijn domeinen met elkaar verbonden die “ver van elkaar liggen” (Kövecses 2005:162ff). Met andere woorden: de begrippen ‘meer’ en ‘hoog’ zijn heel verschillende concepten die in onze *conceptuele ruimte* (Kövecses 2005:163) ver van elkaar te vinden zijn. Deze domeinen worden in onze ervaring met elkaar verbonden en op deze manier ontstaat in een zekere zin een gezamenlijke conceptuele frame die als basis kan dienen voor de metonymische relatie.

Een ander aspect dat de twee cognitieve processen vergelijkbaar maakt, is het feit dat metonymie naast de referentiële functie ook bijdraagt tot het begrijpen. Lakoff en Johnson (1980:36) beweren in dit verband: “Metonymy (...) has primarly a referential function, that is, it allows us to use one entity to *stand for* another. But metonymy is not merely a

⁶⁸ Zie hiervoor bv. ook Dobrovol'skij and Piirainen (1997) en (Vainik 2011).

referential device. It also serves the function of providing understanding.” Door te focussen op een bepaalde entiteit kan metonymie dus ook een semantische steun leveren. Lakoff en Johnson (1980:36) citeren in dit verband het voorbeeld “good heads” (‘knappe koppen’). In deze vaste verbinding, waarbij sprake is van een metonymisch verband LICHAAMSDEEL VOOR MENS, is de keuze voor juist het lichaamsdeel ‘kop’ niet willekeurig: “The point is not just to use a part (head) to stand for a whole (person) but rather to pick out a particular characteristic of the person, namely, intelligence, which is associated with the head.”

Conclusie: De behandeling van het fenomeen metonymie blijkt in een onderzoek naar metaforische conceptualisatie niet te kunnen worden weggedacht aangezien de twee cognitieve processen (metafoor en metonymie) nauw vervlochten zijn met elkaar. Daarom wordt in dit proefschrift het onderwerp metonymie samen met de metaforische conceptualisatie behandeld. Dit betekent in de praktijk enerzijds dat conceptuele metonymieën niet apart van conceptuele metaforen worden geanalyseerd. Anderzijds wordt gemakshalve niet altijd apart verwezen naar ‘metaforen’ *en* ‘metonymieën’, met ‘metaforen’ worden ook metonymieën bedoeld, behalve als het onderscheid relevant blijkt te zijn.

3.2.5 De reikwijdte van de conceptuele metaforen

De theorie van de *reikwijdte* van metaforen werd door Kövecses (2005:127) geïntroduceerd. De reikwijdte van een conceptuele metafoor is de groep van doeldomeinen die door een bepaald brondomein kan worden gekarakteriseerd. De vraag hierbij is welke doeldomeinen met een bepaalde brondomein worden geconceptualiseerd. Het brondomein VUUR heeft bv. een brede reikwijdte: de concepten o.a. LIEFDE, WOEDE, CONFLICT, LEVEN (Kövecses en Benczes 2010:84) kunnen allemaal worden geconceptualiseerd met behulp van dit brondomein.

Conclusie: In mijn onderzoek zal ook gebruik worden gemaakt van de term *reikwijdte*. De interesse zal uitgaan naar de vraag wat voor reikwijdte de metaforen op het gebied van de emoties hebben.

3.2.6 Culturele en diachrone aspecten

Gezien het feit dat we over het algemeen dezelfde fysieke ervaringen hebben, zou daaruit het feit voortvloeien dat de conceptuele metaforen grotendeels universeel zijn. Zoals o.a. Kövecses en Benczes (2010) aantonen, hebben onderzoeken naar metaforen in verschillende talen echter uitgewezen dat o.a. culturele, maatschappelijke, regionale, individuele aspecten ook een belangrijke rol spelen in het metafoorgebruik.

Geeraerts en Grondelaers (1991) en Geeraerts (2006)⁶⁹ benadrukken bv. dat men tijdens een onderzoek naar conceptuele metaforen ook met de culturele bijdrage en het diachronische perspectief rekening moet houden. Zij zijn van mening dat de door Lakoff en Kövecses uitgewerkte conceptuele metafoor *ANGST IS EEN HETE VLOIESTOF IN EEN CONTAINER* niet rechtstreeks gebaseerd is op de menselijke lichaamservaringen, maar die is gemotiveerd door de middeleeuwse humorenleer (sappentheorie). In de traditie van de oude Grieken (met name Hippocrates) werd het onevenwicht van de vier lichaamssappen (in het Latijn, *humores*) – bloed (Latijn *sanguis*), gele gal (Grieks *xanthè cholè*), zwarte gal (Grieks *melaina cholè*) en slijm (Grieks *phlegma*) – verantwoordelijk gemaakt voor de verschillende gemoedstoestanden. Afhankelijk van de overheersende sap werden mensen ingedeeld in vier temperamenten. Volgens deze theorie wordt woede veroorzaakt door te veel gele gal die als warm en droog werd beschouwd “en omwille van die kenmerken in verband werd gebracht met vuur. (...) Woede conceptualiseren in termen van warmte en vuur past dus volledig in die leer” (Gevaert 2007). Ook ziekten werden toegeschreven aan een teveel of tekort aan de vier sappen. De behandeling van de aandoeningen werd gebaseerd op het verwijderen van het overschot (bv. door aderlaten). Vanwege de centrale rol die deze theorie in de middeleeuwse cultuur speelde, pleit Geeraerts ervoor dat een historische dimensie noodzakelijk is bij het onderzoek van conceptualisatie.⁷⁰

Kövecses en Benczes (2010:108) veronderstellen dat de metafoor *EEN KWADE MENS IS EEN CONTAINER ONDER DRUK*⁷¹ op basis van de overeenkomsten in de verschillendste (zie Engelse, Hongaarse, Japanse en Chinese) culturen bijna universeel kan worden opgevat. Deze conceptuele metafoor is op een generiek niveau in alle genoemde

⁶⁹ In dit boek worden vroegere studies van Geeraerts gebundeld.

⁷⁰ Stolberg (2019) toont in zijn onderzoek ook de rol aan van de humorenleer tot de 18de eeuw. Daarna ging het accent vallen op de zenuwen.

⁷¹ In het Hongaars origineel: *A DÜHÖS EMBER EGY NYOMÁS ALATT LÉVŐ TARTÁLY*

culturen aanwezig. De culturele context verklaart volgens hem de variatie op het specifieke niveau. In de betreffende Europese talen kan de humorenleer een verklaring leveren voor de motivatie, in het Chinees is het de theorie over *qi* en in het Japans het begrip *hara*.

De diachrone onderzoeken van Gevaert (2007) laten zien dat in het Engels bij de conceptualisatie van WOEDE niet altijd in dezelfde mate gebruik werd gemaakt van het brondomein WARMTE. Het historische aspect laat ook hier genuanceerdere stellingen toe:

De analyses tonen aan dat de culturele invloed op het hele conceptuele veld van WOEDE, en op de WARMTE-conceptualisatie in het bijzonder, door de eeuwen heen aanzienlijk is geweest. Dit is een aspect dat door de cognitieve linguïstiek niet verwaarloosd mag worden. Als uit onderzoek blijkt dat de hedendaagse WARMTE-conceptualisaties wel een fysiologische basis hebben, dan moet dat in ieder geval worden weergegeven als één fase in de geschiedenis van die conceptualisatie en niet als een universeel principe.

Op basis van de bevindingen die de rol van de cultuur bevestigen, formuleren Kövecses en Benczes (2010:113) de hypothese dat de fysieke ervaringen die als universeel kunnen worden beschouwd slechts als potentiële basis dienen voor de metaforische conceptualisatie⁷². Ook de onderzoeken van Leemans (2016) blijken de rol van fysieke ervaringen als “maar” potentiële basis te ondersteunen. Ook zij bestudeerde EMOTIE-metaforen vanuit het historische perspectief en kwam tot de conclusie dat deze metaforen niet direct op onze lichaamservaringen berusten. De conceptualisatie blijkt veel meer te gronden op de folkstheorieën die mensen over de fysiologische processen in verband met emoties ontwikkelen: “(Digital) humanities research shows that the embodying of emotions is historically contingent. Emotion metaphors do not so much reflect what is happening in our brain or in other parts of the body: they reflect what people think/thought is/was happening in and outside their body.”

Conclusie: De oorspronkelijke theorie van Lakoff en Johnson was gebaseerd op een synchrone benadering. De cultuur en de culturele veranderingen, dus ook het diachrone aspect, blijken naast de fysiologische processen ook een belangrijke rol te spelen. Het vertrekpunt van dit proefschrift is dat de conceptualisatie onvermijdelijk beïnvloed kan worden door de cultuur. Hier wordt weliswaar een synchroon onderzoek verricht, maar er wordt ook rekening gehouden met relevante etymologische, encyclopedische en culturele kennis⁷³.

⁷² Zie hiervoor ook Bańczerowski (2008).

⁷³ ‘Encyclopedische kennis’, ‘culturele kennis’, ‘conceptuele kennis’, ‘wereldkennis’ en ‘buitentalige kennis’ worden in het bestek van dit proefschrift als synoniemen gebruikt. Zie hiervoor ook voetnoot 42.

3.3 Relevante aspecten van de cognitieve fraseologie

Het derde vragencomplex, waarmee ik in het begin van het onderzoek geconfronteerd was, betreft de kwestie wat in het kader van dit proefschrift onder *vaste verbinding* wordt verstaan. Ten eerste zal in 3.3.1 worden aangegeven hoe in het raamwerk van deze dissertatie de term *vaste verbinding* wordt gedefinieerd. In de volgende paragrafen komen achtereenvolgens de verschillende vormen van gemotiveerdheid (3.3.2) aan de orde.

3.3.1 Definitie⁷⁴

Vanaf de jaren 80 is in de germanistische taalwetenschap een speciale tendens waar te nemen die eigenlijk de weg effent voor een cognitief georiënteerde definitie. Fleischer (1982), Burger et al. (1982), Burger (1998) en Dobrovolskij (1995) hanteren allemaal zogenaamde “centrum-periferie”-definities. Deze definities verdelen de fraseologie, zoals de naam het al zegt, in een centraal en een perifeer deel. Er wordt dus rekening gehouden met het heterogene karakter van vaste verbindingen. De definitie van Burger et al. (1982) luidt als volgt:

Phraseologisch ist eine Verbindung von zwei oder mehr Wörtern dann, wenn (1) die Wörter eine durch die syntaktischen und semantischen Regularitäten der Verknüpfung nicht voll erklärbare Einheit bilden, und wenn (2) die Wortverbindung in der Sprachgemeinschaft, ähnlich wie ein Lexem, gebräuchlich ist.

Die beiden Kriterien stehen in einem einseitigen Bedingungsverhältnis: wenn (1) zutrifft, dann auch (2), aber nicht umgekehrt.
(Burger et al. 1982:1)

Deze definitie voegt eigenlijk geen nieuw kenmerk toe aan de voorafgaande definities. De semantische en syntactische onregelmatigheid (kenmerk (1)) en de lexicalisatie (kenmerk (2)) waren eigenlijk ook al in vroegere definities aanwezig als constitutieve kenmerken van vaste verbindingen. Het essentieel nieuwe aan deze aanpak ligt erin dat de omvang van het fraseologische taalmateriaal wordt uitgebreid, omdat kenmerk (2) voortaan ook op zich voldoende is om een taalelement als vaste verbinding te beschouwen (Hessky 1987).

⁷⁴ Deze paragraaf wordt grotendeels gebaseerd op Zichler (2016:21ff).

In een latere verder ontwikkelde versie van de definitie (Burger 1998:14) treedt de centrum-periferie-tweedeling al expliciet op de voorgrond en er wordt gesproken van fraseologie in engere zin en fraseologie in ruimere zin.

Die Menge derjenigen Phraseologismen, die die folgenden zwei Eigenschaften aufweisen, bildet den Bereich der **Phraseologie im weiteren Sinne**:

- (1) **Polylexikalität** – der Phraseologismus besteht aus mehr als einem Wort.
- (2) **Festigkeit** – wir kennen den Phraseologismus in genau dieser Kombination von Wörtern, und er ist in der Sprachgemeinschaft – ähnlich wie ein Wort – gebräuchlich.

Von **Phraseologie im engeren Sinne** sprechen wir, wenn zu den beiden ersten Eigenschaften noch eine dritte hinzukommt: (3) **Idiomatizität**. Damit ist gemeint, dass die Komponenten eine durch die syntaktischen und semantischen Regularitäten der Verknüpfung nicht voll erklärbare Einheit bilden. Die Teilklasse von Phraseologismen, die auch dieses Kriterium erfüllen, bildet den Bereich der **Idiome**.
(Burger 1998:14-15)

Als we de twee definities met elkaar vergelijken, wordt duidelijk dat punt (1) in de definitie van Burger et al. (1982) in punt (3) van de definitie van Burger te voorschijn komt onder de naam ‘idiomaticiteit’ (die hier voor de semantische en syntactische onregelmatigheid staat). Punt (2) van beide definities geeft vastheid (en lexicalisatie) aan als constituerend element van vaste verbindingen in ruimere zin.

Dobrovol’skij gaat zelfs een stap verder en werkt een zogenaamd radiaal model uit van fraseologismen en idiomen. Dobrovol’skij (1995:20) stelt namelijk dat “die Idiome polylexikalische, lexikalisierte und in hohem Grade irreguläre Lexikoneinheiten sind. Der höhere Irregularitätsgrad unterscheidet die Idiome von den Phraseologismen anderer Klassen.” Dobrovol’skij (1995:20ff) stelt voor idiomen aan de hand van een handvol kenmerken van onregelmatigheid⁷⁵ te definiëren op basis van de prototypetheorie. Afhankelijk van het aantal kenmerken van onregelmatigheid⁷⁶ dat de vaste verbindingen bezitten, kunnen ze als een betere of een slechtere vertegenwoordiger van de categorie ‘idioom’ worden beschouwd. Er kan dus volgens Dobrovol’skij (1995:28) geen binaire oppositie worden opgesteld zoals ‘idioom’ vs. ‘niet-idioom’, maar wel een graduele

⁷⁵ In het Duitse origineel: “Irregularität”.

⁷⁶ Zonder absolute volledigheid na te streven, stelt Dobrovol’skij (1995) de volgende kenmerken van onregelmatigheid voor: compositionaliëit vs. non-compositionaliëit van de fraseologische betekenis, isomorfie vs. allomorfie van de formele en semantische structuur, semantische complexiteit vs. semantische simplicitéit, syntactische porositeit (in het Duitse origineel: Durchlässigkeit) vs. geen syntactische porositeit, variabiliteit vs. gefixeerdheid van de constituenten, connotatief-pragmatische extensie van de fraseologische betekenis: neutraal vs. gemarkeerd, formele specificatie: neutraal vs. gemarkeerd, conventionele constituenten vs. unieke componenten, regelmatigheid vs. onregelmatigheid van het paradigma, semantische compatibiliteit vs. incompatibiliteit van de constituenten, semantische ambiguïteit: één lezing vs. twee lezingen, gemotiveerdheid vs. opmaakheid.

verhouding: ‘goed idioom’ – ‘minder goed idioom’ – ‘nog slechter idioom’ – ‘altijd nog idioom’ – ‘eerder bijna geen idioom meer’. Dobrovol’skij houdt er dus mee rekening dat het moeilijk is fraseologie in engere zin en fraseologie in ruimere zin van elkaar scherp af te bakenen en dat de grens tot de vrije verbindingen ook niet scherp is. De termen *vaste verbinding* en *fraseologisme* worden hier in navolging van de Nederlandstalige fraseologische traditie⁷⁷ overkoepelend als synoniemen gebruikt voor de leden van het net geschetste radiaal model.

3.3.2 Gemotiveerdheid⁷⁸

In de vorige paragraaf werd de door Dobrovol’skij gebruikte definitie van vaste verbindingen geïntroduceerd. Er werd niet op de door hem bepaalde kenmerken van onregelmatigheid dieper ingegaan (zie voetnoot 76) omdat dit buiten het bestek van dit proefschrift ligt. Één kenmerk, namelijk de gemotiveerdheid, speelt echter wel een belangrijke rol in het onderhavige onderzoek. Daarom wordt deze eigenschap bij wijze van uitzondering uitgebreider behandeld.

Traditioneel worden vaste verbindingen als gemotiveerd beschouwd wanneer de etymologie bekend is (Dobrovol’skij en Piirainen 1997:104). Binnen het cognitieve kader wordt gemotiveerdheid echter anders opgevat: “Für die Kognitive Linguistik sind alle Wortkombinationen mehr oder weniger motiviert bzw. transparent, die von einem “normalen” erwachsenen Sprecher intuitiv als prinzipiell interpretierbare Ketten aufgefaßt werden” (Dobrovol’skij 1995:42). Lakoff verwijst in dit verband ook op het feit dat volksetymologische interpretaties vanuit het oogpunt van de cognitieve linguïstiek ook bijdragen tot de gemotiveerdheid (Dobrovol’skij 1995:43)⁷⁹.

In het kader van de traditionele benaderingen werd het standpunt lange tijd ingenomen dat de fraseologische betekenis arbitrair is.⁸⁰ In de loop van de tijd, naarmate

⁷⁷ Neerlandici hanteren vooral de term ‘vaste (woord)verbinding’ (zie bv. Everaert 1993a, 1993b, Kowalska-Szubert 1994, 1995, 1996, 1998, Verstraten 1988, 1992, De Kleijn 1988, Van Sterkenburg 1987), maar de begrippen ‘idioom’ (Heestermans 1990, Geeraerts en Bakema 1993, Klimaszewska 1994b, Van Jaarsveld 1998) en ‘fraseologisme’, ‘fraseologische woordverbindingen’ of ‘fraseologische eenheden’ (Van Sterkenburg 1987, 1991a) kunnen ook worden aangetroffen. (De verschillende benamingen gaan uiteraard niet altijd gepaard met dezelfde definities.)

⁷⁸ Dit deel steunt grotendeels op de herziene versie van Zichler (2016).

⁷⁹ Dobrovol’skij (1997:114) maakt ook attent op het feit dat deze kwestie in het Europese fraseologieonderzoek al in 1982 aangestipt werd (Burger et al. 1982:219).

⁸⁰ Zie hiervoor bv. Kövecses en Szabó (1996): “According to the most common definition, idioms are linguistic expressions whose overall meaning cannot be predicted from the meanings of the constituent parts.”

met de opkomst van de cognitief-semanticke richting steeds meer wetenschappelijk onderzoek werd gedaan naar vaste verbindingen, kreeg men een andere visie betreffende deze vraag. Voor veel vaste verbindingen bleek het volgende citaat van de cognitieve taalkundige (Lakoff 1993) namelijk juist te zijn: “On classical views, idioms have arbitrary meanings, but within cognitive linguistics, the possibility exists that they are not arbitrary, but rather motivated.”

Men twijfelt vandaag de dag bijna niet meer aan de gemotiveerdheid van vaste verbindingen. Waarover wel gediscussieerd wordt, is de vraag waardoor gemotiveerdheid tot stand komt: alleen door conceptuele metaforen of spelen er ook andere aspecten een rol? Behalve de conceptuele metaforen, die in dit verband over het algemeen in het middenpunt van de interesse staan, wordt soms ook verwezen naar de bijdrage van de vorm, de zogenaamde script- en frame-kennis (in het kader van de frametheorie), de metonymieën en de symbolen als motiverende factoren. Voor de introductie van deze facetten (met uitzondering van de in 3.2.4 al behandelde metonymieën) wordt in de onderstaande secties vooral beroep gedaan op de werkzaamheden van Dobrovol'skij (1995, 1997) en Dobrovol'skij/Piirainen (1997, 2005).

Dobrovol'skij (1997:116) maakt erop attent dat er ook sprake kan zijn van motivering⁸¹ op basis van de vorm. De vorm van fraseologismen kan namelijk bijdragen tot het begrijpen van de fraseologische betekenis zoals de volgende voorbeelden laten zien:

<i>zo vlug als water</i>	‘zeer vlug’ ⁸²
<i>zo dronken als een Maleier/kanon/meloet/tol/tor</i>	‘zeer dronken’
<i>zo zat als een aap</i>	‘stomdronken’
<i>zo trots als een aap/pauw</i>	‘heel erg trots’

De boven aangehaalde vaste verbindingen kunnen gemotiveerd zijn door hun comparatieve structuur. De motivering vloeit voort uit onze algemene kennis van deze structuur. Men weet dat de elementen “zo ... als ...” een intensiverende functie vervullen (Dobrovol'skij 1997:116). Verdere gemotiveerde fraseologische vormen in het Nederlands zijn bv. de volgende constructies:

- *zich* + direct object + oorspronkelijk onovergankelijk werkwoord:
zich een aap/beroerte/breuk/bult/ongeluk lachen ‘vreselijk moeten lachen’
zich een aap/beroerte/hoedje/ongeluk schrikken ‘heel erg schrikken’

⁸¹ De term *motivering* (Klimaszewska 1997b) wordt hier als synoniem van *gemotiveerdheid* en *motivatie* gehanteerd.

⁸² Als niet anders aangegeven, stammen de betekenisomschrijvingen van de vaste verbindingen uit het GWHN.

- in plaats van ‘helemaal niet(s)’ *geen* + concrete zelfstandige naamwoorden:
het kan me geen bal/fluit/hol/zak schelen ‘het kan me helemaal niets schelen’
ik snap er geen bal/barst/donder/jota/lor van ‘helemaal niets begrijpen van iets’

De bovenstaande verbindingen laten zien hoe de vorm tot de (fraseologische) betekenis van de vaste verbinding kan bijdragen. Bij de semantische motivering⁸³ is het echter de letterlijke betekenis van de vaste verbinding of van de componenten van de verbinding die tot de fraseologische betekenis bijdraagt:

Die Motiviertheit aufgrund der Bedeutung betrifft die Relation zwischen der literalen und der figurativen Lesart (sowohl des ganzen Idioms als auch seiner einzelnen Konstituenten oder ihrer Teile); (...) Als semantisch motiviert gelten die Idiome, deren literale Bedeutungselemente der Sprachteilhaber mit bestimmten Aspekten der aktuellen Idiombedeutung in Verbindung zu können glaubt (Dobrovol'skij 1997:117).

In dit verband beweert o.a. Dobrovol'skij (1997) dat de metaforische, metonymische of symbolische relatie tussen de letterlijke en fraseologische betekenis ten grondslag kan liggen aan de semantische gemotiveerdheid. In concreto verdient zijn opvatting over de metaforische motivering en de symbolische motivering in dit opzicht bijzondere aandacht omdat deze aspecten de traditionele cognitieve metaforentheorie aanvullen.

Dobrovol'skij (1997:44) merkt namelijk terecht op dat er een reeks taalelementen bestaan, “für die keine plausible konzeptuelle Metapher gefunden werden kann.” De theorie volstaat volgens hem dus niet altijd – of beter gezegd niet helemaal – om alle metaforische vaste verbindingen te beschrijven. In de vakliteratuur wordt over het algemeen gefocust op conceptuele metaforen. In Baranov en Dobrovol'skij (1991), Hessky (1995) en Dobrovol'skij en Piirainen (1997) respectievelijk Verstraten (1992), en Piirainen (2003) wordt echter ook dit fenomeen in kort bestek aangestipt of er ten minste naar verwezen. Wat betreft de vertegenwoordigers van de klassieke cognitief georiënteerde metaforentheorie kan worden verwezen naar Kövecses (2005:203)⁸⁴. Ook al hij op deze kwestie niet gedetailleerd ingaat, overeenkomstig met de net geciteerde stelling van

⁸³ In dit verband dient nog te worden opgemerkt dat gemotiveerdheid in dit kader niet voorspelbaarheid betekent. Als een vaste verbinding gemotiveerd is, betekent dit niet dat de fraseologische betekenis op basis van de letterlijke betekenis van de vaste verbinding helemaal te voorspellen valt (Kövecses 2005:203).

⁸⁴ Kövecses (2005:53) beroept zich in dit verband op “eenmalige (one-shot) beeldmetaforen” zonder deze metaforen gedetailleerd te beschrijven en in Kövecses (2005:209) heeft hij het in dit verband over de rol van de “alledaagse” of “conventionele kennis”.

Dobrovol'skij tekent hij echter aan dat in enkele gevallen de betekenissen van de vaste verbindingen niet beschikken over een conceptuele motivatie.⁸⁵

Dobrovol'skij vindt dat de door Fillmore ontwikkelde frametheorie⁸⁶ een geschikt instrument kan bieden voor de analyse van de gemotiveerdheid van vaste verbindingen. In de focus van deze theorie staat onze kennis van de zogenaamde frames (statisch bepaalde kennis) of scripts (procedureel/dynamisch bepaalde kennis)⁸⁷ centraal die door Dobrovol'skij (1997:248) als volgt gedefinieerd worden:

Unter 'Frame' bzw. 'Skript' wird hier eine konzeptuelle Struktur verstanden, die eine bestimmte Lexikoneinheit als assoziativer Kontext umgibt bzw. die durch diese Lexikoneinheiten evoziert wird. Im Unterschied zu Frames implizieren die Skripts einen zeitlichen Ablauf des Geschehens.

Dobrovol'skij (1997:118) heeft het over een mapping van de relevante kennis tussen het 'source domain' en het 'target domain': de relevante kennisstructuren van het bronframe worden geprojecteerd op het doelframe. Op deze manier kan de relatie tussen vorm en betekenis als gemotiveerd worden ervaren. Het proces blijkt eigenlijk niet heel anders te zijn dan bij de conceptuele metaforen gezien het feit dat in beide gevallen sprake is van een projectie tussen twee domeinen. Bij de vaste verbinding *het vijfde wiel aan de wagen zijn* ('overbodig zijn, te veel zijn') blijkt bv. de frame-kennis over voertuigen te worden geactiveerd. De projectie gebeurt met behulp van één gemeenschappelijk aspect of met een andere term: een slot⁸⁸. Van al de informatie die we over een wagen beschikken, staat slechts de inhoud van één slot centraal, namelijk het aantal wielen. Het typische aantal wordt vervangen door een niet-karakteristiek aantal, wat een beeld van een wagen wekt die iets overbodigs heeft, een vijfde wiel is kennelijk één te veel. Deze inhoud van het bronframe correspondeert met een slot van het doelframe "leden van een groep mensen". Additionele kennis, bv. kennis over de snelheid of de constructie van het voertuig is niet nodig om de metafoor te doorzien. De slots worden tot één relevante knoop gereduceerd. Bij een vaste verbinding als *het groene licht krijgen* ('toestemming krijgen') hebben we niet te maken met frame-kennis, die statisch bepaald is, maar eerder met script-kennis⁸⁹,

⁸⁵ Hij bevestigt deze stelling ook in Kövecses (2006:89) toen hij op de kritiekpunten van Dobrovol'skij en Piirainen (2005) reflecteert.

⁸⁶ De frametheorie kan in dit bestek niet uitvoerig worden geïntroduceerd. Zie hiervoor bv. Fillmore (1985).

⁸⁷ Dobrovol'skij (1997:120-121) beschrijft in het kort ook speciale subgroepen (bv. "vermittelt Wissen", "stereotypen Wissen", "konventionalisiertes Wissen" enz.) die hier niet relevant zijn en daarom niet worden behandeld.

⁸⁸ Voor een gedetailleerde begripsomschrijving raadplege men Baranov en Dobrovol'skij (1991:117).

⁸⁹ De statisch en procedureel respectievelijk dynamisch bepaalde kenniscomponenten kunnen niet altijd duidelijk van elkaar worden afgebakend. Volgens Baranov en Dobrovol'skij (1991:116) houdt onze script-

d.i. dynamisch bepaalde kennis over het verkeer op straat: bij een rood stoplicht dient men te stoppen. Als het verkeerslicht op groen springt, mag het verkeer weer doorrijden.

Bepaalde gebieden van de menselijke ervaringswereld, zoals sport, fauna en flora, natuurverschijnselen, ons eigen lichaam, techniek, geld en kleding zijn rijke bronnen van buitentalige kennis en ze bieden dus uitstekend materiaal voor scripts en frames. Klimaszewska (1997b) noemt daarenboven speciaal voor de Nederlandse taal verdere bronnen zoals oude (vaak middeleeuwse) straffen, ambacht, handel, scheepvaart, spelen, jacht, oorlogsvoering, ridderlijke levenswijze, landelijk leven, huishouden, schoolwezen, theaterwereld, godsdienst, bijgeloof en gewoonten.

In dit verband dient nog vermeld te worden dat veel fraseologismen een gemeenschappelijke wortel hebben en daarom internationaal gebruikelijk zijn. Dit betreft in eerste instantie de fraseologische woordenschat die teruggaat op de Grieks-Romeinse of de middeleeuwse cultuur en op de Bijbel. Naast de cultuurhistorische ontwikkeling wordt de idiomatische woordenschat van elke taal in sterke mate beïnvloed door de buitentalige realiteit. De vergelijkbare en afwijkende levensomstandigheden (bv. het klimaat, de dieren- en plantenwereld) zijn doorslaggevend voor de overeenkomsten en verschillen in associaties en hun talige weergave (Klimaszewska 1997b:6). Dankzij de ligging van het land is het Nederlands bv. opvallend rijk aan vaste verbindingen die kunnen worden gerelateerd aan de scheepvaart. Een ander taalspecifiek kenmerk, voortvloeiend uit de lage ligging van het land, is dat de strijd met het water rijkelijk vertegenwoordigd is in de fraseologische woordenschat. Dit blijkt bv. uit de volgende vaste verbindingen:

<i>het water staat hem tot de lippen</i>	‘hij zit in grote problemen, hij bevindt zich in een penibele situatie’
<i>dat zet geen zoden aan de dijk</i>	‘dat helpt niet echt, dat levert niet voldoende op’
<i>zijn schaapjes op het droge hebben</i>	‘van zijn verdiende geld onbezorgd verder kunnen leven’

Natuurlijk beschikt niet iedereen over dezelfde script- en frame-kennis. Daarom worden sommige metaforische beelden van persoon tot persoon in verschillende mate als gemotiveerd ervaren.

Er zijn ook linguïsten die geen gebruik maken van de frametheorie en de termen ‘script’- en ‘frame-kennis’. Door te verwijzen naar o.a. de ‘encyclopedische kennis’

kennis ten minste de volgende componenten in: begin van de handeling, plaats van de handeling, tijd van de handeling, resultaat van de handeling, consequenties van de handeling, einde van de handeling, instrumenten van de handeling, inhoud (afloop) van de handeling, object van de handeling, subject van de handeling etc.

(Verstraten 1992) en ‘alledaagse kennis’ of ‘conventionele kennis’ (Kövecses 2005:209) bedoelen deze onderzoekers eigenlijk hetzelfde verschijnsel.

Als we ernaar kijken welke soorten informatie nog kunnen worden geactiveerd, komt de kwestie rondom het diachrone aspect weer in beeld (vgl. 3.2.6). Als de taalgebruiker ook beschikt over een bepaald niveau van etymologische kennis, kunnen bepaalde vaste verbindingen worden opgevat als metaforisch gemotiveerd.⁹⁰ Naast de etymologische kennis biedt de symbolische kennis ook een verdere mogelijke basis voor de gemotiveerdheid. Uit het werk van Dobrovolskij en Piirainen (1997) blijkt dat de kennis over het in de vaste verbinding gebruikte beeld zich vaak ook op een symbool baseert. Hier treedt de rol van de culturele context naar voren (zie 2.3.6). Dobrovolskij en Piirainen (1997:52) stellen het volgende: “Die Sprach- bzw. Kulturgemeinschaften verfügen über einen gewissen (latent und intersubjektiv existierenden) Fundus an Symbolen und entsprechendes Wissen über Symbole.” In sommige gevallen is naast de metaforische gemotiveerdheid van een vaste verbinding dus sprake van een symbolische motivering. Het fraseologisme *als een rode draad door iets heenlopen* (‘als thema, als kenmerk regelmatig terugkeren in een geschiedenis, verhaal of redenering’) is aan de ene kant gemotiveerd op basis van de signaalfunctie die ROOD symbolisch bezit, aan de andere kant steunt het fraseologisme op de conceptuele metafoor GEDACHTEN ZIJN LINEAIRE PROCESSEN (Dobrovolskij en Piirainen 1997:126) – net als de vaste verbindingen *de draad kwijt zijn* (‘als spreker niet meer weten wat de lijn is in je verhaal en hoe je verder moet gaan’) of *de draad weer oppakken* (‘verder gaan waar men gebleven was’).

De vaste verbinding *de eerste viool spelen* (‘een overheersende rol spelen’) is aan de ene kant gemotiveerd op basis van de kennis die men heeft over een orkest. Men weet over het algemeen dat iemand die de eerste viool speelt, belangrijke taken heeft. Hij of zij

⁹⁰ Het fraseologisme *heel wat op zijn kerfstok hebben* (‘veel misdreven hebben’) bevat bv. een unieke component: het element *kerfstok* komt in het tegenwoordige taalgebruik namelijk alleen maar in deze vaste verbinding voor. Hierdoor kan aan dit woord – en zo ook aan de gehele vaste verbinding – geen letterlijke betekenis worden toegekend. Synchroon gezien bestaat er dus geen verband tussen de letterlijke en de fraseologische betekenis dat voor een uitleg zou zorgen. Als we echter de etymologie van de vaste verbinding bekijken, blijkt dat er vroeger wel sprake was van een metaforisch proces. Het *Van Dale Idioomwoordenboek* (1999:406) geeft namelijk de volgende verklaring aan van de herkomst: “Een kerfstok noemde men elk van de twee uit één stuk hout gespleten houtjes, waarop door kerfjes werd aangegeven hoeveel men ergens op krediet gekocht had. Koper en winkelier hadden beiden zo’n kerfstok. Als er iets gekocht werd, paste de winkelier de houtjes aan elkaar en voorzag ze van een gemeenschappelijke kerf. Dat gaf de klant de garantie dat er niet geknoeid werd. Wie veel kerfjes had staan, had dus heel wat op z’n kerfstok, moest dus nog veel schulden voldoen.” Uit deze diachrone informatie blijkt dat *kerfstok* vroeger wel als een zelfstandig woord werd gebruikt en zo over een eigen (letterlijke) betekenis beschikte waardoor ook aan de vaste verbinding in kwestie een letterlijke betekenis toegekend kon worden. Uit het bovenstaande citaat komt ook naar voren dat er in het verleden wel een metaforisch verband bestond tussen de letterlijke en fraseologische betekenis van de verbinding: kerfjes op iemands kerfstok staan voor iets slechts/lastigs.

zorgt voor de discipline binnen de orkest, speelt de belangrijkste partijen van de violen en moet als concertmeester soms (bv. gedurende een barok muziekstuk) tegelijkertijd dirigeren. Aan de andere kant brengt de constituent *eerste* zijn aandeel tot de gemotiveerdheid. Hierbij wordt de symboolkennis over EEN als ‘wichtigste, beste Stelle innerhalb einer Rangordnung’ geactiveerd (Dobrovol’skij en Piirainen 1997:125).

Als mengsel van beide genoemde voorbeelden kan het volgende fraseologisme worden beschouwd: *een kruis dragen* ‘pijn of verdriet hebben, lijden’. KRUIS heeft in de christelijke traditie meerdere symbolische betekenissen. Het is onder meer het symbool van de kerk, het christendom en de dood. In dit geval wordt KRUIS als zinnebeeld van lijden geactiveerd, alsook in de vaste verbinding *ieder huisje heeft zijn kruisje* ‘elk huishouden of gezin heeft zijn eigen moeilijkheden en leed; bij iedereen is er weleens iets mis’. Daarnaast is er ook een ander soort metaforische interpretatie denkbaar. De motivering kan rusten op de encyclopedische kennis over het lijden van Christus dat in de Bijbel is beschreven (een soort scriptkennis) en op de conceptuele metafoor LIJD IS EEN LICHAMELIJKE LAST⁹¹ (Dobrovol’skij en Piirainen 1997:120).

De boven aangehaalde voorbeelden tonen aan dat er vaak overlappingen bestaan wat betreft metaforische en symbolische gemotiveerdheid. Beide soorten semantische gemotiveerdheid doen zich niet altijd zuiver voor. Om dit te verduidelijken wordt de redenering van Dobrovol’skij (1997:127) aangehaald:

Abschließend sei bemerkt, daß metaphorische und symbolische Motiviertheit oft in Kombination auftreten. In vielen Fällen zeichnet sich nur ein gradueller Unterschied zwischen Metaphorisch-Bildlichem und Symbolischem ab (...). Dies liegt im Wesen von Bild und Symbol als semiotische Entitäten. Jedes Symbol ist ein Bild, und jedes Bild ist (zumindest in gewissem Grade) ein Symbol (...). Symbol kann als ein verblaßtes Bild mit einem konzentrierten Sinn bezeichnet werden. Die Relation zwischen Form und Inhalt tragen beim Symbol (im Unterschied zum Bild) einen stärker konventionellen Charakter. Symbole werden weniger ikonisch, sondern eher 'nach Vereinbarung' interpretiert (...)."

Kövecses (2005:71) pleit er in dit verband voor dat sommige symbolen, vooral culturele, zich op metaforen baseren. Zoals Kispál (2010:46) opmerkt, kan dit een tegenargument zijn tegen de mening van Dobrovol’skij dat “symbolbasierte Motiviertheit mit dem Instrumentarium der kognitiven Metapherntheorie nicht analysiert werden könnte”.

Conclusie: Als vertrekpunt van dit proefschrift wordt aanvaard dat in navolging van de klassieke cognitieve metaforentheorie vaste verbindingen heel vaak gemotiveerd zijn door conceptuele metaforen. Er wordt bovendien rekening gehouden met de kritiek

⁹¹ In het Duits origineel: LEID IST EINE KÖRPERLICHE LAST.

van linguïsten, die (ook) andere factoren belangrijk achten. Deze factoren werden hier schetsmatig onder de benaming (1) ‘symbolische kennis’, (2) ‘frame- en script-kennis’, ‘alledaagse kennis’, ‘conventionele kennis’, ‘buitentalige kennis’ en (3) ‘etymologische kennis’ behandeld. Daar deze factoren vaak nauw verbonden zijn met de conceptuele metaforen, die aan de vaste verbindingen ten grondslag liggen, wordt hier ook met deze aspecten rekening gehouden. Met het oog op mijn doelstelling is er echter niet gestreefd naar een uitputtende behandeling van de gemotiveerdheid. De veelvoudige gemotiveerdheid van vaste verbindingen wordt slechts exemplarisch geïllustreerd: niet alle vaste verbindingen worden gedetailleerd geanalyseerd. Wat betreft de terminologie in verband met ‘frame- en script-kennis’, ‘alledaagse kennis’, ‘conventionele kennis’ wordt in het bestek van dit proefschrift geen poging gedaan om de verschillende soorten kennissen te categoriseren, aangezien dit geen toegevoegde waarde levert voor de analyse. Gemakshalve wordt hier overkoepelend het begrip ‘buitentalige kennis’ gebezigd waarmee hetzelfde fenomeen wordt bedoeld als met de net genoemde begrippen: een conceptuele structuur, die een bepaalde lexicale eenheid als associatieve context omgeeft.

3.4 Relevante aspecten van de emotiepsychologie

Één van de centrale stellingen van de cognitieve metafooropvatting is dat metaforen zich in eerste instantie op onze ervaringen baseren. Lakoff en Johnson (1980:19) beweren dat “no metaphor can ever be comprehended or even adequately represented independently of its experiential basis.” Voor de mens is het eigen lichaam de meest basale en doorslaggevende fysieke ervaring. Gezien het feit dat emoties met verschillende directe lichamelijke processen en veranderingen gepaard gaan, lijkt het voor de hand liggend dat juist deze ervaringen geconceptualiseerd worden als we het over emoties hebben. In de volgende paragrafen zal daarom kort worden geschetst wat in ons lichaam precies gebeurt als we emoties beleven. Daarvoor moeten we beroep doen op de wetenschappelijke ontwikkelingen op het gebied van de psychologie en de neurobiologie. Dit psychologische en neurobiologische uitstapje⁹² is nodig voor de geplande analyse van de brondomeinen die

⁹² Parallel wordt er trouwens ook door sommige vertegenwoordigers van de genoemde gebieden interesse getoond voor linguïstische aspecten. In een psychologische, biomedische onderzoeksverslag (Nummenmaa et al. 2014:1) lezen we aan het begin van het artikel de volgende opmerking waarmee naar Kövecses wordt verwezen: “This link between emotions and bodily states is also reflected in the way we speak of emotions: a young bride getting married next week may suddenly have “cold feet,” severely disappointed lovers may be “heartbroken,” and our favorite song may send “a shiver down our spine.””

bij verschillende EMOTIE-doeldomeinen (VREUGDE, VERDRIET, WALGING) horen. De bedoeling van deze sectie is in kaart te brengen welke concretere fysiologische gebeurtenissen als basis voor een brondomein zouden kunnen fungeren. Zoals al in 1.3 werd aangeduid, kunnen hier slechts hypothesen worden opgesteld in verband met de motiverende basis van de conceptuele metaforen. De correctheid van deze hypothesen zou moeten worden uitgewezen door verder onderzoek.

Ten eerste wordt de vraag beantwoord wat hier vanuit een psychologisch perspectief onder emotie wordt verstaan, dus welke emotiedefinitie in dit proefschrift wordt gebruikt (3.4.1). Daarna zal de vraag worden behandeld met welke fysiologische processen emoties gepaard gaan (3.4.2).

3.4.1 Wat is emotie?

“How is to define a feeling? It is something special and indefinable.”
(Wittgenstein)

De psychologie lijkt te kampen met een even complex probleem als de taalwetenschap wat betreft de term *woord*: alle mensen weten wat woorden/emoties zijn, maar wetenschappers zijn het er nog lang niet over eens hoe deze termen zouden kunnen worden gedefinieerd.⁹³ (Van Vliet 2000) ziet de situatie als volgt: “Vaak wordt een hoofdstuk of paragraaf over emoties in een psychologieboek dan ook begonnen met de opmerking dat er binnen de psychologie geen term is die zo slecht is gedefinieerd en toch zo veel wordt gebruikt.” Goleman ([1996]2006:385) merkt op dat “psychologen en filosofen [...] al meer dan een eeuw over de exacte betekenis van deze term [kibbelen]”. Er werden zelfs voorstellen geformuleerd om het begrip ‘emotie’ helemaal te verwerpen (bv. Duffy⁹⁴). De complexiteit van het onderzoeksobject ‘emoties’ en de verschillende perspectieven binnen de psychologie leidden tot de meest uiteenlopende theorieën.⁹⁵ De emotiepsychologie is

⁹³ Zie hiervoor ook Jenkins en Oatley (2001).

⁹⁴ “I am aware of no evidence for the existence of a special condition called ‘emotion’ which follows different principles of action from other conditions of the organism. I can therefore see no reason for a psychological study of ‘emotion’ as such. Emotion has no distinguishing characteristics. It represents merely an extreme manifestation of characteristics found in some degree in all responses.” (Ontleend aan Van Vliet 2000:14)

⁹⁵ Volgens Van Vliet (2000:13) is de meest gebruikelijke indeling van de emotietheorieën: perifeer, centraal en cognitief. Deze theorieën kunnen op basis van de als belangrijk geachte aspecten van emoties worden ingedeeld in één-factor en meer-factor theorieën. De zogenaamde één-factor theorieën baseren zich op zuiver fysiologische aspecten: in de centrale emotietheorie staan de hersenprocessen in het middelpunt van de interesse, in de perifere theorie staan de lichamelijke veranderingen centraal. In de cognitieve theorieën valt het accent ook op de lichamelijke veranderingen maar die worden aangevuld met (een) andere factor(en),

ondertussen een zelfstandig deelgebied geworden van de psychologie met een omvangrijke en haast onoverzichtelijke vakliteratuur.⁹⁶ Ook vandaag de dag zijn er nog verschillende benaderingen aanwezig: “Nicht nur über die Zugangsweisen, Methoden und Vorannahmen herrschen Uneinigkeiten, vielmehr existiert auch keine einheitliche Terminologie.” (Schwarz-Friesel 2007)

Ekman (2016), één van de voornaamste vertegenwoordigers van de emotiepsychologie, voerde onlangs een enquête uit onder zijn gerenommeerde collega's om te weten te komen waarover de wetenschappers, die zich met emoties bezighouden, het eens zijn op hun onderzoeksgebied. De resultaten werden met de bevindingen van ca. 20 jaar geleden vergeleken. Op basis van de antwoorden beweert Ekman dat de consensus vandaag de dag duidelijk groter is dan in 1994. Hier worden slechts de stellingen aangehaald die voor mijn onderwerp relevant zijn:

There was no agreement then about universals or about what emotions should be considered. The agreement now about the evidence for universals in emotional signals and the evidence for five emotions is robust. (...) Twenty years of research has been productive, but as this short survey revealed, there are still many aspects of emotion that deserve further scrutiny to reduce the disagreements that still persist. (Ekman 2016:32)

Er zijn dus heden ten dage nog altijd meningsverschillen onder de onderzoekers wat betreft de kwestie van emoties. We kunnen er echter met tamelijk grote zekerheid van uitgaan dat er kernemoties (woede, angst, walging, verdriet en vreugde) bestaan die een speciale rol spelen.

In het kader van dit proefschrift wordt deze rij van kernemoties met een verdere emotie (verbazing) aangevuld. Goleman ([1996]2006) en Méró (2010) hebben het namelijk over zes kernemoties (woede, angst, walging, verdriet, vreugde en verbazing). Ter verduidelijking van deze keuze worden de experimentele evidenties voor het bestaan van deze basisemoties op basis van Méró (2010:27–38) in een notendop voorgesteld.

Er bestaan tegenwoordig drie manieren waarmee de zogenaamde kernemoties kunnen worden bepaald. Ten eerste kan men beroep doen op de polygraaf die op het terrein van de psychofysiologie vaak gebruikt wordt. Met behulp van dit speciaal instrument kan

waaronder uiteraard het cognitieve aspect (zie twee-factor theorie en drie-factor theorie). De resterende opvattingen over 'emotie' kunnen aan de hand van de verschillende psychologische stromingen worden getypeerd (b.v. behavioristisch, psychoanalytisch, fenomenologisch etc.). Zie hiervoor meer uitgebreid (Zichler 2008).

⁹⁶ Ekman (2016:31) merkt op dat 50 jaar geleden slechts een handvol wetenschappers emoties onderzochten, maar dat heden ten dage heel groot interesse wordt getoond op dit gebied.

de activiteit van het autonome zenuwstelsel (bv. hartslag, bloedvolume, bloeddruk, snelheid of volumen van de ademhaling, huidgeleiding, huidtemperatuur, pupildiameter) gelijktijdig worden geregistreerd. Er werd uitgewezen dat op basis van de fysiologische veranderingen zes emoties (woede, angst, walging, verdriet, vreugde en verbazing) kunnen worden geïdentificeerd. De tweede methode slaagde er ook in juist deze zes emoties als kernemoties te bepalen. Ekman onderzocht jarelang welke gezichtsuitdrukkingen op de hele wereld door iedereen (of bijna iedereen) gerelateerd worden aan dezelfde emotie. Vier van de boven genoemde emoties (vreugde, verdriet, woede, walging) worden door iedereen herkend op basis van de gezichtsuitdrukking. De resterende twee emoties (angst en verbazing) worden ook grotendeels juist geïdentificeerd. Ook de derde methode waarbij gebruik wordt gemaakt van medische beeldvormingstechnieken – zoals CT, PET en fMRI – ondersteunt deze bevindingen. Bij iedere basisemotie wordt een ander hersengebied bijzonder actief die duidelijk van elkaar te onderscheiden zijn (Mérő 2010:37).

Bij de keuze voor de hier gebezigde emotiedefinitie hield ik met twee criteria rekening. Enerzijds moest de definitie de nieuwe ontwikkelingen op het gebied van de psychologie en neurobiologie in aanmerking nemen. Anderzijds moest de definitie omwille van de consistentie met de cognitieve aanpak niet in tegenspraak zijn met de manier waarop emotie en de concepten VREUGDE, VERDRIET en WALGING in mijn onderzoek worden opgevat. In dit proefschrift wordt daarom gebruik gemaakt van de definitie van Goleman ([1996]2006:386).

In mijn opvatting refereert *emotie* aan een gevoel met de daarbij behorende verscheidenheid aan gedachten, psychologische en biologische gesteldheid, en een reeks actietendensen. Er bestaan honderden soorten emoties, en mengsels, variaties, mutaties en nuances. Er zijn in feite veel meer emotionele subtiliteiten dan we kunnen benoemen.

Goleman ([1996]2006:386) volgt “Ekman en andere theoretici die bij emoties denken in termen van groepen of dimensies, en die de hoofdgroepen – woede, verdriet, vrees, vreugde, liefde, schaamte enzovoort – zien als typische gevallen van de eindeloze reeks nuances van ons gevoelsleven.” Hij stelt dat elke groep beschikt over een kern, een zogenaamde “fundamentele emotionele nucleus”. Hij geeft de volgende belangrijkste groepen van emoties en fundamentele emotionele nucleï aan:

- *Woede*: furie, verontwaardiging, wrok, toorn, wrevel, verbolgenheid, ergernis, bitterheid, animositeit, hinder, irritatie, vijandigheid en, misschien in het uiterste geval, pathologische haat en gewelddadigheid.

- *Verdriet*: smart, rouw, vreugdeloosheid, zwaarmoedigheid, melancholie, zelfmedelijden, eenzaamheid, bedroefdheid, wanhoop, en, in pathologische gevallen zware depressie.
- *Vrees*: bezorgdheid, ongerustheid, nervositeit, zorg, ontzetting, wantrouwen, alertheid, angst, zenuwachtigheid, afgrijzen, schik. Als een psychopathologie: fobie en paniek.
- *Vreugde*: geluk, plezier, opluchting, tevredenheid, vervoering, verrukking, geamuseerdheid, trots, sensueel genot, extase, voldoening, beloning, euforie en, als uiterste, manie.
- *Verrassing*: schok, verbijstering, verbazing, verwondering.
- *Walging*: verachting, minachting, misprijzen, verafschuwing, aversie, afkeer, weerzin.

Deze definitie en indeling harmoniseert met de prototypische opvatting van het concept EMOTIE en de verschillende EMOTIE-concepten. Woede, verdriet, vrees, vreugde, verrassing en walging⁹⁷ worden als de kern van verwante emoties gezien. De groep beschikt over vage grenzen: in “de buitenste golven bevinden zich de *stemmingen*,” temperamenten en stoornissen. De definitie van Goleman komt ook met de opvatting over de basisemoties overeen, juist die zes emoties worden speciaal benadrukt, die in de zin van de bovenstaande resultaten als kernemoties worden aangenomen.

Conclusie: Vandaag de dag blijkt er nog geen brede consensus te bestaan op het gebied van de emotiepsychologie. Verschillende fysiologische en neurologische onderzoeken wijzen echter in verband met de zogenaamde kernemoties in dezelfde richting. In het bestek van dit proefschrift wordt er ook van uitgegaan dat zes emoties (vreugde, verdriet, angst, woede, verbazing en walging) als basisemoties kunnen worden genoemd. Aan dit proefschrift ligt een definitie van emotie (Goleman [1996]2006) ten grondslag die harmoniseert met de cognitieve opvatting van concepten.

3.4.2 Emoties in het lichaam

Emoties worden op basis van de bovenstaande definitie opgevat o.a. als impulsen tot handelen (actietendensen). Emoties bereiden het lichaam eigenlijk op een handeling, een reactie voor. Onderzoekers slaagden er in de afgelopen decennia in met moderne methodes steeds meer fysiologische details in het lichaam (inclusief de hersenen) onder de loep te nemen.

⁹⁷ In plaats van de Nederlandse vertalingen ‘vrees’ en ‘verrassing’ worden deze kernemoties in het kader van dit proefschrift met de woorden ‘angst’ en ‘verbazing’ aangeduid. Deze woorden komen in de parafrases van de vaste verbindingen, die deze emoties uitdrukken, het vaakst voor (zie 3.3.1).

Emoties activeren het vegetatieve (autonome/onwillekeurige) zenuwstelsel⁹⁸ dat uit een sympatisch en parasympatisch gedeelte bestaat met grofweg tegenovergestelde functies: stimulerend respectievelijk remmend. De meerderheid van de fysiologische veranderingen wordt veroorzaakt door het sympatische gedeelte. Bij een alarm (dus vooral woede en angst) treden volgende lichamelijke manifestaties op om het lichaam voor te bereiden op een noodreactie. In Atkinson et al. (1997) worden de fysiologische veranderingen beschreven als volgt:

De bloeddruk en hartritme stijgt.

De ademhaling wordt sneller.

De pupillen verwijden.

Het zweten neemt toe, terwijl de speekselproductie afneemt.

De bloedsuikerspiegel stijgt om meer energie ter beschikking te kunnen stellen.

De bloed stolt bij de wonden sneller.

De bewegingen in het spijsverteringssysteem worden trager.

De bloed stroomt uit de maag en darmen naar de hersenen en skeletspieren.

Men krijgt kippenvel.

Als de emotie weer verdwenen is, herstelt het parasymatische gedeelte de normale toestand van het lichaam.

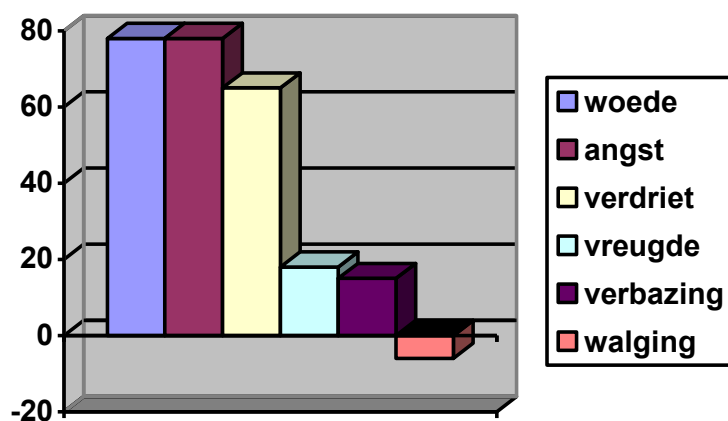
Goleman ([1996]2006:27) vult dit met enkele details aan en specificeert meer emoties (woede, vrees, vreugde, liefde, verbazing, walging en verdriet). Hier zullen alleen de voor mijn onderzoek relevante emoties nu kort worden behandeld. Bij vreugde is de opvallendste verandering dat binnen het hersencentrum dat verantwoordelijk is voor de onderdrukking van negatieve gevoelens de activatie wordt verhoogd. Dit gaat parallel met een stijging van de beschikbare energie en het kalmeren van de hersencentra die verontrustende gedachten veroorzaken. Bij verbazing onderstreept Goleman dat de wenkbrouwen opgetrokken worden en op deze manier meer licht valt op het netvlies⁹⁹. Bij walging wordt verwezen op de gezichtsuitdrukking: de bovenlip wordt gekruld naar de zijkant, terwijl de neus iets opgetrokken wordt. Voor verdriet is ten slotte typerend dat de energie vermindert en dat de stoffwisseling in sommige gevallen geremd wordt.

⁹⁸ Het autonome zenuwstelsel maakt deel uit van het perifeer zenuwstelsel en regelt de spijsvertering, de bloedsomloop, de ademhaling, de stofwisseling en bepaalde klieren.

⁹⁹ Dit maakt het mogelijk dat we meer informatie kunnen verzamelen en ons beter kunnen oriënteren.

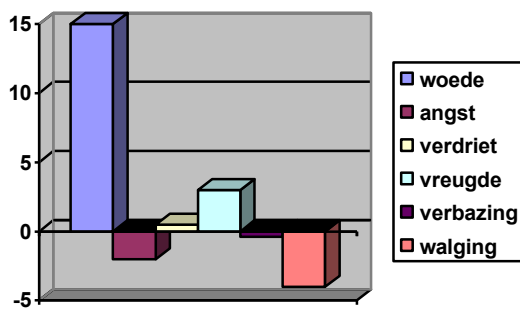
Er zijn bepaalde fysiologische veranderingen, namelijk in het hartritme en de huidtemperatuur, die typerend zijn voor alle kernemoties. Onderzoeken hebben uitgewezen dat enkele emoties zich van elkaar onderscheiden wat betreft de maat en de richting van de fysiologische verandering. Het onderzoeksteam van Ekman et al. (1983) onderzocht de zes basisemoties: woede, angst, verdriet, vreugde, verbazing en walging. Aan de hand van medische metingen van het veranderende hartritme en de lichaamstemperatuur (temperatuur van de huid aan de vingers) betogen ze het volgende: “The autonomic activity produced distinguished not only between positive and negative emotions, but also among negative emotions.” (Ekman et al. 1983:1208) Uit deze metingen en verdere experimenten (Mérő 2010:28) kan worden geconcludeerd dat die zes onderzochte emoties over verschillende fysiologische patronen beschikken (voor de verschillen in hartritme en huidtemperatuur zie diagram 1 en 2)¹⁰⁰. Het hartritme wordt bij woede, angst en verdriet duidelijk sneller, bij vreugde en verbazing een beetje sneller en bij walging iets langzamer. De metingen bevestigden dat de huidtemperatuur duidelijk hoger wordt als we woedend zijn. Bij vreugde is wel een stijging van de huidtemperatuur te meten, ook al in kleinere mate. Verdriet kan met de kleinste temperatuurstijging worden getypeerd. Bij walging, angst en verbazing zakt de huidtemperatuur in grotere of mindere mate af.

Diagram 1. Verandering hartritme (Ekman et al 1983:1208) Verandering hartritme/min. in 10^{-1} .

¹⁰⁰ Later hebben Levenson, Ekman, Heider en Friesen uitgewezen dat deze activatiepatronen universeel zijn. Zie hiervoor Atkinson et al. (1997:315).

Diagram 2. Verandering huidtemperatuur (Ekman et al. 1983:1208) Graden in 10^{-1} .

Na de experimenten van o.a. Ekman et al. (1983) blijkt het wetenschappelijke debat over de fysiologische patronen echter nog niet uitgevochten te zijn¹⁰¹. In 2013 zien Finse wetenschappers (Nummenmaa et al. 2014:1) de situatie als volgt:

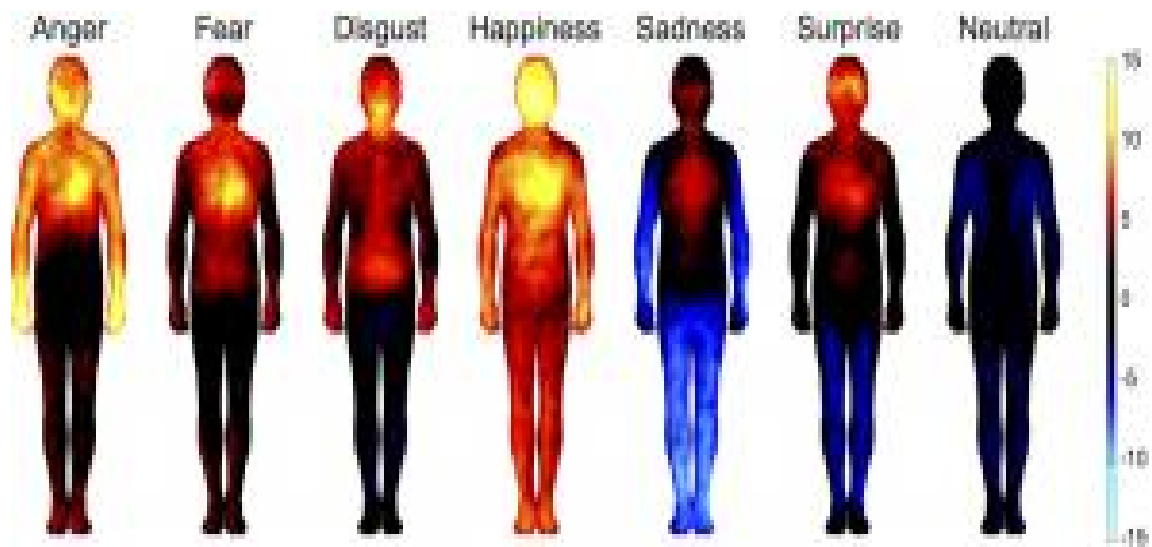
Although emotions are associated with a broad range of physiological changes (...), it is still hotly debated whether the bodily changes associated with different emotions are specific enough to serve as the basis for discrete emotional feelings, such as anger, fear, or happiness (...), and the topographical distribution of the emotion-related bodily sensations has remained unknown.

Dezelfde onderzoekers presenteren daarna echter resultaten die weer argumenten leveren voor het bestaan van verschillende fysiologische patronen: “We propose that consciously felt emotions are associated with culturally universal, topographically distinct bodily sensations (...) (Nummenmaa et al. 2014:1)”¹⁰². Meer dan 700 deelnemers uit Taiwan, Finland en Zweden gaven op zogenaamde lichaamskaarten aan waar ze in hun lichaam meer of minder lichaamsactiviteit voelen bij een emotie. Gele (oranje en rode) zones tonen verhoogde lichaamsactiviteit aan, in blauwe zones is de activiteit lager. Als we naar de lichaamskaarten kijken springen de verschillen meteen in het oog:

¹⁰¹ Zie hiervoor bv. Siegel et al. (2018) “This meta-analytic investigation demonstrates that there is no 1-to-1 mapping between an emotion category and a specific autonomic nervous system response pattern.”

¹⁰² Het gaat hier trouwens puur om de perceptie van wat we voelen, in het onderzoek werd niet daadwerkelijk gemeten hoeveel bv. onze lichaamstemperatuur of spierspanning daadwerkelijk stijgt.

Afbeelding 1. Lichaamskaart van Nummenmaa et al. (2014)

Conclusie: Om de potentiële motivatiefactoren voor de metonymische/metaforische conceptualisatie te verzamelen, heb ik hier ten eerste onder de loep genomen welke fysiologische processen gepaard gaan met de verschillende emoties. Ten tweede hadden deze paragrafen ten doel om als basis te dienen bij het bestuderen van de vraag of de speciale fysiologische patronen ook in de conceptuele metaforen worden weerspiegeld.

Voor een beter overzicht met betrekking tot mijn analyse hierna worden de fysiologische veranderingen in tabellen samengevat:

Tabel 3. Fysiologische veranderingen op basis van de onderzoeken van Ekman et al. (1983)

	vreugde	angst	verdriet	woede	walging	verbazing
verandering hartritme	+	++	++	++	—	+
verandering huidtemperatuur	++	—	+	++++++	--	—

Tabel 4. Fysiologische veranderingen op basis van de onderzoeken van Ekman et al. (1983) en Goleman ([1996]2006)

	vreugde	angst	verdriet	woede	walging	verbazing
verandering hartritme	+	++	++	++	–	+
bloeddruk stijgt		++		++		
bloedstroom		naar de grote skeletspieren		naar de handen		
bleekheid		++				
afscheiding van hormonen	++	++	++	++		
meer energie	++			++		
vermindering van energie			++			
meer licht op het netvlies, pupillen verwijden		+		+		++
verandering huidtemperatuur	++	–	+	++++++	--	–
ademhaling sneller		++		++		
toename transpiratie		++		++		
vermindering speekselproductie		++		++		
stijgende bloedsuikerspiegel		++		++		
tragere spijsvertering		++		++		
kippenvel		+		+	+	
activatie gezichtsspieren	+				++	++
tranen			+			
alarm spieren		++		++		
keel					+	
kalm worden	++					
stokstijf worden voor een moment		++				
onderdrukking van negatieve gevoelens (hersencentrum actiever)	++					
tragere stoffwisseling			++			

II. EMPIRISCH DEEL

4. Materiaalverzameling

4.0 Inleiding

Om het ten doel gestelde synchrone onderzoek te kunnen verrichten, moest ik een verzameling van vaste verbindingen aanleggen waarbij bepaalde aspecten van cruciaal belang waren. Bij een eerste benadering was het al duidelijk dat het corpus moet voldoen aan twee basiseisen: namelijk aan hedendaagsheid en algemene verspreiding. Op deze manier wordt beoogd de vaste verbindingen van de analyse uit te sluiten die een beperkt geldigheidsgebied vertonen (bv. territoriaal, tijdelijk of sociaal begrensde fraseologismen).

In dit hoofdstuk wordt het proces van de materiaalverzameling en het samenstellen van een betrouwbaar corpus beschreven. In 4.1 worden de methodologische richtlijnen besproken. Vervolgens worden in 4.2 de mogelijke vindplaatsen van vaste verbindingen voor mijn onderzoeksdoeleinden in kaart gebracht. Daarbij wordt ook beredeneerd waarom juist deze als uitgangspunt fungeren. In dit deel worden ook relevante fraseografische en corpuslinguïstische kwesties aangestipt. In 4.3 wordt het concrete verloop van het bijeenbrengen van het materiaalbestand behandeld. Het samenstellen van het corpus bestaat uit twee grote delen. Ten eerste (4.3.1) wordt geschetst hoe een provisorisch materiaalbestand met behulp van de gekozen bronnen concreet tot stand kwam. Het verkregen provisorische materiaalbestand wordt ten tweede in 4.3.2 door middel van acht vooraf gedefinieerde selectiecriteria gefilterd om het definitieve corpus samen te kunnen stellen.

Het hoofdstuk wordt in 4.4 afgesloten met de presentatie van het definitieve corpus waarop ik de analyse in het volgende hoofdstuk baseer.

4.1 Methodologische richtlijnen

Vóór het samenstellen van het corpus moesten enkele theoretische en methodologische basiskwesties worden overdacht. De bestaande Nederlandse studies bieden in dit opzicht om meerdere redenen geen houvast (zie 2.2 voor de kritische beschouwing). Algemeen geldt dat ze de gerezen vragen niet of, in mijn optiek, niet gedetailleerd genoeg belichten¹⁰³.

Ten eerste dient in dit verband een essentiële methodologische vraag te worden aangestipt die in de bovengenoemde studies helemaal buiten beschouwing wordt gelaten. Hoewel dit probleem in eerste instantie metaforen in het algemeen betreft, is het vanwege de door ons gebezigde definitie van vaste verbindingen (3.3.1) ook hier van belang. Daar het antwoord op deze methodologische vraag de hele aanpak van de materiaalverzameling beïnvloedt, wordt deze kwestie in wat nu volgt kort op basis van Kövecses (2006:87) toegelicht.

Één van de meest betwiste vraagstukken van de cognitieve metaforentheorie is hoe conceptuele metaforen worden opgespoord. Sommige linguïsten bekritisieren namelijk de deductieve, introspectieve methode die op eigen intuïtie en willekeurig verzamelde talige metaforen is gebaseerd, d.w.z. dat het eigen mentale lexicon of woordenboeken en thesauri worden geraadpleegd en dat het bestaan van bepaalde conceptuele metaforen op basis van de op deze manier verkregen taaldata wordt verondersteld.¹⁰⁴ De critici beweren dat we op deze manier niet te weten komen welke metaforische uitdrukkingen en conceptuele metaforen voor een bepaald concept tijdens het werkelijke taalgebruik worden gehanteerd. Om die reden is volgens hen een methode nodig waarmee de metaforische uitdrukkingen systematisch kunnen worden geïdentificeerd. Dit is aan de hand van een corpusonderzoek wel mogelijk¹⁰⁵. Deze benadering impliceert een *bottom up*-onderzoeksrichting. Kövecses

¹⁰³ Vermeld dient te worden dat de verhoudingsgewijs lage interesse naar methodologische vragen op het gebied van het metaforenonderzoek lang een algemeen verschijnsel was. Zie hiervoor Steen et al. (2010:1).

¹⁰⁴ Zie hiervoor ook Krennmayr (2011:325) waarin sprake is van “kunstmatig geconstrueerde voorbeelden”. Ook in Kaal (2012) wordt het accent op “het verzamelen van authentieke metaforen” gelegd. Stefanowitsch (2006:64) oefent kritiek uit op “introspection or eclectic collections of individual citations”. Het probleem wordt ook in Kispál (2010) behandeld waarin onder anderen naar Geeraerts (2006) wordt verwezen.

¹⁰⁵ Voor “oudere” corpusgebaseerde benaderingen voor de Engelse taal zie Steen (1999) en Stefanowitsch (2006). Een “nieuwere” systematische methode voor de identificatie van Engelse metaforen is bv. de Metaphor Identification Procedure (MIP) die door de Pragglejaz Group, een groep van 10 metaforespecialisten in 6 jaren werd uitgewerkt. Een herziene en uitgebreide versie is MIPVU die aan de Vrije Universiteit in Amsterdam werd ontwikkeld (Steen et al. 2010). In het kader van het MIPVU-project werd trouwens ook gecontroleerd of de methode toepasbaar is op het Nederlands en de conclusie kon worden getrokken dat “a procedure such as MIPVU, which takes the English language as its basic, can also be used for Dutch discourse, albeit with slight alterations and specifications” (Steen et al. 2010:147). Deze methode kon echter in het bestek van dit proefschrift om meerdere redenen niet gebruikt worden: (1) MIPVU bestond

denkt echter niet dat de bekritiseerde “traditionele” methode¹⁰⁶, die qua onderzoeksrichting een *top down*-benadering¹⁰⁷ is, helemaal moet worden verworpen. Hij beweert namelijk dat er verschillende niveaus van het metaforenonderzoek bestaan: het supraindividuele, het individuele en het subindividuele niveau. Op het supraindividuele niveau vinden we voorbeelden zonder context (bv. in woordenboeken) die als basis kunnen dienen voor het uitwerken van conceptuele metaforen. Op het individuele niveau maken concrete taalgebruiker in concrete situaties gebruik van metaforen in verband met een doeldomein. Op het subindividuele niveau wordt de gemotiveerdheid van de gebruikte talige en conceptuele metaforen onderzocht. Kövecses betoogt verder dat de systematische identificatie van metaforen in tekstcorpora dus een doelstelling van het individuele niveau is. Dit doel staat echter volgens hem niet haaks op de doelstelling die verbonden is met het onderzoek op het supraindividuele niveau: de twee benaderingen kunnen elkaar aanvullen¹⁰⁸.

Zoals Kövecses ook opmerkt kan in dit verband nog een mogelijke functie van corpora in aanmerking komen. Corpora kunnen namelijk niet alleen als uitgangspunt dienen voor een bottom up-onderzoek maar ook als verificatie. Als er voor een bepaalde taal geen betrouwbare woordenboeken bestaan, kunnen de uit de lexicografische werken verzamelde metaforen en vaste verbindingen op hun hedendaagsheid of algemene gangbaarheid getest worden. Op basis van het bovenstaande kan de *eerste conclusie* worden getrokken wat betreft de materiaalverzameling voor mijn onderzoek:

- In het kader van dit proefschrift wordt voor een eerder inductieve, *bottom up*-methode gekozen. Hoewel de voorwaarden voor een volledig corpusgebaseerd onderzoek niet vervuld zijn, wordt het internet als corpus sterk betrokken bij de materiaalverzameling. Er wordt dus een “gemengde” benadering toegepast.

tijdens de materiaalverzameling nog niet en (2) is ook sindsdien beperkt toegankelijk en (3) voor het Nederlands nog niet volledig geadapteerd. Voor de identificatie van metaforen kon de methode echter in bepaalde gevallen ten dele wel worden toegepast (vgl. 4.3.2 en vooral voetnoot 137).

¹⁰⁶ In Stefanowitsch (2006:14) “traditional introspective method” en “introspective/eclectic method” genoemd.

¹⁰⁷ De conceptuele metaforen worden aan de hand van een klein aantal metaforische uitdrukkingen gepostuleerd. Het gaat hier eigenlijk om hypothesestellingen.

¹⁰⁸ Hij merkt echter op dat Stefanowitsch (2006) in zijn bottom up-onderzoek eigenlijk de resultaten van de top down-studies verifiëert en dat het quantitative verschil wat betreft de corpusgebaseerd gevonden metaforische uitdrukkingen en gepostuleerde conceptuele metaforen niet per se gepaard gaat met grote kwalitatieve voordelen voor de analyse.

Deze aanpak stemt overigens overeen met de benadering van bv. Kispál (2010). Hij beroept zich namelijk o.a. op (Csatár 2008) en stelt dat de multidimensionaliteit van de data in cognitief georiënteerde werken met metaforen als onderzoeksobject de wetenschappelijke toekomst betekent (Kispál 2010:6).

Nu een beslissing werd genomen wat betreft de eerste, algemene methodologische kwestie, wordt nu bekeken welke verdere gevolgtrekkingen kunnen worden gemaakt uit de bestaande vakliteratuur ten opzichte van mijn onderzoek.

Het proefschrift van Verstraten (1992), dat bij mijn weten het diepgaandste werk is op dit gebied, baseert zich op één woordenboek als bron:

Ons staat echter geen enkel middel ten dienste om ook maar een schatting te maken van het aantal vaste verbindingen dat courant in het Nederlands gebruikt wordt. We zullen er derhalve van uitgaan, dat het *Groot Woordenboek van Hedendaags Nederlands*, dat circa 90.000 trefwoorden telt, een voldoende representatieve doorsnede van de taal bevat. We vooronderstellen in ieder geval dat dit woordenboek zeker ook de meest frequente woorden van het Nederlands bevat. Afgaande op wat Van Sterkenburg in de inleiding bij GWHN zegt, behoeft de representativiteit en frequentie van de woordenschat in principe geen probleem te zijn. (Verstraten 1992:65)

Kuipers (1999:196-197) is met de bron van Verstraten (1992) niet tevreden en maakt gebruik van het *Van Dale Groot Woordenboek van de Nederlandse Taal* (Geerts en Heestermans 1995, GWNT) en zijn eigen kennis. Zijn keuze wordt echter niet beredeneerd. Hij geeft slechts aan dat er “geenszins naar volledigheid gestreefd” is (Kuipers 1999:197). Piirainen (2003) betreft meerdere woordenboeken bij haar onderzoek. Met uitzondering van het *Van Dale Idioomwoordenboek* (Groot 1999)¹⁰⁹ waarbij zij zegt dat “das am ehesten den Anforderungen an eine moderne Phraseographie entspricht” (Piirainen 2003:111), wordt de lezer in het midden gelaten waarom juist deze woordenboeken als uitgangspunten hebben gediend voor haar studie.¹¹⁰ Op basis van de methodologische benadering van de onderzoeken door Verstraten (1992), Kuipers (1999) en Piirainen (2003) kunnen de volgende conclusies worden getrokken voor dit proefschrift:

- *Tweede conclusie:* In het bestek van dit onderzoek zal ik mijn keuze voor de bronnen verantwoorden door de woordenboeken kritisch voor te stellen, ook al vanwege het feit dat er sinds de publicatie van de bovenvermelde studies nieuwe lexicografische werken op de markt zijn gekomen.

¹⁰⁹ Zie voor de karakterisering van dit woordenboek 3.2.1.

¹¹⁰ Bovendien was voor Piirainen de algemene bekendheid en het hedendaagse gebruik geen criterium.

Verder kan worden vastgesteld dat naast de gedrukte bronnen in geen van de vermelde studies werd onderzocht welke andere bronnen als vindplaats van vaste verbindingen zouden kunnen fungeren.

- De *derde conclusie* luidt dus als volgt: In dit kader dient ook de mogelijkheid van een – in vergelijking met de methode van de beschreven drie studies – “uitgebreidere materiaalverzameling” te worden overwogen.

Het doel is dus in dit hoofdstuk te laten zien, op welke wijze men vaste verbindingen kan verzamelen voor wetenschappelijk onderzoek. Mijn interesse gaat hierbij in eerste instantie uit naar hoe een corpus voor een synchroon linguïstisch onderzoek kan worden samengesteld. Het accent ligt op de vraag hoe op de bestaande lexicografische werken een onderzoek kan worden gebaseerd en welke corpora er aanvullend en verifiërend bij betrokken kunnen worden.

4.2 Bronnen

Het spectrum van de mogelijke vindplaatsen van vaste verbindingen reikt van de gesystematiseerde tot de niet-gesystematiseerde bronnen. Een fraseologische verzameling als gesystematiseerde bron kan veel gegevens bevatten over de verspreiding, etymologie, stilistische waarde etc. van de vaste verbindingen. In de algemene eentalige woordenboeken vindt men daarentegen duidelijk minder taalkundige informatie i.v.m. vaste verbindingen. Daarom wordt er van minder gesystematiseerde bronnen gesproken. In de tot nu toe tot stand gekomen taalbanken, en vooral op het internet als corpus, ontbreken deze gegevens deels of volledig. Het internet kan dus als de meest onsystematische bron voor fraseologisch taalmateriaal worden beschouwd, waar men de vaste verbindingen zelfs zonder de hulp van alfabetische of andere soort ordening moet opsporen. In de volgende paragrafen zullen we ten eerste enkele aspecten in verband met de eentalige fraseologische verzamelingen behandelen (4.2.1). Vervolgens zal er een eentalig verklarend woordenboek aan de beurt komen (4.2.2). Na de gedrukte bronnen gaan we over naar de digitale vindplaatsen: de digitale corpora (4.2.3) en het internet (4.2.4) ¹¹¹.

¹¹¹ Dit deel (4.2) is overwegend gebaseerd op hoofdstuk 6 van Zichler (2016).

4.2.1 Fraseologische verzamelingen

Als men op zoek is naar fraseologismen, denkt men ten eerste aan het raadplegen van fraseologische verzamelingen. Gezien het feit dat de inventarisatie van vaste verbindingen op een heel lange traditie teruggaat en een onoverzichtelijk aantal werken en veel theoretische en praktische vragen naar voren heeft gebracht, kan ik hier slechts op enkele aspecten van de fraseografie ingaan die nauw verbonden zijn met het onderzoeksobject van dit proefschrift.

Op basis van een grove indeling zou men de hier aangestipte eentalige Nederlandse fraseologische verzamelingen in *oudere*, *standaard*- en *moderne werken* kunnen onderverdelen. Bij de eerste groep horen fraseologische verzamelingen van de beginfase (einde 15de eeuw) tot het einde van de 19de eeuw. Bij de tweede groep wordt naast het chronologische criterium een verdere beperking toegepast: in deze groep worden de belangrijkste werken behandeld die tussen het einde van de 19de eeuw tot en met 1950 zijn ontstaan en ook nog vandaag goed te gebruiken zijn. Dat is de reden waarom de naam van deze groep niet naar de ontstaanstijd verwijst. De laatste groep (moderne werken) bevat fraseologische verzamelingen die vanaf 1950 zijn verschenen. Voor een synchroon onderzoek is uiteraard de derde groep het meest relevant aangezien men hier informatie kan verwachten over het tegenwoordige taalgebruik.

Om die reden worden nu een paar kenmerken van de zogenaamde moderne werken onder de loep genomen. Toen ik van plan was dit synchroon onderzoek op te starten, was ik in verband met de woordenboeken vooral met het volgende probleem geconfronteerd. De eerste drie vragen betreffen de macrostructuur van het woordenboek en de vierde vraag zal op de microstructuur betrekking hebben.

Ten eerste heb ik de vraag gesteld welk soort vaste verbindingen in de verzamelingen werden opgenomen. In de vroegere perioden van de fraseografie stond het onderscheid tussen de verschillende soorten vaste verbindingen niet centraal bij het samenstellen van een woordenboek. Het gebrek aan uniforme classificatie en de heterogene benamingen¹¹² weerspiegelen zich nog altijd in de woordenboeken. In strijd met hun titels bevatten een groot aantal woordenboeken (zoals Apeldoorn and Van Riet 1987, Zeldenrust 1988, Van Eeden 198), Van Delden 1990, Walters 1995, Den Boon 2006)

¹¹² Voor terminologische kwesties zie 2.3 van dit proefschrift alsmede hoofdstuk 2 van Zichler (2016).

bv. niet alleen spreekwoorden maar ook andere soorten fraseologismen. Over het algemeen kan gesteld worden dat de gebruikte termen in deze fraseologische verzamelingen helemaal niet of heel vaag worden gedefinieerd.

Met betrekking tot mijn onderzoek was ten tweede ook de vraag relevant welke selectiecriteria toegepast werden bij de keuze van vaste verbindingen. Als men op zoek is naar algemeen bekende hedendaagse vaste verbindingen, dan zijn de toegepaste selectiecriteria van doorslaggevende betekenis. Werden in de woordenboeken in kwestie ook dialectismen, regionalismen en archaïsmen opgenomen en als zodanig gemarkeerd? In enkele gevallen wordt de woordenboekgebruiker in het ongewisse gelaten wat betreft deze vraag omdat in de inleiding en in de ingangen van de woordenboeken niet altijd wordt ingegaan op dit aspect (bv. Van Apeldoorn en Van Riet 1987, Walters 1995).

Ten derde werd ernaar gekeken op welke manier men de vaste verbindingen kan vinden. Deze vraag betreft de opbouw van de woordenboeken. In de meeste fraseologische verzamelingen worden de ingangen alfabetisch geordend. Naast de alfabetische rangschikking is de thematische ordening een alternatief. Zeldenrust (1988) deelt de lemmata bv. in 33 thematische groepen in (bv. menselijk lichaam, beroepen, kleuren) die thematisch refereren aan één of meerdere element(en) van de vaste verbinding. In het hoofdstuk *De bakker* vinden we bv. volgende vaste verbindingen:

Er niets van bakken – Er niets van terechtbrengen.

Het is (komt) voor de bakker – Het is in orde.

Daar zit geen brood in – Daarmee kun je de kost niet verdienen.

Dat is een andere koek. – Dat is heel wat anders.

Op basis van de elementen *bakker*, *bakken*, *brood* en *koek*, die allemaal gerelateerd kunnen worden aan het begrip ‘bakker’, zijn deze vaste verbindingen in hetzelfde hoofdstuk terechtgekomen. Woordenboeken die een alfabetische en/of een thematische ordening toepassen, gaan semasiologisch te werk. Het resultaat is weergegeven in de betekenisomschrijvingen die bij de fraseologismen worden gegeven. In het hoofdstuk *Spreeken en zwijgen* noemt Zeldenrust sporadisch echter ook vaste verbindingen die op een andere manier gekoppeld kunnen worden aan het ordeningsprincipe ‘spreken en zwijgen’. Hier komen de woorden *spreeken* en *zwijgen* (of de daaruit thematisch of morfologisch afleidbare woorden) namelijk niet per se letterlijk voor in de vaste verbindingen:

Een boom opzetten – een gezellig, lang gesprek houden.
Iets in het midden brengen – iets zeggen, ter sprake brengen.

Deze voorbeelden illustreren de kiemen van een onomasiologische aanpak. In een zuiver onomasiologisch georganiseerde fraseologische verzameling, die bij mijn weten op het Nederlandse taalgebied nog ontbreekt, zou men ten opzichte van de semasiologische benadering een omgekeerde denkwijze hanteren en de vraag stellen hoe iets wordt benoemd¹¹³.

Ten slotte moest nog de vraag worden behandeld welke informatie de lemmata bevatten. Over het algemeen wordt natuurlijk de betekenis van de vaste verbinding in kwestie verklaard.¹¹⁴ Daarboven werd nog nagegaan welke andere informatie aan bod komt: expressieve of stilistische markerings, informatie over het gebruik, voorbeelden, toelichting over de etymologie, d.w.z. filologische of zakelijke verklaringen. Verdere aspecten boden nog de vragen of er semantische en morfosyntactische restricties, variaties en modificaties worden behandeld en als ja, op welke manier. Het was verder interessant in welk lemma en waar vaste verbindingen binnen het trefwoord te vinden zijn.

Na een selectie op basis van deze vier vragen bleek een relatief omvangrijk werk, het *Van Dale Idioomwoordenboek: verklaring en herkomst van uitdrukkingen en gezegden* (Groot 1999, voortaan: Idioomwoordenboek, IW of eerste druk) en de herziene versie, het *Van Dale Groot uitdrukkingenwoordenboek: verklaring en herkomst van moderne uitdrukkingen* (Groot et al. 2006, voortaan: Uitdrukkingenwoordenboek, UW of tweede druk) het bruikbaarst voor mijn onderzoeksdoeleinden. In het vervolg worden deze woordenboeken aan de hand van de net geschetste vier vragen concreet voorgesteld.

1. Welk soort vaste verbindingen zijn in de verzamelingen opgenomen?

In beide woordenboeken kunnen we fraseologismen vinden als:

¹¹³ Daarin zou men bv. kunnen opzoeken hoe je met een vaste verbinding kunt uitdrukken dat (1) iemand berispt is of (2) economisch wordt geruïneerd (voorbeelden geciteerd naar Dobrovol'skij (1992b:121)):

(1) *iem. de tong schrapen, iem. op zijn baadje geven, iem. over de hekel halen, iem. door de tanden wrijven, iem. een schrobbering geven, iem. een hak zetten, iem. zijn soep geven, iem. iets onder de neus wrijven, iem. iets op zijn brood geven, iem. een vijg koken, iem. een les lezen, iem. voor de rode deur hebben, iem. de oren wassen, iem. op zijn nummer zetten*

(2) *iem. de keel afsnijden, iem. de neus en oren afeten, iem. een kies trekken, iem. de kraan dichtdraaien, iem. het brood uit de mond nemen, iemands geld uit de zak kloppen, iem. iets voor de neus wegnemen, iem. naakt uitschudden, iem. tot op het hemd uitkleden, iem. tot de bedelzak brengen*

¹¹⁴ De verzameling *Spreekwoordelijk Nederlands* van Meulendijks and Schuil (1998) is echter een pure lijst van fraseologismen en het werk van Marnix en Marjan van Lichtenvoorde (Van Lichtenvoorde en Van Lichtenvoorde 1991) houdt ook geen betekenisomschrijvingen in.

beter één vogel in de hand dan tien in de lucht

‘je kunt beter tevreden zijn met het weinige dat je hebt en waarvan je zeker bent, dan te verlangen naar al die dingen die je misschien nooit zult krijgen’

pap in de benen hebben

‘vermoeide benen hebben en daardoor niet goed pres-teren’

een hekel hebben aan iemand of iets

‘een afkeer hebben van iemand of iets’

nieuwe armoede

‘armoede in sectoren van de samenleving waarin het eerder niet voorkwam’

zwemmen als een vis

‘goed kunnen zwemmen’

geld stinkt niet

‘het is niet belangrijk hoe je aan geld komt, als je het maar hebt’

In beide drukken wordt *idioom* (oftewel *uitdrukking*)¹¹⁵ als een overkoepelende term gebruikt voor *spreekwoord*, *zegswijze*, *spreuk*, *gezegde*, *uitdrukking*, *frase* en *vergelijking*, hoewel deze begrippen (behalve *spreekwoord*) niet nader worden gedefinieerd. Beide woordenboeken hanteren samenvattend de volgende definitie van idioom/uitdrukking: “Het gaat bij dit begrip om een aantal woorden die een karakteristieke, vaste eenheid vormen waarbij de woorden samen meer of iets anders betekenen dan de losse woorden.” (De Groot 1999:IX) Hieruit blijkt dat in deze woordenboeken vaste verbindingen te vinden zijn die behoren tot het fraseologische materiaal in engere zin (zie 3.3.1).

2. Wat voor selectiecriteria zijn toegepast bij de opgenomen vaste verbindingen?

De opgenomen ruim 10.000 uitdrukkingen zijn volgens de auteurs typerend voor het hedendaags taalgebruik. De tweede druk werd aangevuld met ongeveer 250 nieuwe vaste verbindingen t.o.v. de eerste. Verouderde en gewestelijk gangbare idiomatische uitdrukkingen werden door de redacteurs buiten beschouwing gelaten. Een uitzondering op deze regel vormen fraseologismen die tot de Belgische standaardtaal behoren maar in Nederland niet of nauwelijks te horen zijn (bv. *baan ruimen voor iemand of iets* ‘plaatsmaken voor iemand of iets’, *geen klein bier* ‘iets niet onbelangrijks, iets heel belangrijks’).¹¹⁶

¹¹⁵ In de tweede druk wordt i.p.v. *idioom* voorkeur gegeven aan de benaming *uitdrukking*, om die reden werd ook de titel van het woordenboek veranderd.

¹¹⁶ Van der Horst (2001) mist “idiomen van het type “Laat niet als dank voor 't aangenaam verpozen...”, “Vlug, veilig en voordelig”, “vakmanschap is meesterschap”, “blij dat ik rij”, “witter dan het witste konijn” en “u weet wel waarom””. Hij denkt namelijk dat deze vaste verbindingen uit de reclametaal algemeen bekend zijn en in een dergelijk woordenboek thuishoren.

3. Hoe vindt men de vaste verbindingen?

De vaste verbindingen zijn volgens trefwoorden gealfabetiseerd. Er is dus sprake van een semasiologisch woordenboek. Naast de ingangen zijn in het Idioomwoordenboek aanvullend echter ruim 90 zogenaamde kaderteksten opgenomen die thematisch bij elkaar horende vaste verbindingen vanuit een bepaald aspect belichten. De teksten verstrekken over het algemeen extra etymologische en filologische informatie. De korte teksten behandelen de vaste verbindingen aan de ene kant aan de hand van de herkomst (bv. ontleningen aan de Bijbel, tv-titels, scheepvaart) en de letterlijke betekenis van de (elementen van de) fraseologismen (bv. lichaamsdelen, goenten, dieren). Aan de andere kant doen de kaderteksten ook een beroep op de fraseologische betekenis, er worden bv. in het kort idiomaten voorgesteld die de concepten DOOD, GELUK en OPWINDING uitdrukken, wat een onomasiologische benadering is. Helaas werden de kaderteksten (en de illustraties) in de nieuwe editie helemaal weggelaten zonder deze beslissing te beredeneren.

4. Welke informatie bevatten de lemmata?

Deze vraag wordt geïllustreerd aan de hand van drie volledige ingangen:

Voorbeeld 1

wie a zegt, moet ook b zeggen, wie eenmaal met iets begonnen is, moet het afmaken. Dit zeg je tegen mensen die aarzelen om door te gaan met wat ze begonnen zijn. Doen ze dat niet, dan onttrekken ze zich aan hun verantwoordelijkheid.

In het alfabet volgt de b nu eenmaal op de a.

- De politiek heeft gezegd beroepscode belangrijk te vinden, maar wie *a* zegt moet ook *b* zeggen: we verwachten nu relevante maatregelen.

Voorbeeld 2

de boot is aan Dit zeg je als ergens ruzie losbarst of andere ellende begint. Soortgelijke zegswijzen zijn: *daar heb je de poppen aan het dansen* en *de rapen zijn gaar*.

De herkomst van de uitdrukking is onduidelijk. Misschien heeft het te maken met de drukte en bedrijvigheid die ontstaat als een boot ergens aankomt.

- Vorig jaar begonnen er binnen het concern conflicten te ontstaan over de te volgen lijn. De *boot* was echt aan toen de directie liet weten te willen fuseren met een grote verzekeringsmaatschappij.

Voorbeeld 3

houd je bakkes, houd je bek, houd je kwek, houd je muil, houd je snater, houd je snavel, houd je tater, houd je waffel, zwijg. Dit soort uitdrukkingen wordt meestal als gevolg van irritatie gebruikt om iemand tot zwijgen te dwingen. Er zijn nog veel meer mogelijkheden om dit op enigszins grove wijze te bereiken, zoals *houd je kop, smoel, harses, scheur* enzovoort.

- Je kunt nu beter je *bakkes* houden, want ik heb nu lang genoeg je geklets moeten aanhoren!

De betekenisparafrase wordt gevolgd door pragmatische informatie, er wordt namelijk vaak vermeld op welke manier de vaste verbinding in kwestie wordt gebruikt. De ingangen maken meestal ook melding van varianten en synonieme fraseologismen (zie voorbeeld 2 en 3). Er wordt ook vaak informatie verstrekt over de herkomst (bij voorbeeld 2 wordt er een hypothese geformuleerd wat betreft de etymologie). Bij de beschrijving van het gebruik wordt soms ook stilistische informatie aangeboden (zie voorbeeld 3). Aangetoond wordt verder over het algemeen ook hoe de vaste verbindingen in de praktijk toegepast kunnen worden: de uitdrukkingen worden bijna altijd met voorbeelden geïllustreerd. De voorbeelden berusten op authentieke citaten uit recente, digitale bronnen. Het zijn naar de opgave van de redacteurs echter geen letterlijke citaten, maar grotendeels wat aangepaste, dus in zekere mate toch geconstrueerde voorbeelden.

Concluderend kan in verband met het *Uitdrukkingenwoordenboek* en *Idioomwoordenboek* worden gezegd dat ze als een “lees-, kijk- en bladerboek” (De Groot 1999:XIII) weliswaar voor het grote publiek bedoeld zijn, maar dat deze ook vanuit het perspectief van het synchroon taalkundig onderzoek interessante bronnen zijn. De kaderteksten van het idioomwoordenboek blijken heel nuttig te zijn tijdens het bijeenbrengen van het materiaalbestand. Maar aangezien we geen verdere informatie krijgen over de selectie van de vaste verbindingen uit de databank die een groot aantal woordenboeken van Van Dale bevat, weet de taalkundige niet, hoe het bepaald werd welke fraseologismen “algemeen gangbaar” zijn en welke niet.

4.2.2 Een verklarend eentalig woordenboek – Van Dale Groot woordenboek van hedendaags Nederlands

Aansluitend bij de speciale, fraseologische verzamelingen was ik op zoek naar een verklarend, eentalig woordenboek dat de eigentijdse, algemene woordenschat beoogt te beschrijven. Mijn doelstelling is ook in dit geval dezelfde: ik zal kort aansnijden hoe het gekozen woordenboek als bron voor de samenstelling van het corpus met het oog op de gedefinieerde onderzoeksdoeleinden zou kunnen fungeren.

Helaas bestaat er voor het Nederlands geen woordenboek dat vergelijkbaar is met *MacmillanDictionary.com* dat gebaseerd is op de printversie *Macmillan English Dictionary*. Dit woordenboek hanteert namelijk een Lakoffse aanpak en biedt voor 60 concepten naast de gewone microstructuur ook de beschrijving van de bijbehorende conceptuele metaforen aan. Bij het trefwoord *afraid* worden bv. de conceptuele metaforen

ANGST IS KOUDE en ANGST IS BEVEN aan de hand van authentieke zinnen geïllustreerd¹¹⁷.

Bij gebrek aan een “Nederlands Macmillan” viel mijn keuze op het *Van Dale Groot woordenboek hedendaags Nederlands* (Van Sterkenburg 1991b en de latere drukken, voortaan: GWHN) en dit om drie redenen.

Het eerste argument is dat dit woordenboek een poging doet het eigentijdse Nederlands te beschrijven. Deze taak is echter helemaal niet zo eenvoudig. Moerdijk (1999) uit namelijk de volgende mening met betrekking tot de Nederlandse handwoordenboeken: “Kenmerkend voor onze handwoordenboeken is, dat het vooral betekeniswoordenboeken met wat voorbeeldzinnen, verbindingen, spreekwoorden zijn. Zij verschaffen geen toereikend en *actueel inzicht* [nadruk toegevoegd] in alle relevante gebruikswijzen van woorden.”

In het GWHN wordt het accent op basis van de doelstelling van de redacteurs toch in grote mate op het *Hedendaags Nederlands* gelegd, hoewel de redacteurs er rond de verschijnsdatum van de tweede druk degelijk van bewust zijn dat “de weg naar het ideale woordenboek van hedendaags Nederlands nog lang en moeizaam is” (Van Sterkenburg 1991b:10). Bij het maken van de volgende druk(ken) werd derhalve deze weg verder gevolgd: “Een van de belangrijkste doelstellingen van dit *Groot woordenboek hedendaags Nederlands* is het taalgebruik van dit moment zo getrouw mogelijk weer te geven.” (Van Sterkenburg 2002) De redacteurs beweren dat de derde, bewerkte editie van het GWHN (derde druk: 2002, derde druk in de nieuwe spelling: 2006) met de ca. 4000 nieuwe trefwoorden, de toegevoegde betekenissen, de nieuwe woordgroepen, de aangescherpte en geactualiseerde definties en de geschrapte, verouderde trefwoorden het hedendaagse taalgebruik nog nauwkeuriger inventariseert dan de vorige drukken. Er stonden toen namelijk voor het eerst kwantitatieve gegevens (het centrale informatiesysteem van Van Dale) ter beschikking om te beoordelen of een woord al dan niet in het woordenboek opgenomen moet worden. In de vierde editie (2008) ligt de nadruk dan ook op de beschrijving van de bruikbare en actuele woordenschat. Het woordenboek werd met ca. 7000 nieuwe ingangen uitgebreid en omvat zodoende in totaal 97.000 trefwoorden.

¹¹⁷ Feeling afraid is like **feeling cold**. (I felt a chill of fear. An icy hand clutched her heart. I was in a cold sweat before the audition. The howling noise sent shivers down his spine. The movie contained scenes of spine-chilling horror. Alex got cold feet and pulled out at the last minute. It was a sight that made her blood run cold. The blood froze in his veins.) When someone feels afraid, it is as if their body is **shaking**. (The mere sound of his name made his enemies tremble. He quailed at the thought of being found out. Everyone’s a bit jittery before an inspection. I was shaking in my shoes before the interview. No doubt the opposition are quaking in their boots.)

Het GWHN is ook om een andere reden opmerkelijk (en dit vormt het tweede argument voor de keuze voor dit woordenboek): dit is namelijk het eerste woordenboek dat bewust rekening houdt met de verworvenheden van het fraseologische onderzoek (Van Sterkenburg 1987:27), dus het doel heeft vaste verbindingen op systematische wijze op te nemen.

Zonder in detail te kunnen treden, zullen we nu aanstippen hoe vaste verbindingen in het woordenboek worden behandeld. We vertrekken van de vraag hoe de term *vaste verbinding* in het GWHN opgevat wordt en vervolgens kijken we naar de implicaties ervan.

De inleiding en de *Verantwoording* van het woordenboek (bij de tweede druk) bevat geen expliciete definitie van vaste verbindingen. Begrippen zoals *grammaticale* en *lexicale collocaties*, *idiomen*, *halfidiomen*, *vaste woordgroepen*, *wending* worden in de *Verantwoording* bij het woordenboek¹¹⁸ ook zonder begripsbepaling gebruikt. In de inleiding van de derde druk (2002, 2006¹¹⁹) worden de termen *woordgroepen* (bv. *achter de geraniums zitten*, *onder de pet houden*, *op zeker*) en *collocaties* (*gewone woordcombinaties*) zonder definitie gebruikt. In de inleiding van de vierde editie (2008) zijn de termen *vaste verbindingen* (voorbeeld: *maatregelen nemen*), *idiomatische uitdrukkingen* (voorbeeld: *paal en perk stellen aan iets*), *spreekwoorden* (voorbeeld: *waar rook is, is vuur*) en *idiomatische verbindingen* (geen voorbeeld aangegeven) ook zonder nadere uitleg te vinden. In alle inleidingen ontbreken dus de uitgebreide fraseografische toelichtingen, de nog meest gedetailleerde beschrijving vindt men in de net genoemde *Verantwoording*. Daar worden er zes typen ‘woordgroepen’ (meestal ook zonder definitie) opgesomd:

1. collocaties, min of meer vaste combinaties van woorden die geheel doorzichtig zijn: **medelijden hebben met iem., met uitzondering van (...)**,
2. vaste woordgroepen die in meer of mindere mate idiomatisch zijn: **van een mug een olifant maken, er is geen land met hem te bezeilen (...)**,
3. vergelijkingen: **zo gek als een deur, een kast van een huis**,
4. pragmatische routineformules: **wat krijgen we nou?** <uiting van verbaasde verontwaardiging>, **het is morgen vroeg dag** <verontschuldiging als men vroeg naar bed gaat> (...),
5. spreekwoorden: **eigen haard is goud waard; het bloed kruipt waar het niet gaan kan;**
6. vrije voorbeeldzinnen, om het gebruik van functiewoorden te illustreren: **het is daarom niet minder waar dat ...; mag zij ook mee?**

¹¹⁸ De *Verantwoording* was vroeger op het internet onder www.vandale.nl toegankelijk maar tegenwoordig niet meer raadpleegbaar.

¹¹⁹ Derde druk in de nieuwe spelling.

Als we ervan uitgaan dat de hoofdredacteur zich bij de behandeling van fraseologismen in de tweede druk (1991) op het fraseologische onderzoek in Duitsland heeft gebaseerd (Van Sterkenburg 1987), en verondersteld wordt dat de niet gedefinieerde begrippen (bv. *idiomatisch*, *vast*) dezelfde betekenis hebben als in de Duitse fraseologie (bv. bij Burger), dan kunnen we de volgende voorzichtige hypothese opstellen. Uit deze indeling (groep 1–5) kunen we vermoeden dat voor dit woordenboek waarschijnlijk een definitie van vaste verbinding in ruimere zin (zie 3.3.1) de grondslag vormt. Als een woordgroep “vast” is (groep 1), kan de verbinding al in aanmerking komen voor het opnemen in het woordenboek.¹²⁰ Op dit punt moeten we even stilstaan bij de vraag welke consequenties deze “impliciete” definitie voor de behandeling van vaste verbindingen in het GWHN heeft?

De omschrijvingen “*min of meer* [nadruk toegevoegd] vaste combinaties van woorden” (groep 1) en “vaste woordgroepen die in *meer of mindere* [nadruk toegevoegd] mate idiomatisch zijn” (groep 2) bevatten een potentiële onzekerheidsfactor. De vraag rijst hoe überhaupt bepaald kan worden of een woordverbinding al dan niet bij een bepaalde groep hoort. De formulering “min of meer” enz. weerspiegelt de “moderne” opvatting dat binnen het fraseologische taalmateriaal en tussen de vaste en vrije verbindingen niet altijd scherpe grenzen kunnen worden getrokken, en dat de overgang tussen de verschillende groepen vloeiend zijn¹²¹. Door deze vaagheid zijn de woordenboekmakers soms gedwongen tot “subjectieve” keuzen. Zoals ook Mollay (1998) betoogt, moet men in een praktisch werk als een woordenboek eenvoudigweg beslissen of een combinatie tot de vaste verbindingen worden gerekend of niet, ook als er geen consensus bestaat over de classificering van de vaste verbinding. Everaert (1993b) wijst erop dat de lexicografen ook onderling verschillende meningen kunnen nahouden op de idiomaticiteit van een vaste verbinding. Hij illustreert deze stelling met het voorbeeld *op hoop van zegen*. De lexicograaf die in de eerste uitgave van GWHN het lemma *zegen* heeft samengesteld, was van mening dat het een idiomatische vaste verbinding was, terwijl de lexicograaf die verantwoordelijk was voor het lemma *hopen* de verbinding niet als idiomatisch heeft behandeld.¹²²

¹²⁰ In het Van Dale Groot uitdrukkingenwoordenboek (De Groot 2006) geldt daarentegen ook een semantische inperking (niet-compositionele betekenis), die hier hoogstwaarschijnlijk voor groep 2 als criterium werd gebruikt.

¹²¹ Zie hiervoor ook Van Sterkenburg (1987) en 3.3.1.

¹²² In de derde uitgave werd deze inconsequentie al verholpen.

In het vervolg van deze paragraaf zullen nog enkele kritische kanttekeningen worden geplaatst bij de microstructuur, wat betreft de parafrases en de stilistische markerings van vaste verbindingen, door de kritiek van Verstraten (1992:220) aan te halen. Hoewel deze bevindingen uit 1992 stammen en oorspronkelijk betrekking hadden op de tweede druk (1991), zijn ze op basis van een eigen vergelijking met latere versies (zie de onderstaande tabel) nog altijd actueel. Verstraten stelt namelijk dat de in het woordenboek opgenomen vaste verbindingen in het algemeen onvolledig met parafrases zijn voorzien. Zie hiervoor de volgende vaste verbindingen van het concept ANGST met (waar van toepassing) hun parafrases:

Tabel 5. De parafrases van vaste verbindingen in GWHN

2de druk (1991)		Modificaties in 3de druk (2002, 2006)		Modificaties in de elektronische versie (2011)	
vaste verbinding (vv)	parafrase	vv	parafrase	vv	parafrase
<i>in angst en vreze</i>	‘heel bang’	– (geen modificatie)	–	–	–
<i>in angst zitten</i>	‘bang zijn dat onheil zal gebeuren’	–	–	–	–
<i>bibberen/sidderen/trillen van angst</i>	– (geen parafrase)	–	–	–	–
<i>zo bang als een wezel</i>	‘zeer bang’	–	–	–	–
<i>het in zijn broek doen van angst</i>	‘erg bang zijn’	–	–	–	‘heel bang zijn’
<i>als de dood voor/van iets zijn</i>	‘doodsbang zijn voor een persoon of een zaak’	–	–	<i>als de dood zijn voor iem. of iets</i>	–
<i>mijn hart bonsde van angst</i>	– (geen parafrase)	–	–	–	–
<i>het wordt me bang/angstig om het hart</i>	‘ik begin angst te voelen’	–	–	<i>het wordt mij bang/angstig om het hart</i>	–
<i>het loopt hem dun door de broek</i>	‘hij is erg bang’	–	–	–	–
<i>peulen schijten</i>	‘doodsbang zijn’	–	–	–	–
<i>het koude zweet breekt me uit</i>	uiting van angst	–	–	–	–

Veel verbindingen kregen eigenlijk dezelfde parafrase ('heel/zeer/erg bang' en 'doodsbang') die slechts naar de denotatieve (concrete) betekenis verwijst, maar de distinctieve rol spelende connotaties buiten beschouwing laat. Op basis van deze parafrases kunnen deze verbindingen als synoniemen worden opgevat. Verstraten (1992:217) mist bij de boven aangehaalde voorbeelden de juiste labels: "Zo zou een verbinding als *peulen schijten* toch niet voor neutraal mogen doorgaan, door het ontbreken van een label als <inf.>, (...)" Ik voeg er nog aan toe dat in sommige gevallen niet alleen de stilistische markerings maar ook de parafrase ontbreekt. Aangezien de *Verantwoording* bij het GWHN niet ingaat op de vraag welke woordgroepen van een parafrase worden voorzien, kan ik niet beoordelen of dit van een systematische aanpak getuigt of slechts een foutje is. Het blijkt bv. minder logisch te zijn, waarom het fraseologisme *het wordt me bang/angstig om het hart* geparafraseerd wordt en vergelijkbare uitdrukkingen als *bibberen/sidderen/trillen van angst, mijn hart bonsde van angst* niet. Op deze manier zou de anderstalige woordenboekgebruiker kunnen concluderen dat deze verbindingen voorbeelden zijn, dus als vrije verbindingen bruikbaar zijn, op de figuurlijke betekenis van de zogenaamde 'Kinegramme'¹²³ wordt de aandacht in het lemma namelijk helemaal niet gevestigd. Dit betekent voor mijn onderzoek dat deze vaste verbindingen met behulp van de parafrases niet opspoorbaar zijn.

Ten laatste is de derde reden waarom in het bestek van dit proefschrift voor dit woordenboek werd gekozen het volgende: ondanks de boven beschreven tekortkomingen levert de elektronische beschikbaarheid van GWHN (*Van Dale Elektronisch groot woordenboek hedendaags Nederlands versie 6.7* – Van Dale 2011) een groot voordeel op voor het synchroon onderzoek. Via de cd-rom is het materiaalbestand immers veel sneller en efficiënter door te zoeken op vaste verbindingen. De functies 'alfabetisch zoeken', 'zoeken op woord', en 'zoeken binnen artikelen' maken niet alleen semasiologische zoekacties mogelijk, maar deels ook onomasiologisch opspoorwerk (vgl. 3.3.1), hoewel het woordenboek zelf geen onomasiologisch woordenboek is.

De net aangestipte digitale vorm is overigens een heel belangrijk kenmerk van "het ideale woordenboek". Verstraten (1992:229) beschrijft het ideale woordenboek vanuit het perspectief van de taalkundige als volgt:

¹²³ Vaste verbindingen die geconventionaliseerd non-verbaal gedrag onder woorden brengen. Zie hiervoor meer uitgebreid Burger (2007:48).

Het ideale woordenboek is allang geen boek meer. Het is gedigitaliseerde informatie, die in principe oneindig uitbreidbaar is. Waar een woordenboek van papier slechts op één manier raadpleegbaar is, kan men bij een gedigitaliseerd woordenboek uitgaan van iedere denkbare informatiecategorie, of dat nu een trefwoord is met zijn betekenis, een vaste verbinding, een definitie, een citaat, een etymologie, een syntactische categorie of zelfs vertaling in een aantal vreemde talen.

In de toekomst zal het *Algemeen Nederlands Woordenboek* (ANW)¹²⁴ zeker dit ideaal benaderen. Het Instituut voor Nederlandse Lexicologie is sinds 2001 bezig met de realisering van een online toegankelijk woordenboek van het eigentijdse Nederlands (de standaardtaal in Nederland en Vlaanderen, in Suriname en in het Caraïbisch gebied). Beijk (2009) noemt het project “een revolutionair woordenboek”. Het is een corpusgebaseerd digitaal woordenboek in ontwikkeling. Het ten grondslag liggende en speciaal voor dit project samengestelde ANW-corpus bevat rond 100 miljoen woorden uit de periode van 1970 tot heden. Bovendien worden ook andere bronnen gebruikt, zoals het *Corpus Hedendaags Nederlands* (CHN)¹²⁵ en het internet. In januari 2019 wordt het rijke materiaal met de volgende getallen geïllustreerd:

In de huidige versie van het ANW zijn 252.345 woorden opgenomen die behandeld zijn in 74.931 trefwoorden, die een veelvoud aan “traditionele” woordenboekartikelen herbergen. De trefwoorden bevatten in totaal 42.332 betekenissen, 29.610 synoniemen, 237.285 voorbeeldzinnen, 119.653 combinaties, 8776 vaste verbindingen en 316 spreekwoorden. Verder zijn 4726 afbeeldingen, 730 videofilmpjes en 179 geluiden opgenomen.

Vanuit ons perspectief zijn naast het rijke materiaalbestand de zogenaamde *semagrammen* de revolutionaire elementen van dit woordenboek. De ontwerper van de semagrammen (oud hoofdredacteur prof. dr. Fons Moerdijk) beschrijft deze als volgt:

Een semagram is de weergave van kennisgegevens die met een woord te verbinden zijn, in een frame¹²⁶ met 'slots' en 'fillers.' ‘Slots’ zijn conceptuele-structurelementen die kenmerken en relaties noemen die gelden voor de betekenisklasse waartoe een woord behoort (bv. KLEUR, GEUR, SMAAK, SAMENSTELLING, GRONDSTOFFEN, BEREIDING voor de klasse van de drankbenamingen). (Moerdijk 2007:63)

De semagrammen maken uitgebreidere betekenisomschrijvingen “dan in een normale definitie het geval is” (Beijk 2009:119) en onomasiologische zoakacties mogelijk. De semagrammen bevatten vaak encyclopedische gegevens over het beschreven woord.

¹²⁴ Het Algemeen Nederlands Woordenboek (ANW) is te raadplegen op: <http://anw.inl.nl>.

¹²⁵ Zie hiervoor 4.2.3.

¹²⁶ ‘Frame’ wordt niet sensu Fillmore (1985) opgevat.

Helaas was het project tijdens mijn materiaalverzameling nog niet voltooid, daarom kon ik van deze heel nuttige funcies van het ANW niet gebruik maken.¹²⁷

4.2.3 Digitale corpora

In deze paragraaf zullen we nader ingaan op een verder mogelijk element van digitale woordenboeken, namelijk op de contextuele omgeving van lexicale eenheden. Helaas bestaan er nog geen “ideale woordenboeken” maar er bestaan wel digitaal toegankelijke corpora. Digitale corpora¹²⁸ presenteren vaste verbindingen in context en zo kunnen ze bij de materiaalverzameling van pas komen.

De sinds 1994 online toegankelijke corpora van de Taalbank van het *Instituut voor Nederlandse Lexicologie* (INL)¹²⁹ (het *5, 27 en 38 Miljoen Woorden Corpus* en het *PAROLE Corpus*) zijn nu samengevoegd tot één corpus onder de naam het *Corpus Hedendaags Nederlands* (CHN)¹³⁰.

Het *5 Miljoen Woorden Corpus 1994* bestaat uit teksten die ontleend zijn aan boeken, tijdschriften, kranten en tv-nieuwsuitzendingen omtrent onderwerpen zoals politiek, milieu, linguïstiek en vrije tijd. Het *27 Miljoen Woorden Corpus 1995* biedt de mogelijkheid een tekstcorpus Nederlands te raadplegen dat bestaat uit krantenteksten. Het *38 Miljoen Woorden Corpus 1996* stelt drie componenten ter beschikking: ten eerste een gevarieerd samengesteld deel (1970-1995), ten tweede krantenteksten uit de *Meppeler Courant* (1992-1995) en ten derde juridische teksten (1814-1989). De tekstcorpora zijn taalkundig verrijkt met codes die door het zoekstelsel de mogelijkheid bieden naast de woorden ook naar vooraf gedefinieerde syntactische patronen en woordverbindingen te zoeken. Tijdens de zoekactie wordt informatie verstrekt over frequentie en spreiding over de bronnen. Een vergelijkbaar, maar meer recent instrument is verder het *PAROLE-corpus 2004* dat moderne Nederlandse teksten omvat uit kranten en tijdschriften en ca. 20 miljoen woorden telt. Het *Corpus Hedendaags Nederlands* behelst daarnaast nog recent

¹²⁷ De tegenwoordige versie bevat in januari 2019 bv. nog geen betekenisprofiel voor ‘vreugde’, ‘verdriet’ en ‘verbazing’.

¹²⁸ Aarts and Meijs (1988) definiëren het begrip *corpus* – zoals het binnen de corpustaalkunde primair wordt gebruikt – als volgt “Een databank [d.w.z. corpus, Cs. Z.] moet dan verstaan worden als een omvangrijk tekstbestand waaraan zo veel mogelijk taalkundige informatie is toegevoegd.”

¹²⁹ Vanaf september 2016: Instituut voor de Nederlandse Taal.

¹³⁰ Het Corpus Hedendaags Nederlands is te raadplegen op: <http://chn.inl.nl/>.

taalmateriaal uit de kranten *NRC Handelsblad* en *De Standaard* (tot 2013) en taalmateriaal uit Surinaam en de Nederlandse Antillen.

Bij de materiaalverzameling uit deze corpora kunnen de vaste verbindingen niet onomasiologisch worden benaderd, behalve wanneer de verbinding een woord bevat dat expliciet naar het concept in kwestie verwijst. Het opsporen van nieuwe vaste verbindingen is dus om objectieve redenen beperkt maar niet onmogelijk.

De boven voorgestelde corpora bevatten gegevens over de geschreven Nederlandse taal. Sinds 2005 is er echter ook voor de gesproken taal een corpus beschikbaar: het *Corpus Gesproken Nederlands* (CGN) dat beheerd wordt door de Centrale voor Taal- en Spraaktechnologie (TST-centrale). Het corpus omvat ruim duizend uur gesproken Nederlands en is daardoor een rijke bron van het levende Nederlands zoals Nederlanders en Vlamingen dat spraken rond het jaar 2000. Alle gesproken fragmenten zijn ook in een geschreven vorm toegankelijk. Op deze manier is het corpus makkelijk doorzoekbaar. In het corpus zijn ongeveer 9 miljoen woorden geanalyseerd en met taalkundige informatie verrijkt. Zo'n 3,3 miljoen woorden werden opgenomen in Vlaanderen, ca. 5,6 miljoen woorden in Nederland. Rond 10% van het materiaal is fonetisch getranscribeerd en syntactisch geanalyseerd. Het CGN omvat o.a. authentieke opnames van privé dialogen, telefoondialogen, zakelijke onderhandelingen, interviews en uitgezonden discussies en niet uitgezonden spontane debatten, vergaderingen en “monologen” (beschrijving van route en plaatjes, spontaan commentaar, actualiteitsrubrieken, reportages, lezingen en toespraken).

DuELME (*Dutch Electronic Lexicon of Multiword Expressions*)¹³¹ bleek niet geschikt te zijn voor het beoogde onderzoek omdat de databank specifiek voor NLP-systemen ontworpen werd. Daarboven baseert DuELME zich op krantenartikelen (1994–1995) die ook in de Taalbank van INL te vinden zijn.

4.2.4 Internet

Naast de besproken corpora biedt het internet een taalschatkist van het hedendaags Nederlands. Van Oostendorp en Van der Wouden (1998) zijn hier de volgende mening over toegedaan:

¹³¹ Zie hierover meer uitgebreid Grégoire (2010).

Het moment is waarschijnlijk niet ver meer dat de onderzoeker vanachter zijn bureau vragen kan stellen aan corpora van enkele miljarden woorden. Het is belangrijk dat taalkundigen dit beseffen, want die situatie móét wel belangrijke gevolgen hebben voor de methoden van onderzoek.

De snelle groei van corpora op internet komt zeker van pas voor de fraseologie. Daar geldt namelijk voor het onderzoek: hoe meer tekst, hoe beter. Met meer taalmateriaal kan men immers de “fraseologische paradox” het hoofd bieden. De fraseologische paradox wordt door Colson (2002) als volgt toegelicht: “vaste verbindingen zijn zeer talrijk in alle teksten, maar elke afzonderlijke vaste verbinding is zelfs in een vrij groot corpus zeer weinig frequent”. Colson (2007) betoogt verder ook dat ondanks het feit dat er op het internet waarschijnlijk meer taalfouten voorkomen als bv. in gedrukte bronnen of door linguïsten samengestelde taalbanken “the size of the corpus is so big (from one to fifty billion words for European languages) that the probability of drawing wrong conclusions is very limited (...)” Het internet kan zodoende een aanzienlijke bijdrage leveren tot het linguïstisch onderzoek en in het bijzonder tot de samenstelling van een corpus van vaste verbindingen.

De Nederlandstalige pagina’s op het web zijn echter niet onmiddellijk als één corpus doorzoekbaar. Er bestaan hiervoor speciale computerprogramma’s, zogenaamde zoekmachines (bv. Google). Er bestaan verder ook programma’s (bv. WebCorp, Wordsmith 4) voor het samenstellen van linguïstische corpora die op het internet toegankelijk zijn (Colson 2007:1073). Het werken met de internetcorpora is wat moeizamer dan met de corpora van taalbanken omdat de zoekdiensten in eerste instantie niet bedoeld zijn voor taalkundig onderzoek: de corpora zijn niet voorzien van linguïstische informatie.

Op zoek naar vaste verbindingen kan men bv. de op het internet aanwezige Nederlandse teksten op bepaalde afzonderlijke woorden of – in beperktere mate – op woordgroepen doorzoeken (door de woordgroep tussen aanhalingstekens aan te geven). Er kunnen echter zoals hierboven bij het CHN beschreven naar verbindingen worden gezocht die bv. beschikken over een element met vreugde-semantiek. Op die manier kan men verbindingen vinden die bv. *van blijdschap/geluk/vreugde/vrolijkheid* als onderdeel hebben.

Naast het nadeel van de ingeperkte zoekmogelijkheid is een groot voordeel gebonden aan deze werkwijze: er kunnen verbindingen worden aangetroffen die in de woordenboeken nog helemaal niet – of (nog) niet als vaste verbindingen – zijn gecodificeerd. Het internet kan dus een grote vindplaats van de meest recente

taalverschijnselen zijn. Voor de toekomst koestert men optimisme dat vanwege de economische rol van vertalingen “future technological developments of the Internet will include innovating linguistic techniques” (Colson 2007:1077) en dat bv. het opzoeken van vaste verbindingen op het internet daardoor ook effectiever zal zijn.

4.2.5 Conclusie met betrekking tot de bronnen

“Perhaps this is just a case of language being too complex ever to be properly represented in either linguistic theory or lexicographical practice.”
(Moon 2007)

Het onderwerp van de paragrafen 4.2.1 en 4.2.2 was de vraag welke lexicografische werken tijdens de materiaalverzameling het handigst zijn voor mijn onderzoek.

Concluderend kan men stellen dat de eis van Burger (1989) nog altijd geldt wat betreft de algemene en fraseologische woordenboeken. Hij pleit er namelijk voor dat de inleidingen van woordenboeken ook zouden ingaan op enkele fraseologische kwesties (o.a. de definitie van het onderwerp van de fraseologie, de classificatie en de terminologie) die consequenties hebben voor de presentatie en behandeling van vaste verbindingen in woordenboeken. Nadat enkele belangrijke dimensies (bv. terminologie, selectiecriteria en presentatie van vaste verbindingen) van moderne fraseologische verzamelingen kritisch werden aangestipt, koos ik enerzijds voor het *Van Dale Idioomwoordenboek* en het *Van Dale Groot Uitdrukkingenwoordenboek*, een “modern” woordenboek met het rijkste taalmateriaal, als bron voor vaste verbindingen. Dit woordenboek is op basis van mijn onderzoeksvragen het handigst gebleken. Anderzijds wordt het *Van Dale Groot woordenboek van hedendaags Nederlands*, een eentalig verklarend woordenboek als uitgangspunt gebruikt voor de samenstelling van het corpus. De voordelen van het GWHN (hedengaadsheid, gedeclareerd bewuste benadering van de fraseologie en elektronische doorzoekbaarheid) nemen echter niet weg dat er soms ook hier alleen geraden kan worden welke fraseologische beginselen aan de handhaving van de vaste verbindingen ten grondslag liggen.

Naast de gekozen fraseografische en lexicografische werken heb ik in deze paragraaf verdere mogelijke vindplaatsen van vaste verbindingen onder de loep genomen en daarbij bekeken of ze gebruikt kunnen worden voor mijn materiaalverzameling. Er werd overwogen zowel digitale tekstcorpora (CHN, CGN) als het internet te betrekken bij de materiaalverzameling. Vergelijkende zoekacties hebben echter uitgewezen dat de

tekstcorpora vanuit het perspectief van mijn onderzoek geen toegevoegde waarde representeren. Voor het concept VREUGDE heb ik namelijk meer treffers op het internet gevonden die grotendeels uit kranten en tijdschriften stammen. Deze zijn qua betrouwbaarheid vergelijkbaar met de teksten die in het CHN te vinden zijn, bovendien zijn ze nog recenter. Om deze reden werden voor de andere EMOTIE-concepten geen zoekacties meer gestart in het CHN of CGN. In dit opzicht wordt de boven (4.2.4) aangehaalde “profetische stelling” van Van Oostendorp en Van der Wouden uit 1998 dus bevestigd in dit proefschrift: tijdens de materiaalverzameling werd het internet in grote mate gebruikt als taalcorpus.

4.3 Selectie van de vaste verbindingen

Het selectieproces bestond uit twee delen. Ten eerste werd het provisorische materiaalbestand met behulp van de boven beschreven bronnen geselecteerd (4.3.1). Daarna moest ik de verbindingen uitfilteren die niet geschikt zijn voor mijn onderzoeksdoeleinden met behulp van verschillende selectiecriteria (4.3.2).

4.3.1 Provisorisch materiaalbestand

Tijdens de samenstelling van het provisorische materiaalbestand werden volgende stappen gevolgd:

Stap 1 – Raadpleging van het GWHN

In eerste instantie fungeerde de digitale versie van het *Groot woordenboek van hedendaags Nederlands* (GWHN) als uitgangspunt voor de verzameling van het corpus, namelijk het *Groot elektronisch woordenboek van hedendaags Nederlands*. Gezien het feit dat het GWHN geen onomasiologisch opgezet woordenboek is (zie 4.2.2) en dat de vaste verbindingen zelf meestal geen woorden bevatten die expliciet aan het te onderzoeken concept refereren, kunnen de mogelijke vaste verbindingen via de parafrase worden benaderd. De vaste verbindingen zijn in het woordenboek in de meeste gevallen van een parafrase voorzien, dus in principe met de bovengenoemde aanpak opspoorbaar.

De zoekactie naar vaste verbindingen omtrent een concept volgde in grote lijnen de methode van Verstraten (1992).¹³² In het programma werden de parafrases binnen de woordenboekartikelen op zekere zoekwoorden doorzocht (functie ‘zoeken binnen artikelen’) die gerelateerd konden worden aan het relevante concept. Om deze zoekactie te kunnen doorvoeren, werd in concreto ten eerste een lijst met woorden rond het betreffende concept samengesteld die bij deze zoekactie als zoekwoorden konden fungeren. In het begin diende een kleine eigen verzameling van woorden als uitgangspunt. Bij VREUGDE was het bv.: ‘vreugde’, ‘blij’, ‘gelukkig’, ‘vrolijk’ enzovoorts.¹³³ Afwijkend van de methode van Verstraten en mijn eigen vooronderzoek werd de lijst van primaire emoties van Goleman ([1996]2006:385) ook betrokken bij de materiaalverzameling. Daarna heb ik de verzamelde woorden opgezocht in het GWHN. Binnen de bijbehorende woordenboekartikelen werd naar verdere vertegenwoordigers van het concept gezocht. De voorbeelden en de betekenisverwante termen (synoniemen en soms hyponiemen) leverden dan nieuwe woorden op die verder bij deze zoekactie nuttig bleken. Op deze manier werd uiteindelijk de volgende lijst voor het concept VREUGDE samengesteld:

Lijst 1. Zoekwoorden voor het concept VREUGDE

behaaglijk, beloning, bitterzoet, **blij**, blijdschap, blijgeestig, blijheid, blijmoedig, dolblij, dolgelukkig, eufoor, euforie, euforisch, extase, extatisch, fideel, geamuseerdheid, **geluk**, gelukkig, gelukzalig, gelukzaligheid, genot, gezegend, goedgehumeurd, goedgeleumd, goedgehumt, goedgezind, goedlachs, goedsmoeds, happy, heuglijk, hilariteit, hups, joyeus, leut, levensgeluk, levenslust, levenslustig, levensvreugde, manie, monter, onbewolkt, opgelucht, opgeruimd, opgeruimdheid, opluchting, opgetogen, opgewekt, overgelukkig, plezant, plezier, plezieren, pret, stralend, tevreden, tevredenheid, tierig, trots, uitgelaten, verblijden, vergenoegd, verheerlijkt, verheugd, zich verheugen, verheugend, verheugenis, vermaak, verrukking, verrukt, vervoeing, verzaligd, voldoening, vreugd, **vreugde**, vreugdedronken, vreugdevol, vrolijkheid, vrolijk, welgemoed, zalig, zaligheid, zielsgelukkig, zonnig¹³⁴

¹³² Wat betreft het concept VREUGDE heb ik al in 2004 deze methode toegepast. Nu werd het proces natuurlijk herhaald en ook een beetje veranderd.

¹³³ Er werd tijdens de verzameling van de synoniemen ook materiaal gewonnen uit de databank van Cornetto (<http://cornetto.clarin.inl.nl/index.html>).

¹³⁴ Vergeleken met de lijst van 2004 konden 15 nieuwe trefwoorden worden opgespoord.

Op basis van deze lijst konden ten slotte de parafrases op vaste verbindingen worden doorzocht die bij het concept VREUGDE horen. In bovenstaande lijst (en ook in de hieronder volgende lijsten) zijn de woorden in het vet gezet die de meeste vaste verbindingen opleverden tijdens de zoekactie. ‘Blij’, ‘geluk’ en ‘vreugde’ worden dus in de parafrases van de VREUGDE-idiomen het vaakst gebruikt. Men kan natuurlijk niet beweren dat op deze automatische manier alle vaste verbindingen omtrent de EMOTIE-concepten konden worden gevonden die in het GWHN zijn opgenomen. Ik neem echter aan dat deze methode nauwkeurig genoeg is om goede resultaten op te leveren.

De procedure werd ook voor de andere concepten herhaald. In geval van ANGST kwamen de woorden ‘angst’ en ‘schrik’ het frequentst in de parafrases voor.

Lijst 2. Zoekwoorden voor het concept ANGST

afschrikwekkend, afgrijzen, alertheid, **angst**, angstaanjagend, angstig, angstvallig, angstwekkend,
bang, bangelijk, bangheid, bangig, beangstigend, beducht voor, beklemd, bekommring, benauwd, benepen, bevreesd, bezorgd, bezorgdheid, bloedstollend,
creepy,
doodsangsten, doodsbang, dreigend,
eng, engte,
fobie, fobisch,
gorgonisch, griezelen, griezelig,
huiver,
ijzingwekkend,
jakhals,
kafkaësk, kleinhartig, kleinmoedig,
labbekakkerig, laf, lafaard, lafbek, lafhartig, lafhartigheid, lafheid, luguber,
nervus, nervositeit,
ongerustheid, onguur, ontzetten, ontzetting
paniek, panisch,
schijterig, **schrik**, schrikaanjagend, schrikachtig, schrikbarend, schrikken, schrikkerig, schrikwekkend, spookachtig,
verschrikken, vervaarlijk, vrees, vreesaanjagend, vreesachtig, vreeswekkend, vreselijk, vreze,
wantrouwen, wantrouwig, wurgend,
zenuwachtigheid, zenuwachtig, zorg

Bij het concept WOEDE bleken de woorden ‘woede’ en ‘boos’ de belangrijkste rol te spelen:

Lijst 3. Zoekwoorden voor het concept WOEDE

animositeit,
bitterheid, bloedlink, **boos**, brommerig,
chagrijnig,

drift, driftig,
 ergernis
 frenesie, fulminant, furie,
 gallig, gebelgd, gebeten op, gegriefd, geïrriteerd, gekrenkt, gekwetst, gemelijk, gepikeerd,
 geprikkeld, geraakt, giftig, gram, gramschap,
 hels, hinder, humeurig,
 iebel, irritatie,
 knorrig, korzelig, kregel, kregelig, kribbig, kriebelig, kriegel, kriegelig, kwaad,
 laaiend, lelijk,
 mopperig,
 narrig, nijd, nijdig,
 ontvlambaar, onverzoenlijk,
 pisluidig, pissig,
 rabiaat, rancune, rancuneus, razen, razernij,
 sikkeneurig, slechtgehumeurd, slechtgeluimd, slechtgemutst, slechtgezind,
 toorn, toornig,
 uitwoeden,
 verongelijkt, verolgen, verolgenheid, vergramd, verontwaardiging, verontwaardigd,
 verstoord, vertoornd,
 vijandigheid,
 witheet, **woede**, woedend, woest, wrevel, wrevelig, wrok, wrokkig,
 ziedend

Wat betreft de concepten VERDRIET en VERBAZING resulteerde onze zoekactie in kortere lijsten (zie lijst 4 en 5). ‘Verdriet’ respectievelijk ‘verbaasd’ en ‘verbazing’ worden in de parafrases van VERDRIET- respectievelijk VERBAZING-idiomen het vaakst gebruikt.

Lijst 4. Zoekwoorden voor het concept VERDRIET

bedroefd, bedroeven, betreuren, beklagen, bitter,
 deelnemen, diepbedroefd, dieptreurig, dieptriest, droef, droefenis, droevig,
 eenzaam, eenzaamheid,
 geïsoleerd, godsjammerlijk,
 hartenleed, hartzeer,
 kommer,
 leed,
 levensmoe,
 meeleven, meevoelen, melancholie, melancholisch,
 rouw, rouwen
 somber, smart, smartelijk, smarten,
 tobberig, tragedie, tragiek, tragisch, treurig, treurigheid, treurnis, treurspel, triest, triestig,
 troosteloos, troosten,
 verdrietelijk, **verdriet**, verdrieten, verdrietig, vreugdeloos, vreugdeloosheid,
 wee,
 zelfmedelijden, zwaarmoedigheid, zwaartillend

Lijst 5: Zoekwoorden voor het concept VERBAZING

bevreemd, bevreemden,
 perplex,

schok, stomverbaasd, stupéfait,
verbaasd, **verbazing**, verbijsterd, verbijsteren, verbijstering, verbluft, verbouwereerd,
verrassing, verrast, verwonderd, verwonderen, verwondering, vreemd

De zoekacties rond het concept WALGING hadden de volgende lijst tot resultaat:

Lijst 6. Zoekwoorden voor het concept WALGING

afkeer, afkerig, afschuw, afschuwelijk, afschuwwekkend, afstotelijk, afstotend, aversie,
denigreren, denigrerend, degout, degoutant, depreciëren, detestabel,
geringschatten, gruwelen, gruwen, gruwzaam,
hekel,
ijzen,
kotsen,
minachten, minachting, misprijzen, misselijkmakend,
onsmakelijk,
smerig, stuitend,
tegengoesting, tegenzin,
verachten, verachting, verafschuwen, verfoeien,
walgelijk, walgen, **walging**, weerzin, weerzinwekkend,
ziekmakend

Stap 2 – Overige bronnen

Om het materiaalbestand uit te breiden werden vervolgens de in 4.2 genoemde andere bronnen geraadpleegd. Het *Van Dale Idioomwoordenboek: verklaring en herkomst van uitdrukkingen en gezegden* (1999) (Idioomwoordenboek) was door middel van verwijzingen en kaderteksten een andere vindplaats van de fraseologismen in kwestie. Op deze manier werden aan het provisorische materiaalbestand verdere vaste verbindingen toegevoegd die in aanmerking konden komen voor het onderzoek.

Verder werd er nog gebruikt gemaakt van het internet. Met behulp van de zoekmachine Google zocht ik de op het internet aanwezige Nederlandse teksten op bepaalde woorden of woordengroepen door. Op deze manier kon ik op het spoor komen van een reeks verbindingen die als één element bv. *van blijdschap/walging/verdriet* hebben.

4.3.2 Filtering van het provisorische materiaalbestand

Na de totstandkoming van het provisorische materiaalbestand moest als laatste stap bepaald worden welke verbindingen geschikt zijn voor de onderzoeksdoeleinden. Daarvoor heb ik verschillende selectiecriteria opgesteld en aan de hand van deze criteria het bestand

gefilterd. Tijdens deze werkfase werd in eerste instantie gebruik gemaakt van het internet¹³⁵.

Selectie criterium 1: Gangbare vs. verouderde vaste verbindingen

Teneinde een synchroon onderzoek te kunnen verrichten werd de samengestelde lijst van vaste verbindingen op hedendaagsheid gecontroleerd. Ter illustratie worden hieronder enkele vaste verbindingen genoemd die in de analyse buiten beschouwing werden gelaten. De uitdrukking *van de ketting zijn* ('uitgelaten van vreugde zijn') kwam bv. niet terecht in het uiteindelijke corpus. De opmerking in het Idioomwoordenboek dat "de uitdrukking [...] niet erg veel meer [wordt] gebruikt, tegenwoordig ga je *uit je bol* of *uit je dak*" werd door het internet bevestigd.

De in het Idioomwoordenboek gevonden vaste verbinding *iemand raakt nauwelijks met zijn voeten de aarde* werd ook niet opgenomen in het corpus daar de zoekactie op het internet slechts één treffer opleverde met een tekst uit 1922¹³⁶.

Ook in het GWHN zijn verouderde vaste verbindingen te vinden. Om een laatste voorbeeld te noemen: het fraseologisme *zijn muts staat verkeerd* wordt volgens het Idioomwoordenboek "weinig meer gebruikt" (blz. 570). Dit kon ook met behulp van de zoekacties op het internet worden geverifieerd: de 14 treffers leverden websites op waar slechts de betekenis van het fraseologisme vermeld wordt.

Met behulp van dit verificatieproces zijn dus de verbindingen slechts dan in het corpus terechtgekomen als op basis van de treffers de conclusie kon worden getrokken dat ze tegenwoordig nog frequent zijn.

Selectie criterium 2: Vaste vs. vrije verbinding

Bij een aantal verbindingen in het provisorisch materiaalbestand moest worden nagegaan of ze niet toch vrije verbindingen zijn. Zoals in de vorige paragrafen al aangeduid werd, geven woordenboeken soms geen inlichting omtrent de kwestie of een verbinding vast of vrij is. Één van de oorzaken kan in het feit liggen "dat [er] geen absolute maatstaven te hanteren zijn voor het rubriceren van deze categorieën" (Van Sterkenburg 1987). Vrije verbindingen kunnen juist een ontwikkelingsproces doormaken en zich tot vaste verbindingen evolueren. Waar de vraag of de verbinding vast of vrij is niet duidelijk te

¹³⁵ Zie de reden hiervoor in 4.2.5.

¹³⁶ <https://www.delpher.nl/nl/tijdschriften/view?coll=ds&identifieer=ds%3A1396002%3Ampg21%3A0328> (geraadpleegd op 23.09.2018)

beantwoorden valt, worden zulke verbindingen volgens de hier gebezigde, op de prototypetheorie gebaseerde definitie niet uit het onderzoek uitgesloten. Verbindingen die op basis van het internet duidelijk vrij bleken te zijn worden echter niet opgenomen in het materiaalbestand.

Daarmee wordt hier de methode van o.a. Dobrovol'skij (1997:174) en Kispál (2010:51) gevolgd. In verband met de analyse van het Duitse ANGST-concept betoogt Dobrovol'skij: "Da solche Ausdrücke auf den gleichen Metaphernmodellen basieren wie die eigentlichen Idiome, wäre ihre Ausklammerung für die Zielsetzungen (...) eher ein Hindernis."

Selectiecrterium 3: Figuurlijk vs. letterlijk

Het derde selectiecrterium hangt nauw samen met het vorige aspect. Aangezien de metaforische conceptualisatie centraal staat in het kader van het proefschrift, werden alle verbindingen verwijderd uit het uiteindelijke corpus die zich niet op metaforen baseren. Dit op het eerste gezicht vanzelfsprekende criterium leidde echter tot moeilijke beslissingen. In het voorlopige materiaalbestand zatten een reeks verbindingen als *huilen van vreugde*, *op en neer springen van vreugde*, *springen van blijdschap/vreugde*, *opspringen van vreugde*, *dansen van geluk/vreugde*, *zijn hart klopt van vreugde*. Ik moest beslissen of de verbindingen figuurlijk of letterlijk worden gebruikt. Met het oog op dit doel werd beroep gedaan op de context waarin ze gebezigd worden. Volgende contexten (gevonden op het internet) verifiëren dat *huilen van vreugde*, *(op en neer) springen van vreugde*, *springen van blijdschap* en *dansen van blijdschap* niet slechts letterlijk maar ook figuurlijk worden gehanteerd. Van de volgende voorbeelden valt namelijk af te lezen dat de handeling (huilen, springen, dansen) niet daadwerkelijk wordt uitgevoerd.¹³⁷

¹³⁷ Als hulp voor de beslissing dienden de volgende stappen van MIPVU:

1. Read the text to get a general understanding of the meaning
2. Determine the lexical units
- 3a. Establish the contextual meaning of the unit
- 3b. Determine if it has a more basic meaning (more concrete, body-related, more precise, historically older, not necessarily the most frequent meaning)
- Does the contextual meaning contrast with the basic meaning but can it be understood in comparison with it?
4. If yes, mark the unit as metaphorical.

(<http://www.vismet.org/metcor/documentation/MIPVU.html>, geraadpleegd op 25.09.2018) Zie voor MIPVU ook voetnoot 104.

Bergen huilen van vreugde in Noord-Korea¹³⁸

Ik kan wel huilen van vreugde. Gouda is zo vaak negatief in het nieuws geweest vanwege onveiligheid en nu dit. Wat een opsteker!"¹³⁹

Misschien dat het idee van een uur rennen in de kou en regen je niet meteen doet springen van blijdschap.¹⁴⁰

En chocolade, moelleux en karamelijs om mee af te sluiten? We vermoeden dat je hetzelfde denkt als ons: puur genot. Je smaakpapillen zullen dansen van blijdschap.

Samen met de Ayurvedische lifestyletips en heb je alle ingrediënten om te komen tot een leven waarbij 'al je cellen zullen dansen van geluk' [nadruk toegevoegd] (...).¹⁴¹

Er bestaan gevallen waar het moeilijker is om te bepalen of er sprake is van metaforisch taalgebruik of niet. Een bijzonder twijfelgeval was de vaste verbinding (*op en neer*) *springen van vreugde*. Uit de contexten van de treffers bleek dat de verbinding heel vaak letterlijk wordt gebruikt. Volgende voorbeelden tonen echter aan dat de verbinding ook figuurlijk voorkomt. De bewegingen worden in geen van beide situaties daadwerkelijk uitgevoerd.

Iedereen met kledingmaat 10-12 (maat 38-40) en schoenmaat 4 (onze maat 37) kan alvast op en neer springen van vreugde [nadruk toegevoegd]."¹⁴²

Tot overmaat van ramp kort het zittende bestuur zichzelf op hun bonus – een douceurtje waar Enthoven een jaar eerder ook al naar kon fluiten. Zure gezichten bij de directie? 'Ik spring natuurlijk niet op en neer van vreugde' [nadruk toegevoegd], bekend bestuursvoorzitter Jeroen Drost.¹⁴³

Selectie criterium 4: Beperkt gebruikte versus algemeen gangbare vaste verbindingen

Om algemeen verspreide vaste verbindingen te kunnen onderzoeken en het materiaalbestand daarop in te perken, worden vaste verbindingen met een beperkt gebruiksdomein in de analyse buiten beschouwing gelaten. De fraseologismen *ergens wijs mee zijn* en *in zijn baard lachen* werden bv. niet opgenomen, omdat ze geografisch beperkt bleken, de vaste verbinding *ergens wijs mee zijn* geldt namelijk als frisisme, en het fraseologisme *in zijn baard lachen* wordt vooral in België gebezigd. Het gebruik van de

¹³⁸ <https://revu.nl/artikel/walking-clouds-noord-korea> (geraadpleegd op 08.07.2014)

¹³⁹ <https://www.ad.nl/groene-hart/gouda-wint-verkiezing-beste-binnenstad-nederland~ac4e88f6/> (geraadpleegd op 18.11.2015)

¹⁴⁰ <https://fem-fem.nl/fullbody-winter-work-out-thuis/> (geraadpleegd op 25.09.2018)

¹⁴¹ <https://www.mettamind.nl/yoga-vakantie/> (geraadpleegd op 25.09.2018)

¹⁴² <https://gowiththetvlo.nl/chanel-jasje-haarstuk-van-dietrich-bied-mee/> (geraadpleegd op 25.09.2018)

¹⁴³ <https://www.quotenet.nl/Nieuws/Winst-voor-NIBC-ondanks-Merchant-Banking-update-33819> (geraadpleegd op 25.09.2018)

verbinding *zijn ogen tintelen van vreugde* is op een andere manier beperkt: 1. de verbinding blijkt met 9 treffers niet frequent te zijn (daarom zou hier ook selectiecriterium 1 kunnen worden toegepast.), 2. de verbinding komt in 6 gevallen in christelijke, vooral katholieke contexten voor, de overige treffers verwijzen naar het woordenboek¹⁴⁴ waaruit de verbinding stamt. De contexten van het fraseologisme *zijn hart springt op van vreugde* (GWHN) toonden ook aan, dat het zich ook overwegend in Bijbels verband voordoet in vooral oudere teksten.

Selectiecriterium 5: Vaste verbindingen met zinswaarde

Om het materiaalbestand verder in te perken zijn vaste verbindingen met zinswaarde (zegswijzen, spreekwoorden en gemeenplaatsen) niet opgenomen in het uiteindelijke corpus. Daarom is bv. het spreekwoord *gedeelde vreugde is dubbele vreugde* ('de vreugde wordt verhoogd wanneer men ze met anderen delen kan') niet terechtgekomen in het corpus. Sommige metaforische beelden die in vaste verbindingen met zinswaarde voorkomen, worden echter wel als illustratie bij de bijbehorende conceptuele metaforen vermeld.

Selectiecriterium 6: Varianten van vaste verbindingen

Als er verschillende varianten werden gevonden, werd met behulp met de context nagegaan, welke variant(en) de frequentste zijn. Zoals al bij het vorige selectiecriterium opgemerkt, kwamen vaste verbindingen met zinswaarde (bv. het fraseologisme met zinswaarde *je moet niet te vroeg juichen* ('waarschuwing dat het altijd nog mis kan gaan')) niet in aanmerking voor het corpus. Op basis van de context kon de vaste verbinding *te vroeg juichen*, die in de woordenboeken in deze vorm niet vermeld staat, echter wel toegevoegd worden aan het corpus. Zie hiervoor het volgende voorbeeld:

Twente juicht te vroeg [nadruk toegevoegd] na afgewezen claim: belastingdienst eist ruim 2 miljoen

De belastingdienst eist ruim twee miljoen euro aan naheffingen en boetes van FC Twente. De fiscus heeft bewijs in handen dat oud-bestuurders van de Tukkers van plan waren om Dusan Tadic via diens zaakwaarnemer 1,8 miljoen euro zwart uit te betalen.¹⁴⁵

¹⁴⁴ <https://de.pons.com/%C3%BCbersetzung/niederl%C3%A4ndisch-deutsch/tintelen> (geraadpleegd op 30.10.2018)

¹⁴⁵ <https://www.voetbalprimeur.nl/nieuws/804033/-twente-juicht-te-vroeg-na-afgewezen-claim-belastingdienst-eist-ruim-2-miljoen-.html> (geraadpleegd op 23.03.2018)

Dat meldt het *NRC*. Twente betaalde uiteindelijk geen 1,8 miljoen euro maar ruim 7 ton aan Zoran Pavlovic. Onduidelijk is of de zaakwaarnemer dit bedrag heeft doorbetaald aan Tadic. Pavlovic eiste bij de arbitragecommissie van de KNVB de uitbetaling van de resterende 1,1 miljoen, maar de club hoeft die niet te betalen, zo werd donderdag duidelijk.

Selectie criterium 7: Betekenis – Validatie door de context en andere bronnen

Bij de uit het Idioomwoordenboek afkosmtige vaste verbinding *in hoger(e) sferen zijn* werd met behulp van de context nagegaan welke betekenisparafrase genunanceerder is. In het GWHN staat slechts ‘wegdromen’. Dit zou niet volstaan om de vaste verbinding op te nemen in het corpus omdat het verband met het concept VREUGE ontbreekt. Het Idioomwoordenboek voegt er echter aan de beschrijving van de betekenis een ander aspect toe dat wel kan worden gerelateerd aan het concept. Naast het trefwoord lezen wij: “in een gelukzalige toestand verkeren, met zijn gedachten bij zeer aangename zaken zijn”. Deze betekenis kon ook door de context worden bevestigd:

Diederik Boer is in hogere sferen nadat hij met PEC Zwolle de bekerfinale heeft gewonnen ten koste van Ajax.¹⁴⁶

Naast de context wordt de betekenis ook door de illustratie geverifieerd. Deze zin staat namelijk onder een foto die de juichende voetballer laat zien. Hij staat daar niet weg te dromen maar gooit zijn armen hoog in de lucht en uit hardop zijn blijdschap. Voor deze dubbele verificatie vindt men meerdere voorbeelden op het internet, o.a. de volgende:

België heeft alles wat Nederland nu niet heeft

Nederland huilt, België lacht [nadruk toegevoegd], ook in de met 4-2 door België gewonnen oefeninterland in 2012 (*foto-onderschrift*)

Van het lachertje van Europa naar de nummer één van de wereld. Het Belgische voetbalelftal verkeert momenteel in hogere sferen [nadruk toegevoegd]. In Nederland bewandelen we in de tussentijd de omgekeerde weg. Zelfs de brandie hebben de Rode Duivels van Oranje afgepakt.¹⁴⁷

Met behulp van de tekstvoorbeelden kon deze vaste verbinding worden opgenomen in het definitieve corpus. Uit het aantal treffers kon verder geconcludeerd worden dat de variant *in hogere sferen zijn/verkeren*, zoals het ook uit de aangehaalde voorbeelden blijkt, frequenter is dan de vorm *in hoger sferen zijn/verkeren*.

¹⁴⁶ https://www.voetbal.com/news/_n1271522_/boer-kijkt-uit-naar-debuut-voor-ajax/ (geraadpleegd op 24.09.2014)

¹⁴⁷ <https://nos.nl/artikel/2063295-belgie-heeft-alles-wat-nederland-nu-niet-heeft.html> (geraadpleegd op 15.10.2015)

Tan slotte zal nog een ander voorbeeld illustreren dat voor de beslissing een vaste verbinding in het corpus op te nemen vaak de context bepalend was. De vaste verbindingen *in een diep dal zitten* en *door een diep dal gaan* (en de varianten *in een diep dal terechtkomen*, *zich in een dal bevinden*) kwamen ondanks hun betekenisparafrases ('veel tegenslag hebben, een moeilijke tijd doormaken', 'een ellendige tijd doormaken'), die niet direct verwijzen naar het concept VERDRIET, in het corpus terecht. De gevonden contexten toonden aan dat met de fraseologismen vaak economische moeilijkheden worden uitgedrukt.

Daarbij werd voorbij gegaan aan de exacte schuldenlast van de clubs en aan clubs die juist wel financieel gezond zijn. De FBO weet ook niet welke clubs gezond zijn en welke clubs in een diep dal zitten [nadruk toegevoegd].¹⁴⁸

Maar buiten de economische context kunnen de vaste verbindingen wel in verband gebracht worden met het concept VERDRIET. Zie hiervoor de volgende zinnen:

Wanneer je uit elkaar gaat is je relatie voorbij, maar niet je leven! Je kunt even in een diep dal zitten [nadruk toegevoegd].

Wanneer een relatie voorbij is, kan dit heel erg verdrietig zijn. Het kan zelfs geheel onverwacht komen, waardoor je het gevoel hebt tegen een dichte deur te zijn aangelopen. Je mag dus zeker verdrietig zijn.¹⁴⁹

4.4 Corpus

Na de boven beschreven stappen van de materiaalverzameling, verifiëring en selectie werd de definitieve lijst van de verschillende concepten samengesteld. Daarmee is de doelstelling D₁(2) gehaald (uitwerking van een selectieprocedure voor de te onderzoeken vaste verbindingen en samenstelling van een corpus van Nederlandse metaforische vaste verbindingen die VREUGDE, VERDRIET en WALGING uitdrukken).

De volgende secties bevatten de definitieve lijsten die bij de concepten VREUGDE, VERDRIET en WALGING horen. De vaste verbindingen worden telkens naar hun digitale frequentie, d.i het aantal treffers op het internet, opgesomd.

¹⁴⁸ <https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/knvb-kan-clubs-nooit-uitsluiten-van-ondernemen~b95c7a0a/?referer=https%3A%2F%2Fwww.google.com%2F> (geraadpleegd op 05.04.2019)

¹⁴⁹ <https://vitaalgezond.com/relativeren/> (geraadpleegd op 05.04.2019)

4.4.1 Vaste verbindingen rond het concept VREUGDE

Tijdens de verzameling van potentiële vaste verbindingen rond het concept VREUGDE werden 110 verbindingen bij elkaar gebracht. Na de selectieprocedure bleven er 77 verbindingen:

Lijst 8. Vaste verbindingen rond het concept VREUGDE

*in de wolken zijn
een hemel op aarde hebben
in de zevende hemel zijn
het zonnetje in huis zijn
uit zijn dak gaan
door het dolle heen zijn
met het hoofd in de wolken lopen
in zijn nopjes zijn
zo blij als een kind
vervuld zijn van vreugde
een bron van vreugde
te vroeg juichen
stralend van vreugde
in iemands geluk delen
in de handen wrijven
dansen van geluk
zo trots als een aap
in zijn sas zijn
een gat in de lucht springen
buiten zichzelf van vreugde
een zonnig karakter
zo blij als een bij
in zijn schik zijn met
juichen van vreugde
in hogere sferen zijn/verkeren
uit zijn bol gaan
in zijn vuistje lachen
op wolken lopen/zweven
met een licht hart
in extase raken
met vreugde in het hart
huilen van vreugde
op een roze wolk zitten
jubelen van vreugde
dansen van vreugde
in zijn knollentuin zijn
dronken van vreugde
de koning te rijk zijn
glimmend van blijdschap
leven als God in Frankrijk
glunderen van trots
springen van blijdschap
het hoogste lied zingen
ergens gek mee zijn
in vervoering raken*

*in een goed humeur zijn
knorren van geluk
ergens mee verguld zijn
stralend van blijdschap
een roes van blijdschap/vreugde
een onvermengd geluk
zijn hart loopt over van vreugde
zijn ogen stralen van vreugde
gloeien van geluk
blijdschap uitstralen
hemels kijken
(op en neer) springen van vreugde
zo blij als een kermisvogel
trappelen van vreugde
zijn neus krult
het wankel geluk
glunderen van geluk
zo blij als een hond met zeven staarten
zijn hart zwelt van vreugde
zijn hart overstroomt van vreugde
ergens wat zon brengen
uitzinnig worden van vreugde
zijn hart barst van vreugde
de blijheid straalt van hem af
een zonnig mens/persoon
buiten zinnen zijn van vreugde
wolkeloos geluk
zijn hart zwelt van blijdschap
de vreugde smaken om
zijn hart bonkt van vreugde
vreugde vult zijn hart
dol zijn van blijdschap*

4.4.2 Vaste verbindingen rond het concept VERDRIET

Tijdens het verzamelen van het provisorische materiaalbestand werden 36 vaste verbindingen rond het concept VERDRIET bij elkaar gebracht. Na de selectieprocedure bleven er 31 verbindingen in het corpus:

Lijst 9. Vaste verbindingen rond het concept VERDRIET

*een gebroken hart
in de rouw zijn
in een dip zitten
in een (diep) dal zitten
in zak en as zitten
bij de pakken neerzitten
een zwarte dag
in diepe rouw
het hoofd laten hangen
iets te boven komen*

iemands tranen drogen
met bloedend hart
mijn hart smelt
(diep) in de put zitten
vervuld zijn van verdriet
iemands hart breken
een steek in/door mijn hart
zijn verdriet verdrinken
door een diep dal gaan
iem. een dolk in het hart stoten
in een duister/zwart/donker gat vallen
door een donkere bril kijken
een zwarte bladzijde van de geschiedenis
zijn kop laten hangen
de toekomst somber inzien
alles zwart inzien
zijn verdriet opkroppen
in een diep dal terechtkomen
huilen als een kind
zich in een dal bevinden
iem. tegen het zere been trappen/schoppen

4.4.3 Vaste verbindingen rond het concept WALGING

Tijdens de materiaalverzameling werden 25 vaste verbindingen gevonden, die aan het concept WALGING kunnen worden gerelateerd. Na het selectie- en filteringsproces werden 17 vaste verbindingen overgenomen in het corpus:

Lijst 10. Vaste verbindingen van het concept WALGING

een aversie tegen iemand hebben/koesteren
een (lijfelijke) afkeer hebben van iem./iets
geen hoge pet ophebben van iem./iets
de pest aan iets hebben
een gloeiende hekel hebben aan iem./iets
zijn neus ophalen/optrekken voor iem./iets
een hartgrondige hekel hebben aan iem. of iets
geen hoge dunk hebben van iem.
een lage dunk hebben van iem
iets beneden zijn waardigheid achten
iemand met de nek aankijken
een broertje dood hebben aan iets
iemand niet kunnen luchten
iemand niet kunnen zien
de schurft hebben aan iets
vervuld zijn van walging
het zuur krijgen van iemand/iets

5. Analyse van de EMOTIE-CONCEPTEN

5.0 Inleiding

In dit hoofdstuk wordt de metaforische conceptualisatie van de concepten VREUGDE (5.1), VERDRIET (5.2) en WALGING (5.3) geanalyseerd op basis van mijn corpus. In deze inleidende paragraaf wordt nu de wijze van de presentatie en de werkmethode kort beschreven.

Ik heb de metaforische vaste verbindingen tijdens de analyse in twee groepen gedeeld: in VREUGDE-, VERDRIET en WALGING-specifieke en algemenere vaste verbindingen.¹⁵⁰ Bij de groep “algemenere vaste verbindingen” horen fraseologismen die voor EMOTIES in het algemeen of voor meerdere verschillende emoties kunnen worden gebruikt. De verbinding *vervuld zijn van ...* kon bv. gerelateerd worden o.a. aan de concepten LIEFDE, HOOP, PASSIE, HAAT, NIJD, TROTS, HOOP, ANGST, WALGING en WANHOOP. Zie hiervoor de volgende voorbeelden:

Kortgeleden was ik bij een concert van de Nederlandse Bachvereniging en hoorde daar de Hohe Messe Ik werd daar zó blij van, ik werd zó vervuld van vreugde, dat ik helemaal warm werd en gлом van blijdschap. Dat ik dít had mogen meemaken! Ik gloeide nog dagen ná van al het moois dat ik had gezien en gehoord.¹⁵¹

Esther Bakboord is vervuld van liefde, hoop, passie [nadruk toegevoegd], kracht, romantiek en inspiratie, net als haar gedichten¹⁵²

Geen plek is zo vervuld van haat en nijd [nadruk toegevoegd] als een idyllisch dorp, vooral wanneer daar een burgeroorlog overheen gegaan is.¹⁵³

We waren vervuld van angst [nadruk toegevoegd]. Velen stierven aan een hartaanval, anderen trilden van angst.¹⁵⁴

Vervuld van walging [nadruk toegevoegd] voor de alom aanwezige decadentie vertrok hij naar zijn geboortestreek Toscane.¹⁵⁵

¹⁵⁰ Zoals dit ook door Dobrovol'skij (1997:184) wordt aanbevolen.

¹⁵¹ <https://www.preekvandeweek.com/single-post/2017/05/28/Vervuld-van-vreugde> (geraadpleegd op 14.09.2018)

¹⁵² <https://www.delftopzondag.nl/nieuws/algemeen/71941/esther-bakboord-is-vervuld-van-liefde-hoop-passie-kracht-romantiek-en-insp> (geraadpleegd op 21.11.2010)

¹⁵³ <https://www.nrc.nl/nieuws/2008/03/14/haat-en-wraak-houden-het-idyllische-dorp-bijeen-11503942-a367619> (geraadpleegd op 21.11.2010)

¹⁵⁴ <https://www.sobiborinterviews.nl/overlevenden-vertellen/kalmen-wewerik> (geraadpleegd op 21.11.2010)

De algemenere en EMOTIE-specifieke vaste verbindingen worden in dit proefschrift dus telkens apart geanalyseerd. Deze keuze zal aan de ene (praktische) kant de behandeling van de vaste verbindingen en de erbij horende conceptuele metaforen vergemakkelijken en aan de andere kant hopelijk tot meer genuanceerde uitkomsten leiden.

In het inleidende deel van de systematische analyse van elk concept (5.1–5.3) worden alle uitgewerkte conceptuele metaforen samenvattend gepresenteerd om een globaal overzicht te hebben van de conceptuele metaforen die voor een bepaald concept meest typerend zijn. De uitgewerkte conceptuele metaforen worden ook in vergelijking voorgesteld met de conceptuele metaforen die in de vakliteratuur worden genoemd. De conceptuele metaforen, die zich over het algemeen op het Engels baseren, dienen als inspiratie voor de uitwerking, vergelijking en bespreking van de Nederlandse conceptuele metaforen. Metaforenonderzoek heeft namelijk al meerdere keren uitgewezen dat er ook conceptuele metaforen bestaan die in meerdere culturen actief kunnen zijn. Om die reden kunnen conceptuele metaforen van andere talen als inspiratiebronnen dienen voor dit onderzoek.

Bij iedere relevante groep worden telkens ook de metaforische vaste verbindingen gepresenteerd die niet op basis van conceptuele metaforen maar op een andere manier toch metaforisch zijn gemotiveerd (vgl. 3.3.2). Zoals al in de inleiding en het theoretische deel aangeduid, is de bedoeling hier om te tonen dat het instrumentarium van de klassieke metaforentheorie ook door andere cognitief georiënteerde middelen kan worden aangevuld.

Voor de systematische analyse van de uitgewerkte conceptuele metaforen worden volgende aspecten gehandhaafd:

- Ten eerste zal de conceptuele metafoor worden gepresenteerd. Daarna volgt een lijst van de bijbehorende vaste verbindingen. De metafoor wordt in deze sectie ook vergeleken met de metafoor/metaforen die in de vakliteratuur te vinden is/zijn. Tijdens het bepalen van het abstractionniveau wordt er gewezen op mogelijke moeilijkheden. Als het nodig blijkt, en er sprake is van een zogenaamde generieke conceptuele metafoor, worden er ondergroepen (specifieke conceptuele metaforen) bepaald.
- De volgende dimensie van de analyse betreft de *focus* van de conceptuele metafoor (vgl. 3.2.1). Hier staat de vraag centraal welke aspecten van het doeldomein gehighlight worden en welke aspecten verborgen blijven.

¹⁵⁵ <https://www.nrc.nl/nieuws/2015/02/20/deze-oorlog-is-groot-en-wonderschoon-1467861-a271453>
(geraadpleegd op 21.11.2010)

- In een volgend punt worden *hypotheses* opgesteld over de mogelijke motiverende basis van de concrete conceptuele metafoor. Hier wordt de volgende vraag bestudeerd: waarom wordt voor een bepaald EMOTIE-doeldomein juist dit gangbare brondomein gebruikt? Ik ga kijken naar de mogelijke fysieke ervaringen (vgl. 3.4.2) en verwijzen naar de potentiële culturele invloed o.a. in vorm van symbolen. Gezien het feit dat conceptuele metaforen een coherent systeem vormen, worden ook verwante conceptuele metaforen aangestipt die bijdragen tot de motivatie van de conceptuele metafoor in kwestie.
- Na de bestudering van de gemotiveerdheid van de conceptuele metafoor wordt in de volgende sectie – als van toepassing – ook op het niveau van de vaste verbinding gekeken naar de veelvoudige gemotiveerdheid (vgl. 3.3.2). Concrete voorbeelden zullen aantonen dat de motivatie van fraseologismen naast de (conceptuele) metaforen ook op andere cognitieve processen kan berusten. Er wordt nagegaan welke bijdrage de symbolen, de vorm en de verschillende buitentalige informaties kunnen leveren. Deze secties van de analyse zijn slechts als illustratie bedoeld en niet als een uitputtende analyse van alle vaste verbindingen.

5.1 De metaforische conceptualisatie van VREUGDE

De vaste verbindingen rond het concept VREUGDE baseren zich overwegend op conceptuele metaforen. De metaforische conceptualisatie van VREUGDE is ondertussen sinds de publicatie van het baanbrekende werk van Lakoff en Johnson (1980) voor meerdere talen een gedetailleerd onderzocht onderwerp en een klassiek voorbeeld geworden. De vaakst aangehaalde conceptuele metafoor van dit concept is hoogstwaarschijnlijk HAPPY IS UP (Lakoff en Johnson 1980). Voor het Nederlands werd deze conceptuele metafoor waarschijnlijk als één van de eersten door Geeraerts¹⁵⁶ toegepast. Hij geeft voor de opwaartse verplaatsing het voorbeeld *uit zijn bol gaan*¹⁵⁷. Daarnaast is het de conceptuele metafoor HAPPY IS LIGHT dat voor het Engels nog vaak wordt geciteerd (vgl. Lakoff en Johnson 1980 en o.a. Kövecses 1990, 2005, 2010). De corresponderende Nederlandse conceptuele metafoor VREUGDE IS LICHT wordt o.a. in

¹⁵⁶ Geciteerd naar Verstraten (1992:109).

¹⁵⁷ In dit proefschrift wordt deze vaste verbinding in 5.1.2.1 (HET LICHAAM IS EEN CONTAINER VOOR VREUGDE/EMOTIE, VREUGDE/EMOTIE IS EEN EXPLOSIE) behandeld.

Zichler (2004, 2016) behandeld op basis van een klein onderzoek naar het concept VREUGDE.

Gebaseerd op de naar mijn weten meest gedetailleerde onderzoeken van Kövecses¹⁵⁸, die VREUGDE vanuit het cognitieve perspectief onder de loep nam, kunnen de volgende conceptuele metaforen worden opgesomd die voor het Engels werden uitgewerkt:

VREUGDE¹⁵⁹ IS OMHOOG GERICHT
VREUGDE IS PARADIJS
VREUGDE IS OPSTIJGEN VAN DE GROND
VREUGDE IS LICHT
VREUGDE IS ZONNESCHIJN¹⁶⁰
VREUGDE IS LEVENSKRACHT
VREUGDE IS WARMTE
VREUGDE IS GEZONDHEID
VREUGDE IS (HETE) VLOEISTOF IN EEN CONTAINER
VREUGDE IS EEN GEVANGENGENOMEN DIER
VREUGDE IS EEN TEGENSTANDER
VREUGDE IS ROES
EEN GELUKKIG MENS IS EEN DIER OP ZIJN GEMAK¹⁶¹
VREUGDE IS EEN AANGENAAM FYSIEK GEVOEL
VREUGDE IS WAANZIN
VREUGDE IS EEN NATUURKRACHT

Stefanowitsch (2006:84) vult deze lijst op basis van een corpusgebaseerd onderzoek naar het Engelse concept HAPPY met volgende acht conceptuele metaforen aan:

VREUGDE IS HITTE/VUUR¹⁶²
VREUGDE IS EEN VLOEISTOF¹⁶³
VREUGDE IS EEN SUBSTANTIE IN EEN CONTAINER (ONDER DRUK)¹⁶⁴
VREUGDE IS EEN GEMENGDE/PURE SUBSTANTIE¹⁶⁵

¹⁵⁸ De uitvoerigste en recentste lijst vindt men in Kövecses 2005. VREUGDE IS WARMTE (HAPPINESS/BEING HAPPY IS WARM) en VREUGDE IS GEZONDHEID (HAPPINESS/BEING HAPPY IS HEALTH) werden genoemd door Stefanowitsch (2006:80). Hij verwijst daarbij naar het werk van Kövecses (1998).

¹⁵⁹ In het Hongaars origineel: A BOLDOGSÁG FELFELÉ IRÁNYULTSÁG [GELUK IS OMHOOG GERICHT]. Op basis van de hier gebezigde definitie van vreugde (3.4.1) wordt hier in plaats van GELUK VREUGDE gebruikt.

¹⁶⁰ In het Hongaars origineel: A VIDÁMSÁG NAPSÜTÉS [BLIJDSCHAP IS ZONNESCHIJN] (Kövecses 2005:133). Hier wordt echter overkoepelend gebruik gemaakt van VREUGDE. (Zie hiervoor de vorige voetnoot.)

¹⁶¹ In het Hongaars origineel: A BOLDOG EMBER EGY JÓL ÉLŐ ÁLLAT (Kövecses 2005:98).

¹⁶² HAPPINESS/BEING HAPPY IS HEAT/FIRE (Stefanowitsch 2006:84)

¹⁶³ HAPPINESS/BEING HAPPY IS A LIQUID (Stefanowitsch 2006:84)

¹⁶⁴ HAPPINESS/BEING HAPPY IS A SUBSTANCE IN A CONTAINER (UNDER PRESSURE) (Stefanowitsch 2006:84)

¹⁶⁵ HAPPINESS/BEING HAPPY IS A MIXED/PURE SUBSTANCE (Stefanowitsch 2006:84)

VREUGDE IS EEN VERWOESTBAAR OBJECT¹⁶⁶
 VREUGDE IS EEN ZIEKTE¹⁶⁷
 VREUGDE IS AGRESSIEF DIERLIJK GEDRAG¹⁶⁸
 VREUGDE IS EEN ORGANISME¹⁶⁹

De volgende tabel laat zien welke conceptuele metaforen precies in de zonet aangestipte vorm terug te vinden zijn in het corpus rond het Nederlandse concept VREUGDE. (Deze metaforen worden met een plusteken aangeduid. Het minteken toont aan dat de conceptuele metafoor niet – of niet precies in deze vorm – vindbaar is in mijn materiaalbestand.)

Tabel 6. Nederlandse VREUGDE-metaforen in het corpus

VREUGDE IS OMHOOG GERICHT	+
VREUGDE IS PARADIJS	+
VREUGDE IS OPSTIJGEN VAN DE GROND	–
VREUGDE IS LICHT	–
VREUGDE IS ZONNESCHIJN	–
VREUGDE IS LEVENSKRACHT	–
VREUGDE IS WARMTE	–
VREUGDE IS GEZONDHEID	–
VREUGDE IS (HETE) VLOEISTOF IN EEN CONTAINER	–
VREUGDE IS EEN GEVANGENGENOMEN DIER	–
VREUGDE IS EEN TEGENSTANDER	–
VREUGDE IS ROES	+
EEN GELUKKIGE MENS IS EEN DIER OP ZIJN GEMAK	+
VREUGDE IS EEN AANGENAAM FYSIEK GEVOEL	–
VREUGDE IS WAANZIN	+
VREUGDE IS EEN NATUURKRACHT	–
VREUGDE IS HITTE/VUUR	–
VREUGDE IS EEN VLOEISTOF	–
VREUGDE IS EEN SUBSTANTIE IN EEN CONTAINER (ONDER DRUK)	–
VREUGDE IS EEN GEMENGDE/PURE SUBSTANTIE	–
VREUGDE IS VERWOESTBAAR OBJECT	–
VREUGDE IS EEN ZIEKTE	–
VREUGDE IS AGRESSIEF DIERLIJK GEDRAG	–
VREUGDE IS EEN ORGANISME	–

¹⁶⁶ HAPPINESS/BEING HAPPY IS A DESTROYABLE OBJECT (Stefanowitsch 2006:84)

¹⁶⁷ HAPPINESS/BEING HAPPY IS DISEASE (Stefanowitsch 2006:84)

¹⁶⁸ HAPPINESS/BEING HAPPY IS AGGRESSIVE ANIMAL BEHAVIOR (Stefanowitsch 2006:84)

¹⁶⁹ HAPPINESS/BEING HAPPY IS AN ORGANISM (Stefanowitsch 2006:84)

Op basis van mijn materiaalbestand konden de volgende conceptuele metaforen additioneel worden uitgewerkt voor de VREUGDE-specifieke vaste verbindingen:

VREUGDE IS ZICH BEVINDEN IN DE WOLKEN
VREUGDE IS SPRINGEN
VREUGDE IS ZICH NIET OP DE GROND BEVINDEN
VREUGDE IS ZON
VREUGDE IS EEN OBJECT
VREUGDE IS EEN SUBSTANTIE
VREUGDE IS EEN BAK
VREUGDE IS EEN UITERLIJKE GEVOELSREACTIE

Voor het niet VREUGDE-specifieke deel gelden de volgende bijkomende conceptuele metaforen:

HET LICHAAM IS EEN CONTAINER VOOR VREUGDE/EMOTIES
HET HART IS EEN CONTAINER VOOR VREUGDE/EMOTIES
VREUGDE/EMOTIE IS EEN EXPLOSIE
VREUGDE/EMOTIE IS EEN FYSIOLOGISCHE VERANDERING
VREUGDE/EMOTIE IS SNELLERE HARTKLOPPING
VREUGDE/EMOTIE IS STRALING
VREUGDE/EMOTIE IS EEN OBJECT/SUBSTANTIE
VREUGDE/EMOTIE IS EEN UITERLIJKE GEVOELSREACTIE

De genoemde Nederlandse conceptuele metaforen zullen in de volgende paragrafen uitgebreid aan de orde komen.

5.1.1 VREUGDE-specifieke vaste verbindingen

De vaste verbindingen die specifiek het concept VREUGDE conceptualiseren baseren zich op volgende zeven generieke en zes specifieke conceptuele metaforen¹⁷⁰:

VREUGDE IS OMHOOG GERICHT
• VREUGDE IS SPRINGEN
• VREUGDE IS ZICH BEVINDEN IN DE WOLKEN
• VREUGDE IS PARADIJS
• VREUGDE IS ZICH NIET OP DE GROND BEVINDEN
VREUGDE IS ZON

¹⁷⁰ De specifieke metaforen worden (ook in de latere secties) door een “•”-teken ingeleid.

VREUGDE IS WAANZIN
VREUGDE IS ROES
EEN GELUKKIGE MENS IS EEN DIER OP ZIJN GEMAK
VREUGDE IS EEN OBJECT

- VREUGDE IS EEN SUBSTANTIE
- VREUGDE IS EEN BAK

VREUGDE IS EEN UITERLIJKE GEVOELSREACTIE

Er zijn drie vaste verbindingen (*de koning te rijk zijn*, *ergens mee verguld zijn* en *leven als God in Frankrijk*) in het corpus te vinden die niet door conceptuele metaforen gemotiveerd blijken te zijn. In deze vaste verbindingen legt de encyclopedische kennis een semantisch verband tussen de letterlijke en de fraseologische betekenis. Onze door sprookjes beïnvloede kennis over koningen en goud kan worden ingeschakeld in de interpretatie van de vaste verbindingen *de koning te rijk zijn* en *ergens mee verguld zijn*. Wie een bestaan leidt in rijkdom als een voorstelbaar persoon (of/en veel goud bezit), wordt over het algemeen als een gelukkig mens beschouwd. De dappere jongen trouwt in de sprookjes de mooie prinses, volgt zijn/haar vader als koning op en wordt voorgoed gelukkig. De vaste verbinding *leven als God in Frankrijk* is daarenboven ook gemotiveerd op basis van de vergelijkende structuur ... *als* (zie 3.3.2).

Voor de volgende vaste verbindingen kon eveneens geen conceptuele metafoor worden uitgewerkt: *de vreugde smaken om ...*, *zijn geluk niet op kunnen*, *zo blij als een kind* en *met een licht hart*. Mijn leiddraad bij de analyse was dat voor het postuleren van een conceptuele metafoor ten minste twee verbindingen uit mijn materiaalbasis nodig zijn. Één enkele verbinding (bv. *de vreugde smaken om ...*) volstaat niet om het bestaan van een conceptuele metafoor zoals VREUGDE IS ETEN aan te nemen. De vaste verbinding *met een licht hart* biedt overigens zeker perspectieven voor verder onderzoek. Als men namelijk ook fraseologismen met zinswaarde zou betrekken bij het onderzoek (en hier wordt concreet de vaste verbinding *dat is een pak van mijn hart* bedoeld) zou men misschien de conceptuele metafoor VREUGDE IS LICHTHEID VAN HET HART kunnen uitwerken.

In de volgende paragrafen ga ik nader in op de verschillende conceptuele metaforen die in de VREUGDE-specifieke vaste verbindingen te vinden zijn.

5.1.1.1 VREUGDE IS OMHOOG GERICHT

VREUGDE IS OMHOOG GERICHT (HAPPY IS UP) is één van de klassieke voorbeelden die zoals al in 5.1 aangeduid in cognitieve werken vaak wordt geciteerd. In mijn verzameling zijn rond tien vaste verbindingen¹⁷¹ aanwezig die tot deze conceptuele metafoer gerekend mogen worden:

Tabel 7. Vaste verbindingen die bij VREUGDE IS OMHOOG GERICHT horen

VREUGDE IS OMHOOG GERICHT	
<i>(op en neer) springen van blijdschap</i>	
<i>een gat in de lucht springen</i>	‘erg blij zijn’ ¹⁷²
<i>in de zevende hemel zijn</i>	‘op het toppunt van gelukzaligheid zijn verliefd zijn’
<i>op wolken lopen/zweven</i>	
<i>op een roze wolk zitten</i>	‘zo gelukkig zijn dat men de werkelijkheid uit het oog verliest’ (<i>m.n. gezegd van zwangere of pas bevallen vrouwen</i>)
<i>hemels kijken</i>	‘gelukzalig, verheerlijkt’ [kijken]
<i>een hemel op aarde hebben</i>	‘een uiterst gelukkig leven’
<i>met het hoofd in de wolken lopen</i>	‘zijn gedachten niet bij praktische zaken hebben, bv. van blijdschap’
<i>in hogere sferen zijn/verkeren</i>	‘wegdromen’ ‘in een gelukzalige toestand verkeren, met zijn gedachten bij zeer aangename zaken zijn’ (IW)
<i>in de wolken zijn</i>	‘zeer blij zijn over iets en daar helemaal van vervuld zijn’ (IW)

Aan het concept wordt een ruimtelijke positionering *naar boven* toegekend. De volgende citaat illustreert deze verticale oriëntatie bij uitstek: “Vreugde die ten hemel stijgt en je achterlaat met een gelukkige herinnering: langzaam ebt de vreugde weg [nadruk toegevoegd] in een glimlach van tevredenheid (...)”¹⁷³

¹⁷¹ Varianten die dezelfde conceptuele metafoer bevatten worden hier samen behandeld.

¹⁷² Als niet anders vermeld, stammen de betekenisomschrijvingen uit het *Groot woordenboek van hedendaags Nederlands* (GWHN). In sommige gevallen wordt in de geraadpleegde woordenboeken (GWHN, IW) geen betekenisparafrase aangegeven of werden de vaste verbindingen helemaal niet in de woordenboeken opgenomen. In dit geval blijft de rubriek leeg.

¹⁷³ <http://netlynx.netrul.nl/bres/174.html> (05.06.2000). In de Nederlandse uitgave van *Metaphors we live by* (Leven in metaforen) (Lakoff en Johnson 1999:22f) vinden we de volgende voorbeelden voor de conceptuele metafoer VREUGDE IS OMHOOG GERICHT: “hij is in een *opperbeste* stemming’, ‘ik zag haar helemaal *opleven*’ (...) Het vrolijkt me altijd *op* wanneer ik aan haar denk. Hij is in een *opgewekt* humeur. (...) Ze leeft weer helemaal *op*. Nu even een *opbeurend* bericht. Ze was *opgetogen* over het landschap.” Deze lexemen vormen qua metaforische beeldspraak een homogeen geheel met de hier geïntroduceerde vaste verbindingen.

Kövecses bepaalt voor het Engels twee speciale gevallen van de (generieke) conceptuele metafoor VREUGDE IS OMHOOG GERICHT: VREUGDE IS OPSTIJGEN VAN DE GROND en VREUGDE IS PARADIJS. Op basis van mijn Nederlandse corpus wordt deze reeks wat gemodificeerd en met twee verdere conceptuele metaforen aangevuld. De conceptuele metafoor VREUGDE IS OMHOOG GERICHT kan in een eerste benadering in de volgende speciale gevallen worden onderverdeeld: VREUGDE IS SPRINGEN, VREUGDE IS ZICH BEVINDEN IN DE WOLKEN en VREUGDE IS PARADIJS. Met vijf vaste verbindingen is de conceptuele metafoor VREUGDE IS ZICH BEVINDEN IN DE WOLKEN de “sterkste” submetafoor. VREUGDE IS SPRINGEN is met twee vaste verbindingen en VREUGDE IS PARADIJS met drie fraseologismen vertegenwoordigd in mijn corpus. De uitgewerkte conceptuele metaforen en de erbij horende vaste verbindingen zijn het volgende:

VREUGDE IS SPRINGEN

(op en neer) springen van blijdschap
een gat in de lucht springen

VREUGDE IS ZICH BEVINDEN IN DE WOLKEN

in de wolken zijn
op wolken lopen/zweven
op een roze wolk zitten
met het hoofd in de wolken lopen
in hogere sferen zijn/verkeren

VREUGDE IS PARADIJS

in de zevende hemel zijn
hemels kijken
een hemel op aarde hebben

Op dit punt moet het nog een keer worden benadrukt dat de geïntroduceerde conceptuele metaforen in eerste instantie in verband met mijn corpus geldigheid hebben. Dit betekent dat het denkbaar zou zijn dat op basis van een breder materiaalbestand andere of gemodificeerde conceptuele metaforen zouden kunnen worden gevonden. Als we bv. ook vaste verbindingen met zinswaarde bij dit onderzoek zouden betrekken, zou de vaste verbinding *Kop op!* (samen met de vaste verbindingen *een gat in de lucht springen* en *op en neer springen van blijdschap*) misschien tot de VREUGDE-specifieke conceptuele metafoor VREUGDE IS EEN OPWAARTSE BEWEGING kunnen leiden.

Als we nu terugkeren tot de hier gevonden conceptuele metaforen, zien we dat er ook overlappingsen kunnen bestaan tussen de subklassen en dat de vaste verbindingen ook

anders kunnen worden gegroepeerd. De vaste verbindingen *in de wolken zijn, op wolken lopen/zweven, op een roze wolk zitten, met het hoofd in de wolken lopen* en *in hogere sferen zijn/verkeren* zouden ook bij de laatste groep (VREUGDE IS PARADIJS) kunnen horen, want de constituenten *wolk(en)* en *hogere sferen* het beeld van de hemel (d.i. het paradijs) kunnen oproepen. Aangezien deze associatie alleen maar een mogelijkheid maar niet dwingend is, blijkt ook de afbakening van de conceptuele metafoor VREUGDE IS ZICH BEVINDEN IN DE WOLKEN zinvol te zijn.

Daarenboven bestaat nog (ten minste) een verdere mogelijkheid voor de indeling van deze vaste verbindingen in groepen. De meerderheid van de fraseologismen van de net genoemde drie klassen kunnen namelijk ook samen onder een noemer worden gebracht. Voor acht vaste verbindingen geldt de conceptuele metafoor VREUGDE IS ZICH NIET OP DE GROND BEVINDEN.

VREUGDE IS ZICH NIET OP DE GROND BEVINDEN

(op en neer) springen van blijdschap
een gat in de lucht springen
in de wolken zijn
op wolken lopen/zweven
op een roze wolk zitten
met het hoofd in de wolken lopen
in hogere sferen zijn/verkeren
in de zevende hemel zijn

Samenvattend kan men stellen dat de conceptuele metafoor VREUGDE IS OMHOOG GERICHT in mijn materiaalbestand zich op het generieke (oftewel algemene), abstractere niveau bevindt. VREUGDE IS SPRINGEN, VREUGDE IS ZICH BEVINDEN IN DE WOLKEN, VREUGDE IS PARADIJS en VREUGDE IS ZICH NIET OP DE GROND BEVINDEN zijn specifieke en concretere varianten van de conceptuele metafoor en zijn dus op het specifieke niveau te vinden.

De generieke metafoor VREUGDE IS OMHOOG GERICHT blijkt op basis van de tot nu toe verrichte onderzoeken een universele metafoor te zijn. (Het is ook bv. in het Engels, Duits, Hongaars en Chinees¹⁷⁴ te vinden.) Zoals ook Kövecses (2010:96) beweert, zijn de generieke conceptuele metaforen vaak universele metaforen. Wat betreft de specifieke conceptuele metaforen kunnen we vaak culturele afwijkingen ontmoeten. Op basis van mijn materiaalbestand – en vergeleken met de Engelse conceptuele metaforen –

¹⁷⁴ In het Hongaars bv. *fel van dobva* [letterlijk. ze is opgegooid], in het Chinees [letterlijk: haar geest is hoog] (Kövecses 2010:96).

zijn de conceptuele metaforen VREUGDE IS ZICH BEVINDEN IN DE WOLKEN, VREUGDE IS SPRINGEN typische Nederlandse varianten van de universele generieke metafoor VREUGDE IS OMHOOG GERICHT.

Focus

In de opvatting van Kövecses (2005:99) wordt met de (generieke) conceptuele metafoor VREUGDE IS OMHOOG GERICHT, door te focussen op het positieve gevoel van de gerichtheid naar opwaarts, het positieve gevoel van vreugde benadrukt. Met behulp van de specifieke metaforen kan deze algemene stelling verder worden genuanceerd. Bij de conceptuele metafoor VREUGDE IS SPRINGEN (*(op en neer) springen van blijdschap en een gat in de lucht springen*) ligt de focus op de fysieke activatie. Bij de vaste verbindingen die zich o.a. op de conceptuele metafoor VREUGDE IS ZICH BEVINDEN IN DE WOLKEN (*in de wolken zijn, op wolken lopen/zweven, op een roze wolk zitten, met het hoofd in de wolken lopen, in hogere sferen zijn/verkeren*) baseren, valt het accent op de zorgeloosheid: als we ver van de grond zijn, zijn we ook ver van de werkelijkheid/praktische dingen/problemen. De vaste verbindingen, die aan de conceptuele metafoor VREUGDE IS PARADIJS kunnen worden gerelateerd, laten het cultureel bepaalde beeld van het paradijs opdoemen. Op basis van de vaste verbindingen, die deze conceptuele metafoor bevatten (vooral *in de zevende hemel zijn* en *een hemel op aarde hebben*), veronderstel ik, dat de intensiviteit en volledigheid van het geluk hier te voorschijn wordt gebracht.

In geval van VREUGDE IS ZICH NIET OP DE GROND BEVINDEN (*(op en neer) springen van blijdschap, een gat in de lucht springen, in de wolken zijn, op wolken lopen/zweven, op een roze wolk zitten, met het hoofd in de wolken lopen, in hogere sferen zijn/verkeren, in de zevende hemel zijn*) kan aan de ene kant één van de boven vermelde conceptuele metaforen (VREUGDE IS SPRINGEN, VREUGDE IS ZICH BEVINDEN IN DE WOLKEN) actief zijn. Aan de andere kant blijkt de nadruk op het feit te liggen dat vreugde – vergeleken met onze “normale” affectieve toestand – een heel andere toestand is.

Hypotheses over de mogelijke motiverende basis van de conceptuele metaforen

Zoals al in 3.4.2 aangeduid is de overwegend rood, oranje en geel gekleurde lichaamskaart van vreugde (Nummenmaa et al. 2014) duidelijk anders dan de lichaamskaarten van de andere emoties. Bij vreugde blijkt het gehele lichaam betrokken en heel actief te zijn.

Kövecses (2010:96) merkt ook op dat het typischer is dat een gelukkige mens op en neer springt van vreugde dan op een stoel in elkaar gedoken zit.

Als we naar de uitgewerkte conceptuele metaforen (d.i. de generieke conceptuele metafoor VREUGDE IS OMHOOG GERICHT, en de specifieke metaforen VREUGDE IS SPRINGEN, VREUGDE IS ZICH BEVINDEN IN DE WOLKEN, VREUGDE IS HEMEL en VREUGDE IS ZICH NIET OP DE GROND BEVINDEN) kijken, valt het meteen op dat VREUGDE IS SPRINGEN zich op een duidelijke metonymische relatie baseert. De uitingvorm van vreugde (springen) staat voor de emotie. Dit verband kan berusten op de metonymische ketting UTING VAN VREUGDE VOOR VREUGDE, GEVOLG VOOR EMOTIE en GEVOLG VOOR OORZAAK. Bij VREUGDE IS SPRINGEN is sprake van een primaire metafoor (vgl. 3.2.2), daar de ervaringsbasis duidelijk erkenbaar is. Deze specifieke metafoor kan derhalve, zoals later in 5.1.1.7 zal blijken, ook als een submetafoor (specifieke metafoor) worden geclassificeerd van de generieke conceptuele metafoor VREUGDE IS EEN UITERLIJKE GEVOELSREACTIE.

Bij VREUGDE IS PARADIJS zien we dat deze conceptuele metafoor (ook) cultureel bepaald kan zijn. VREUGDE IS PARADIJS is namelijk terug te voeren op onze culturele ervaringen. Onze kennis over de christelijke symbolen stelt ons in staat het verband tussen de twee domeinen door te zien. De constituent *hemel*¹⁷⁵ is namelijk niet alleen de basis voor de opwaartse richting, maar HEMEL¹⁷⁶ is ook een symbool. Het kan in de christelijke traditie staan voor een plaats waar God verblijft, voor het eeuwig leven en gelukzaligheid. Waarschijnlijk kunnen de verschillende taalvarianten er als een bewijs voor worden beschouwd dat deze cultuursymbolische motivatie sterk in onze Europese cultuur aanwezig is: Het fraseologisme wordt ook o.a. in het Duits (*im sieb(en)ten Himmel sein/sich wie im sieb(en)ten Himmel fühlen*) in het Engels (*be in the seventh heaven*), in het Hongaars (*a hetedik mennyországban érzi magát* [zich in de zevende hemel voelen]) en in het Zweeds (*vara i sjunde himlen* [in de zevende hemel zijn]) gebruikt.¹⁷⁷

Ook de conceptuele metafoor VREUGDE IS ZICH BEVINDEN IN DE WOLKEN kan worden gerelateerd aan onze kennis over symbolen. Als we naar oude schilderijen

¹⁷⁵ In de gepresenteerde vaste verbindingen wordt met behulp van het woord ‘hemel’ verwezen naar “de verblijfplaats van God of van goden, de engelen en de gelukzaligen”. Bij de benaming van de conceptuele metafoor VREUGDE IS PARADIJS heb ik bewust gekozen voor het woord ‘paradijs’ om een verwarring met de andere betekenis van ‘hemel’ (het schijnbare gewelf rond de aarde waarin zon, maan en sterren zich vertonen) te voorkomen. Op dit punt zien we echter dat beide betekenissen hier een belangrijke rol spelen bij de motivatie van deze conceptuele metafoor.

¹⁷⁶ Symbolen worden in het werk van Dobrovol’skij en Piirainen (1997) met hoofdletters aangeduid. In dit proefschrift wordt deze traditie gevolgd.

¹⁷⁷ Dobrovol’skij en Piirainen (1997:347) maken nog bovendien melding van de Russische en Finse variant.

kijken, zien we hoe de schilders hebben geprobeerd een concrete plaats voor de hemel (het paradijs) te vinden. Over het algemeen is de verblijfplaats van God tussen (of over) de wolken afgebeeld. Als we de mogelijkheid aannemen dat de wolken symbolisch voor het paradijs kunnen staan, kan ook de conceptuele metafoor VREUGDE IS ZICH BEVINDEN IN DE WOLKEN worden gekoppeld aan een cultureel symbool.

Op het abstracte (generieke) niveau is de motiverende basis niet zo makkelijk te herkennen. Alleen maar voorzichtige hypothesen kunnen worden geformuleerd. Het is denkbaar dat de conceptuele metafoor VREUGDE IS OMHOOG GERICHT ook over een metonymische basis beschikt. Als we ervan uitgaan dat de conceptuele metafoor MEER IS OMHOOG GERICHT op een directe ervaringsbasis steunt (vgl. 3.2.3 punt 1), kunnen we de hypothese opstellen dat de overkoepelende (generieke) conceptuele metafoor VREUGDE IS OMHOOG GERICHT ook gegrond kan zijn in onze concrete alledaagse ervaring met deze emotie. Gelukkige mensen springen op (zoals dit in VREUGDE IS SPRINGEN is geconceptualiseerd), strekken de armen tegen de hemel en kunnen worden getypeerd door een rechtopgaande houding.¹⁷⁸ Het verband tussen de ervaringen blijkt niet zo direct te zijn als bij de metafoor MEER IS OMHOOG GERICHT (bv. hoe meer water in een glasje, des te hoger het waterpeil), daarom zou het ook een discussiepunt kunnen zijn of hier inderdaad sprake is van een primaire metafoor. Ik ben echter wel geneigd dit aan te nemen.

Het is goed mogelijk dat de generieke metafoor VREUGDE IS OMHOOG GERICHT (naast de net aangestipte ervaringsbasis) ook door een andere factor gemotiveerd is. VREUGDE IS OMHOOG GERICHT wordt namelijk additioneel ondersteund door een andere oriëntationele metafoor: het blijkt nauw verbonden te zijn met de conceptuele metafoor GOED IS BOVEN/OMHOOG GERICHT¹⁷⁹. Verstraten (1992:109) schrijft over het verband tussen de emoties en de opwaartse en neerwaartse richting als volgt:

De begrippen 'omhoog' en 'omlaag', 'op' en 'neer' blijken in metaforen een grote rol te spelen. Als er in een verbinding gesproken wordt van zaken die in opwaartse richting gaan, dan wordt daar steeds een positieve waarde aan verleend, in tegenstelling tot de gevoelswaarde die dingen krijgen die omlaag gaan.

¹⁷⁸ Als we voor VREUGDE IS OMHOOG GERICHT een fysieke basis aannemen, zou dit ook voor VREUGDE IS ZICH NIET OP DE GROND BEVINDEN kunnen gelden.

¹⁷⁹ Voor de conceptuele metafoor zie bv. Tolcsvai Nagy (2013:211).

Verdere motivatiefactoren van de relevante vaste verbindingen

Bij de conceptuele metaforen deed zich een veelvoudige gemotiveerdheid voor die zich in dit geval in metonymie, symbolen en een verdere conceptuele metafoor uitte. De gemotiveerdheid van de conceptuele metafoor in kwestie wordt natuurlijk overgedragen aan de concrete vaste verbinding. Om deze complexe gemotiveerdheid visueel in kaart te brengen, worden hier de motivatiefactoren van de fraseologismen *(op en neer) springen van blijdschap* en *een gat in de lucht springen* in een tabel samengevat. (Natuurlijk wil ik er niet mee zeggen dat er geen verdere motivatiefactoren kunnen bestaan.)

Tabel 8. Gemotiveerdheid van de vaste verbindingen *(op en neer) springen van blijdschap* en *een gat in de lucht springen*

Conceptuele metaforen	VREUGDE IS SPRINGEN
	VREUGDE IS ZICH NIET OP DE GROND BEVINDEN
	VREUGDE IS OMHOOG GERICHT
	GOED IS BOVEN/ OMHOOG GERICHT
	VREUGDE IS EEN UITERLIJKE GEVOELSREACTIE
Conceptuele metonymie	UITING VAN VREUGDE VOOR VREUGDE
	GEVOLG VOOR EMOTIE GEVOLG VOOR OORZAAK

Opgemekt dient te worden dat in mijn corpus ook vaste verbindingen zijn die op het niveau van de concrete vaste verbinding over nog meer motiverende factoren beschikken. Een voorbeeld daarvan is *in de zevende hemel zijn*. We hebben al de rol van symbolen op het niveau van de conceptuele metaforen behandeld. Ze kunnen ook op het niveau van de concrete vaste verbindingen bijdragen tot de gemotiveerdheid. Bij de vaste verbinding *in de zevende hemel zijn* speelt bv. het element *zeven* een belangrijke rol. Dobrovol'skij en Piirainen (1997:347) stellen dat de belangrijkste symbolische functie van ZEVEN het uitdrukken van 'veel' is. Er bestaan meerdere vaste verbindingen in het Nederlands die hetzelfde element met dezelfde betekenis bevatten (bv. *in zeven haasten* 'in grote haast en daardoor onzorgvuldig'). Dobrovol'skij (1997) en Dobrovol'skij en Piirainen (1997:360) beklemtonen daarnaast de christelijke (culturele) symboolfunctie van ZEVEN. Zeven is in de getsymboliek van het christendom een zogenaamde 'numerus perfectus et sacratus' (Dobrovol'skij 1997:213): er bestaan zeven sacramenten, zeven verzoeken in het gebed

Onze Vader, zeven laatste woorden van Jesus op het kruis.¹⁸⁰ Uit de onderstaande tabel blijkt dat de vaste verbinding in kwestie op basis van meerdere conceptuele metaforen gemotiveerd is waarvan één conceptuele metafoor (VREUGDE IS PARADIJS) zelf ook op een symbool baseert. Daarboven is de vaste verbinding door een extra symbool (ZEVEN) gemotiveerd.

Tabel 9. Gemotiveerdheid van de vaste verbinding in de zevende hemel zijn

Conceptuele metaforen	VREUGDE IS PARADIJS
	VREUGDE IS ZICH NIET BEVINDEN OP DE GROND
	VREUGDE IS OMHOOG GERICHT
	GOED IS BOVEN/ OMHOOG GERICHT ¹⁸¹
Symbool	ZEVEN
	HEMEL(PARADIJS)

5.1.1.2 VREUGDE IS ZON

VREUGDE IS ZON is de tweede conceptuele metafoor die in mijn corpus het vaakst voorkomt.

Tabel 10. Vaste verbindingen die bij VREUGDE IS ZON horen

VREUGDE IS ZON	
<i>ergens wat zon brengen</i>	[ergens wat] vrolijkheid [brengen]
<i>wolkeloos geluk</i>	zorgeloos geluk
<i>een zonnig karakter</i>	geen betekenisomschrijving, maar bij 'zonnig' staat: 'blij, vrolijk'
<i>een zonnig mens/persoon</i>	geen betekenisomschrijving, maar bij 'zonnig' staat: 'blij, vrolijk'
<i>het zonnetje in huis zijn</i>	degene zijn die vrolijkheid brengt

¹⁸⁰ In de vaste verbinding *de zeven vette en de zeven magere jaren* wordt naar Genesis (41:18-20) verwezen waar de droom van de Egyptische farao o.a. over zeven vette en zeven magere koeien wordt beschreven. 'Zeven' wordt ook nog verbonden met de zevende dag van de schepping of met de zevende maand van de zondvloed toen het water begon te zakken. Ook in het Nieuwe Testament staat dit getal centraal. Men zal tot zeventig maal zeven keer vergeven (Matteüs 18:21f), Jezus geeft vierduizend mensen te eten van zeven broden en na het eten worden zeven maanden met brokken verzameld (Marcus 7,8:5f). 'Zeven' komt heel frequent in het boek Apokalyps voor (o.a. zeven zegels van de boekrol, de lam met zeven horens, zeven ogen, de zevende trompet).

¹⁸¹ Zie hiervoor bv. Tolcsvai Nagy (2013:211).

Zoals al in 4.1 aangestipt, wordt de conceptuele metafoor VREUGDE IS LICHT in cognitief-linguïstische werken vaak genoemd. Kövecses (2005:35) beweert dat LICHT een frequent brondomein is en tijdens de conceptualisatie vaak als weeromstandigheid te voorschijn komt. In mijn verzameling speelt uitsluitend de zon, de zonneschijn een leidende rol¹⁸². Daarom wordt hier het brondomein ook concreter bepaald en van de conceptuele metafoor VREUGDE IS ZON uitgegaan.

Focus

Kövecses (2005:35) benadrukt in het algemeen in verband met het vaak voorkomende brondomein LICHT dat licht en donkerheid basale menselijke ervaringen zijn. De ervaring dat men bij licht ziet en zich kan oriënteren en daarom in zekerheid is en geen angst hoeft te hebben etc., is een heel directe ondervinding. Wat betreft de (Engelse) conceptuele metafoor HAPPY IS LIGHT betoogt Kövecses dat het licht vergeleken met de duisternis positief door de mensen wordt beoordeeld (2005:97) en dat de LICHT-metafoor op deze manier de positieve elementen van geluk benadrukt. Daarnaast geeft Kövecses (2005:99) aan dat ook de energie van het licht geprojecteerd wordt, en dat de metafoor op deze manier de energie uit de emotie benadrukt.

Op basis van de Nederlandse vaste verbindingen blijkt het feit centraal te staan dat het (zon)licht opvalt. De vaste verbindingen *een zonnig karakter/mens/persoon, ergens wat zon brengen, het zonnetje in huis* accentueren met behulp van het brondomein ZON het feit dat de vrolijkheid van een mens ook voor de anderen merkbaar is. Zie hiervoor de volgende voorbeelden:

Ze beschrijft hem als een *zonnig mens*, altijd stralend [nadruk toegevoegd] en positief, met een bijzondere opmerkingsgave.¹⁸³

¹⁸² Naast de behandelde vaste verbindingen baseren ook het spreekwoord *na regen komt zonneschijn* ('na slechte tijden komen er weer betere tijden') en de samenstelling *zonnestraal* zich op de conceptuele metafoor VREUGDE IS ZON. De volgende tekst ondersteunt het gebruik van deze conceptuele metafoor op het woordenniveau door de woorden *zonnestraal, straal, zon* en *sprankeltje*:

Een zonnestraal
Vreugde hebben we nodig, zij is onze kracht, zelfs lichamelijk. Een zuster die de geest van de vreugde ontwikkelt, is minder gauw moe en is altijd bereid goed te doen. Een zuster die vol vreugde is, verkondigt zonder te preken. Een blij zuster is een straal van Gods liefdeszon, een sprankeltje van de eeuwigdurende vreugde [nadruk toegevoegd], een vlammetje van vurige naastenliefde. (<https://www.adveniat.nl/uploads/flipbook/.../files/.../publication.pdf>. (geraadpleegd op 04.09.2016)

¹⁸³ <https://www.wederzijds-stervenscultuur.nl/inspiratie/boeken/vlinder-op-mijn-hand/> (geraadpleegd op 21.10.2018)

Vrolijkheid is in deze conceptualisatie net zo waarneembaar als het licht en de warmte van de zon. Op deze manier kan vreugde ook invloed hebben op de omgeving:

Ik herinner haar als een opgewekt en *zonnig persoon* die door haar uitstraling [nadruk toegevoegd] anderen veel gegeven heeft.¹⁸⁴

In de vaste verbindingen *ergens wat zon brengen* en *het zonnetje in huis* is deze invloed op de omgeving met de plaatsbepaling (*ergens, in huis*) concreet aanwezig.

In de vaste verbinding *wolkeloos geluk* wordt de mogelijke stoornisfactor als ‘wolk’ geconceptualiseerd die de zon bedekt houdt. Een mogelijke mapping zou kunnen zijn: als de zon helemaal te zien is, is het geluk ook ongestoord en volledig.

Samenvattend kan men stellen dat de volgende eigenschappen van het brondomein ZON wordt geactiveerd: het licht van de zon is opvallend en oefent een positief effect uit op de omgeving. Vreugde wordt dus in deze vaste verbindingen als een emotie geconceptualiseerd die opvallend is en een positief effect heeft op anderen.

Hypotheses over de mogelijke basis van de conceptuele metaforen

Kövecses (2005:97) neemt aan dat de bron (dus de motivatiebasis) van LICHT de innerlijke warmte-energie is, die voor een hoger energieniveau zorgt. Deze mogelijkheid kan worden gestaafd met wetenschappelijke bewijzen. Wat betreft de warmte-energie kan deze veronderstelling door de onderzoeken van Ekman et al (1983) op het gebied van de fysiologie worden ondersteund. Volgens de metingen stijgt de huidtemperatuur namelijk bij de emotie VREUGDE¹⁸⁵. (Het is een andere vraag of de verandering van de huidtemperatuur door de mensen werkelijk bewust waargenomen wordt.) Het door Kövecses genoemde gestegen energieniveau kan ook door onderzoeksresultaten worden ondersteund. De overwegend rood, oranje en geel gekleurde lichaamskaart van vreugde (Nummenmaa et al. 2014) wijkt duidelijk af van de lichaamskaarten van de andere emoties¹⁸⁶. Het valt af te lezen dat het gehele lichaam actief is, vreugde kan duidelijk worden getypeerd door een verhoogde lichaamsactiviteit.

Beide genoemde fysieke ervaringen kunnen worden aangevuld met een derde fysiologische verandering. Wetenschappelijk onderzoek heeft uitgewezen dat zonlicht een directe invloed uitoefent op het hormoonstelsel (zie 5.2.1.4). In het lichaam wordt

¹⁸⁴ <https://www.mensenlinq.nl/overlijdensberichten/alinde.../condoleances> (geraadpleegd op 22.11.2010)

¹⁸⁵ Zie hiervoor Tabel 1. in 3.4.2.

¹⁸⁶ Zie hiervoor Tabel 3 en de afbeelding van de lichaamskaart in 3.4.2.

endorfine, een morfineachtige stof geproduceerd die ook wel ‘het gelukshormoon’ wordt genoemd. Endorfine onderdrukt pijn, en het veroorzaakt een gevoel van geluk of euforie. Endorfine werkt stimulerend op de schild- en pijnappelklieren zodat men meer energie krijgt en zich meer ontspannen voelt. Ons lichaam wordt verder beschermd tegen virussen en bacteriën omdat witte bloedlichaampjes worden aangemaakt. Zonlicht zorgt ook voor de aanmaak van vitamine D die het opbouwen van botweefsel bevordert. Uit onderzoek is verder ook gebleken dat het lichaam onder invloed van zonlicht anti-kankerstoffen kan produceren. Als zonlicht vergelijkbare fysiologische veranderingen in ons lichaam genereert als vreugde (er worden in beide gevallen gelukshormonen aangemaakt), dan kan misschien wel worden aangenomen dat er een directe fysieke basis ten grondslag ligt aan de conceptuele metafoor VREUGDE IS ZON. Als deze hypothese correct is, hebben we hier te maken met een minder typische – op gelijkenis baserende – conceptuele metafoor¹⁸⁷.

Als we de gestegen temperatuur en de energie als motiverende basis aannemen (zoals door Kövecses voorgesteld), blijkt de relatie tussen het doeldomein VREUGDE en het brondomein ZON complexer te zijn dan het metonymische verband tussen het doeldomein WOEDE en het brondomein HITTE (in geval van de conceptuele metafoor WOEDE IS HITTE). De conceptuele metafoor WOEDE IS HITTE blijkt gebaseerd te zijn op onze ervaring dat een boze mens het gevoel heeft dat hij het warm heeft. Onderzoek heeft uitgewezen dat de huidtemperatuur bij woede stijgt.¹⁸⁸ De ervaring van de gestegen temperatuur die met woede gepaard gaat wordt de motivatiebasis van de conceptuele metafoor WOEDE IS HITTE. Als we de gestegen temperatuur als fysieke basis voor VREUGDE annemen, is de relatie echter op het niveau van de conceptuele metafoor niet zo direct. We hebben het immers niet over VREUGDE IS HITTE maar VREUGDE IS ZON. Bij deze vraag bieden zich volgens mij twee mogelijke verklaringen aan. 1. We moeten bij deze conceptuele metafoor ook rekening houden met de symboolfunctie van ZON. LICHT en ZON worden over het algemeen met hitte/energie geassocieerd en als een noodzakelijke voorwaarde voor het leven opgevat. Op deze manier zou men ervan kunnen uitgaan dat de conceptuele metafoor VREUGDE IS ZON cultureel, symbolisch bepaald is. 2. De tweede mogelijkheid is dat we het instrumentarium van Kövecses (3.2.3) “uitbreiden” en deels weer beroep doen op de klassieke metafooropvatting. De samenhang

¹⁸⁷ Zie hiervoor de vergelijking van de traditionele metafooropvatting met de cognitieve metaforentheorie in punt 3.2.0.

¹⁸⁸ Zie hiervoor 3.4.2.

tussen onze ervaringen is in geval van VREUGDE IS ZON anders dan bij WOEDE IS HITTE. Bij VREUGDE IS ZON is sprake van twee vergelijkbare fysieke ervaringen die we enerzijds door het brondomein (gestegen huidtemperatuur door de emotie = hitte), anderzijds door het doeldomein (hitte van de zon) apart kunnen houden van elkaar. Deze twee ervaringen worden dan door de conceptuele metafoor VREUGDE IS ZON (op basis van gelijkenis) met elkaar verbonden. Deze relatie getuigt op basis van de traditionele visie op metafoor van een “klassieke” metafoor.

Als we additioneel ook de boven aangestipte focus betrekken bij het opstellen van hypothesen over de motiverende basis, is uiteindelijk ook een andere fysieke basis van de conceptuele metafoor VREUGDE IS ZON denkbaar. In de vorige sectie hebben we gezien dat het accent bij deze vaste verbindingen op het feit valt dat vreugde van buiten merkbaar is. Voor de buitenwereld is de net behandelde gestegen huidtemperatuur waarschijnlijk niet merkbaar, maar de uiterlijke gevoelreacties (glimlachen, lachen, juichen, dansen, springen etc.) zijn wel waarneembaar. Intuïtief ben ik geneigd om aan te nemen dat onze ervaring met de “kalmere reactie” (glimlach) hier een rol speelt. (De “sterkere” reacties worden in VREUGDE IS EEN UITERLIJKE GEVOELSREACTIE (5.1.1.7) geconceptualiseerd.) Ook hier zou verder onderzoek moeten uitwijzen of deze intuïtie geverifieerd kan worden.

De conceptuele metafoor VREUGDE IS ZON blijkt verder nauw verbonden te zijn met een andere conceptuele metafoor (namelijk GOED IS LICHT). Zoals het bij VREUGDE IS OMHOOG GERICHT en GOED IS BOVEN/OMHOOG GERICHT het geval was, tuigt dit feit van een coherent systeem van de conceptuele metaforen.

Verdere motivatiefactoren van de relevante vaste verbindingen

Bij de vaste verbinding *ergens wat zon brengen* treffen we naast de boven genoemde motivatiefactoren ook nog een andere conceptuele metafoor aan, d.i. VREUGDE (EMOTIE) IS EEN OBJECT (zie 5.1.1.6). In bredere zin kan zon naleijk als een object worden opgevat.

Tabel 11. Gemotiveerdheid van de vaste verbinding *ergens wat zon brengen*

Conceptuele metaforen	VREUGDE IS ZON
	VREUGDE (EMOTIE) IS EEN OBJECT
	GOED IS LICHT
Symbool	ZON

In het fraseologisme *wolkeloos geluk* komen de corresponderende conceptuele metaforen en de tegenhanger van het symbool ZON te voorschijn. Naast VREUGDE IS ZON is VERDRIET IS DUISTERNIS, naast GOED IS LICHT is ook SLECHT IS DONKER geactiveerd. De symbolen ZON en WOLK zijn tegelijkertijd aanwezig. Er wordt ook op onze buitentalige kennis van zon en wolken beroep gedaan: we weten dat de zon volledig te voorschijn kan komen als geen wolken de zon bedekken: vreugde wordt dus door niets gestoord. De aangenomen motivatiefactoren voor deze vaste verbindingen worden in de onderstaande tabel samengevat:

Tabel 12. Gemotiveerdheid van de vaste verbinding *wolkeloos geluk*

Conceptuele metaforen	VREUGDE IS ZON
	VREUGDE (EMOTIE) IS EEN OBJECT
	GOED IS LICHT
	VERDRIET IS DUISTERNIS
	SLECHT IS DONKER
Symbool	ZON
	WOLK
Buitentalige kennis	zon en wolken

5.1.1.3 VREUGDE IS WAANZIN

De conceptuele metafoor VREUGDE IS WAANZIN (Kövecses 2005:98) is met twee vaste verbindingen gerepresenteerd in mijn corpus:

Tabel 13. Vaste verbindingen die bij VREUGDE IS WAANZIN horen

VREUGDE IS WAANZIN	
<i>door het dolle heen zijn</i>	‘zó uitgelaten zijn, dat men zich van niets meer rekenschap geeft’
<i>ergens gek mee zijn</i>	

Focus

Binnen deze conceptuele metafoor wordt het door de vreugde gegenereerde gedrag als niet normaal, als krankzinnigheid geconceptualiseerd. Volgens Kövecses (2005:98) wordt met het brondomein het controleverlies benadrukt. De Nederlandse vaste verbindingen bevestigen deze stelling. Er is sprake van een intensieve reactie die (van buiten) als waanzin wordt geïnterpreteerd. Zie hiervoor bv. de volgende tekst:

Op het veld werd de keeper gek van vreugde [nadruk toegevoegd].

Fontana sprong door een reclamebord heen, schreeuwde de longen uit het lijf, kuste alle mannen die hij tegenkwam en spoot zonder broekje een brandblusser leeg op het veld.

Hypotheses over de mogelijke motiverende basis van de conceptuele metaforen

Zoals uit de definitie van EMOTIE en VREUGDE blijkt, kan de emotie in pathologisch geval bv. tot manie leiden. Bij de conceptualisatie van VREUGDE als WAANZIN kan dus sprake zijn van een metonymisch verband dat gebaseerd is op de metonymie GEVOLG VOOR EMOTIE (en GEVOLG VOOR OORZAAK).

Waanzin is wat betreft de emotie VREUGDE zeker geen directe fysieke ervaring van alle mensen. Het blijkt cultureel bepaald te zijn dat mensen die vreugde uiten overdreven als waanzinnig worden geconceptualiseerd. (Zie hiervoor bv. de boven geciteerde tekst.)

5.1.1.4 VREUGDE IS ROES

In de volgende twee vaste verbindingen komen we de conceptuele metafoor VREUGDE IS ROES op het spoor.

Tabel 14. Vaste verbindingen die bij VREUGDE IS ROES horen

VREUGDE IS ROES	
<i>dronken van vreugde</i> ¹⁸⁹	
<i>een roes van blijdschap/vreugde</i>	

Focus

De conceptuele metafoor VREUGDE IS ROES benadrukt het aangename gevoel dat door vreugde wordt teweeggebracht. Volgens Kövecses (2005:98) beschrijft deze conceptuele metafoor VREUGDE als een heel aangenaam gevoel maar waarbij het accent eerder op het verlies van controle en de overdrevenheid van het gevoel ligt. Wat betreft de Nederlandse vaste verbindingen die bij deze conceptuele metafoor horen, kon het verlies van controle op basis van de context echter niet altijd worden bevestigd. De Nederlandse vaste

¹⁸⁹ Dezelfde conceptuele metafoor komt in het samengestelde woord *vreugdedronken* voor. Dit getuigt er weer van dat de conceptuele metaforen op meerdere niveaus van de taal (en niet alleen maar op het niveau van vaste verbindingen) actief zijn.

verbinding *een roes van blijdschap* beschrijft in de Nederlandse teksten vaak een heel gelukkige periode:

De weken erna leefde ik in een roes van blijdschap en euforie. De woorden “Ik ben geslaagd!” spookten voortdurend door mijn hoofd. Toen ik een paar weken later mijn diploma uit de kast pakte, was er niets meer van de roes over.

Bij de prijsuitreiking voelde ik me heel gespannen en was dan ook door het dolle heen toen ik mijn naam hoorde!! De rest van de dag verliep in een roes van blijdschap, allemaal mensen die me kwamen feliciteren, lachen voor de publiciteitsfoto's, mooie bloemen gekregen, kunstboekjes, de eer, later op internet met naam en foto, ik word nu nog gefeliciteerd af en toe!

Spanje verkeert in een roes van vreugde en vaderlandsliefde na de historische trilogie van de Spaanse voetballers. Een euforische [nadruk toegevoegd] volksmassa heeft maandag in Madrid bondscoach Vicente Del Bosque, Andres Iniesta (beste speler van Euro 2012), Fernando Torres (topscorer van het toernooi) en alle andere voetballers van ‘La Roja’ verwelkomd. En met een triomftocht door de straten van de Spaanse hoofdstad de kersverse EK-titel gevierd, die volgt op de Europese hoofdprijs van 2008 en de wereldtitel van 2010.¹⁹⁰

Hypotheses over de mogelijke motiverende basis van de conceptuele metaforen

In verband met de potentiële motiverende basis van VREUGDE IS ROES kunnen we stellen, dat het gemeenschappelijke trekken toont met VREUGDE IS WAANZIN. Tussen de domeinen bestaat er een metonymisch verband dat gebaseerd is op de metonymie GEVOLG VOOR EMOTIE (en GEVOLG VOOR OORZAAK).

Als fysieke basis voor deze conceptuele metafoor zou het feit kunnen dienen dat bij de beleving van vreugde gelukshormonen worden afgescheiden¹⁹¹ die voor een roesartig gevoel zorgen.

5.1.1.5 EEN GELUKKIGE MENS IS EEN DIER OP ZIJN GEMAK

De conceptuele metafoor EEN GELUKKIGE MENS IS EEN DIER OP ZIJN GEMAK is in vijf vaste verbindingen van mijn corpus te vinden.

¹⁹⁰ <https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/spanjaarden-boos-op-trio-dat-met-catalaanse-vlag-ek-feest-verstiert~b065fd13/03-07-2012> (geraadpleegd op 21.11.2018)

¹⁹¹ Zie hiervoor Tabel 2 in 3.4.2.

Tabel 15. Vaste verbindingen die bij EEN GELUKKIGE MENS IS EEN DIER OP ZIJN GEMAK horen

EEN GELUKKIGE MENS IS EEN DIER OP ZIJN GEMAK	
<i>zo blij als een hond met zeven staarten</i>	
<i>zo trots als een aap</i>	‘bijzonder trots’
<i>knorren van geluk</i>	
<i>zo blij als een bij</i>	
<i>zo blij als een kermisvogel</i>	

Focus

Volgens Kövecses (2005:99) stelt deze conceptuele metafoor in het Engels de tevredenheid van het dier centraal, er wordt op de harmonie van de gelukkige mens gefocust. De Nederlandse vaste verbindingen blijken ook deze harmonie en de intensiteit van het gevoel te benadrukken. Als iemand *zo blij is als een hond is met zeven staarten* of *zo trots is als een aap*, is deze persoon erg blij of trots.

Hypotheses over de mogelijke motiverende basis van de conceptuele metaforen

Deze conceptuele metafoor blijkt zich op een gelijkenis te baseren. We hebben hier te maken met een conceptuele metafoor die niet “typisch” kan worden genoemd binnen het cognitieve kader. Volgens de cognitieve metaforentheorie berusten de metaforen namelijk vaak niet op gelijkenis.¹⁹² Een gelukkige mens wordt met een dier vergeleken dat zich blij, trots of gelukkig voelt. Als motiverende ervaring zou de ervaring van mensen met dieren kunnen fungeren¹⁹³.

De conceptuele metafoor baseert zich volgens Kövecses op de conceptuele metaforen MENSEN ZIJN DIEREN (Kövecses 2005:132), en HET MENSELIJKE GEDRAG IS DIERLIJK GEDRAG (2005:132)¹⁹⁴.

Verdere motivatiefactoren van de relevante vaste verbindingen

Er kan aan het voorbeeld van *zo blij als een hond met zeven staarten* en *knorren van geluk* de meervoudige gemotiveerdheid van vaste verbindingen worden geïllustreerd. Het fraseologisme *zo blij als een hond met zeven staarten* kan naast de boven behandelde conceptuele metaforen aan de ene kant op basis van de vorm en aan de andere kant met

¹⁹² Zie hiervoor de vergelijking van de traditionele metafooropvatting met de cognitieve metaforentheorie in 3.2.0.

¹⁹³ Bij *zo blij als een bij* speelt waarschijnlijk echter de rijm een belangrijkere rol.

¹⁹⁴ Deze conceptuele metaforen zijn ook in het Nederlands actief. Zie hiervoor bv. de betekenisomschrijving van *zwijn* in GWHN (vuil, liederlijk mens) en de vaste verbinding *een aangeklede aap* (een bespottelijk lelijk of opzichtig gekleed mens).

behulp van een symbool worden gemotiveerd. Het syntactische patroon “zo ... als ...” draagt bij tot de (fraseologische) betekenis van de vaste verbinding¹⁹⁵. (Dit geldt ook voor de vaste verbindingen *zo trots als een aap*, *zo blij als een bij* en *zo blij als een kermisvogel*.) De andere motiverende factor is het symbool ZEVEN dat ook een intensiverende functie¹⁹⁶ heeft.

Tabel 16. Gemotiveerdheid van de vaste verbinding *zo blij als een hond met zeven staarten*

Conceptuele metaforen	EEN GELUKKIGE MENS IS EEN DIER OP ZIJN GEMAK
	MENSEN ZIJN DIEREN
	HET MENSELIJKE GEDRAG IS DIERLIJK GEDRAG
Symbool	ZEVEN
Vorm	“zo ... als ...”

De vaste verbinding *knorren van geluk* wordt naast de conceptuele metaforen door onze buitentalige kennis over dieren gemotiveerd. We weten dat katten knorren als ze zich tevreden voelen. Deze kennis wordt in dit geval op de mensen geprojecteerd. Daarnaast kan de vaste verbinding gerelateerd worden aan een andere conceptuele metafoor, namelijk VREUGDE IS EEN UITERLIJKE GEVOELSREACTIE. Deze conceptuele metafoor beschikt over een metonymisch fundament, de uiting van vreugde (knorren) staat voor de emotie (UITING VAN VREUGDE VOOR VREUGDE), dus we kunnen uitgaan van de basismetonymie GEVOLG VOOR OORZAAK. Hoe deze meervoudige gemotiveerdheid eruit ziet, zie de volgende samenvattende tabel:

Tabel 17. Gemotiveerdheid van de vaste verbinding *knorren van geluk*

Conceptuele metaforen	EEN GELUKKIGE MENS IS EEN DIER OP ZIJN GEMAK
	MENSEN ZIJN DIEREN
	HET MENSELIJKE GEDRAG IS DIERLIJK GEDRAG
	VREUGDE IS EEN UITERLIJKE GEVOELSREACTIE
Conceptuele metonymie	UITING VAN VREUGDE VOOR VREUGDE, GEVOLG VOOR OORZAAK
Buitentalige kennis	katten

¹⁹⁵ Zie hiervoor 3.3.2.

¹⁹⁶ Zie hiervoor meer uitgebreid de analyse van de vaste verbinding *in de zevende hemel zijn* in 5.1.1.1.

5.1.1.6 VREUGDE IS EEN OBJECT

In mijn verzameling zijn tien vaste verbindingen aanwezig die tot de conceptuele metafoor VREUGDE IS EEN OBJECT gerekend kunnen worden:

Tabel 18. Vaste verbindingen die bij VREUGDE IS EEN OBJECT horen

VREUGDE IS EEN OBJECT	
<i>het wankel geluk</i>	
<i>een onvermengd geluk</i>	‘erg blij zijn’
<i>zijn hart zwelt van vreugde/blijdschap</i>	
<i>in zijn nopjes zijn</i>	‘in zijn schik zijn’
<i>in zijn sas zijn</i>	‘het naar zijn zin hebben’
<i>in zijn knollentuin zijn</i>	‘het naar zijn zin hebben’
<i>in zijn schik zijn met</i>	‘tevreden met, blij met’
<i>in een goed humeur zijn</i>	
<i>in vervoering raken</i>	‘van enthousiasme als het ware in een trance raken’
<i>in extase raken</i>	

VREUGDE IS EEN OBJECT vertoont gemeenschappelijke trekken met de volgende voor het Engels uitgewerkte conceptuele metaforen uit de verzameling van Kövecses (2005) en Stefanowitsch (2006): VREUGDE IS EEN VLOEISTOF, VREUGDE IS EEN GEMENGDE/PURE SUBSTANTIE, VREUGDE IS EEN VERWOESTBAAR OBJECT. Op basis van de Nederlandse vaste verbindingen in mijn materiaalbestand konden de volgende (gemodificeerde) specifieke conceptuele metaforen worden uitgewerkt: VREUGDE IS EEN SUBSTANTIE en VREUGDE IS EEN CONTAINER.¹⁹⁷

VREUGDE IS EEN SUBSTANTIE

een onvermengd geluk

zijn hart zwelt van vreugde/blijdschap

VREUGDE IS EEN CONTAINER

in zijn nopjes zijn

in zijn sas zijn

in zijn knollentuin zijn

in zijn schik zijn met

in een goed humeur zijn

in vervoering raken

in extase raken

¹⁹⁷ Beide conceptuele metaforen harmoniseren overigens goed met de conceptuele metafoor ABSTRAKTA SIND OBJEKTE/SUBSTANZEN die Baldauf (1997:120) voor Duitse teksten als heel typerend beschouwt.

VREUGDE IS EEN OBJECT, VREUGDE IS EEN SUBSTANTIE en VREUGDE IS EEN CONTAINER zijn ontologische metaforen¹⁹⁸. Ontologische metaforen hebben de functie dat ze abstracte doeldomeinen als fysieke entiteiten conceptualiseren. Volgens Baldauf (1997:120) zijn ontologische metaforen in hoge mate geconventionaliseerd, heel frequent en onbewust aanwezig. Lakoff en Johnson (1980:28) stellen in dit verband het volgende: “Ontological metaphors like these are so natural and so pervasive in our thought that they are usually taken self-evident, direct descriptions of mental phenomena. The fact that they are metaphorical never occurs to most of us.”

De generieke metafoor VREUGDE IS EEN OBJECT wordt door de specifieke metafoor VREUGDE IS EEN CONTAINER verder genuanceerd. De CONTAINER-metafoor (VREUGDE IS EEN CONTAINER) is een middel om abstracte concepten die geen fysieke grenzen hebben, grenzen toe te kennen om ze op deze manier te kunnen begrijpen¹⁹⁹. Kövecses (1990:145) toont aan wanneer deze conceptuele metafoor wordt gebruikt door naar de metaforentheorie van Lakoff en Johnson te verwijzen:

(...) our conceptual system imposes container structure on a variety of things that are not in fact containers. This is because there are certain directly emergent concepts, like containers, with a clear structure that can be utilized in understanding concepts that have no such clear structure.

In mijn lijst van vaste verbindingen zijn zeven vaste verbindingen te vinden die zich op de conceptuele metafoor VREUGDE IS EEN CONTAINER baseren. Een gemeenschappelijk kenmerk is dat alle het voorzetsel *in*²⁰⁰ omvatten.

Focus

Vanwege hun speciale functie kunnen we hier niet spreken van een bepaalde focus bij de generieke conceptuele metafoor VREUGDE IS EEN OBJECT en de specifieke metafoor VREUGDE IS EEN SUBSTANTIE. In deze gevallen staat niet één speciaal aspect van vreugde centraal (bv. de intensiteit van het gevoel, het verlies van de controle, het positieve

¹⁹⁸ Zie hiervoor 3.2.2.

¹⁹⁹ Zie hiervoor ook Baldauf (1997:70): “Mit Hilfe der Metapher können Bildschemata in abstrakte Bereiche übertragen werden, die auf diese Weise Struktur erhalten.” Ze illustreert dit o.a. aan het voorbeeld van: “Max ist in großer Aufregung.”

²⁰⁰ Als we het over een concrete ruimte hebben wordt het voorzetsel *in* letterlijk – dus niet metaforisch – gebruikt (vgl. ‘We zitten in de eetkamer.’), een ruimte heeft namelijk driedimensionele grenzen zoals een container. Als we echter *iets in haast doen, een kind in slaap wiegen, in een maatschappij leven, in 2 uur ons werk afronden* worden HANDELINGEN, SLAAP, MAATSCHAPPIJ en TIJD als containers geconceptualiseerd.

effect van vreugde op anderen, de waarneembaarheid van het gevoel door anderen). De taak van de ontologische metaforen is een abstract, moeilijk toegankelijk doeldomein toegankelijk te maken. In de conceptuele metaforen wordt een abstract begrip als een concreet object gepresenteerd om er überhaupt over te kunnen spreken.

Bij de conceptuele metafoor VREUGDE IS EEN CONTAINER blijkt de focus echter te liggen op het feit dat de mens compleet vervuld is met de emotie. Als iemand *in zijn sas is, in een goed humeur is of in extase raakt*, betekent dat niet dat die persoon slechts een beetje tevreden, tijdelijk opgewekt is of een beetje in extase is (maar die persoon is wel volledig tevreden, opgewekt en volledig in extase).

Hypotheses over de mogelijke motiverende basis van de conceptuele metaforen

Vanwege de net behandelde speciale functie van de conceptuele metaforen VREUGDE IS EEN OBJECT, VREUGDE IS EEN SUBSTANTIE en VREUGDE IS EEN CONTAINER kan de motiverende basis niet direct worden gerelateerd aan de “fysiologische symptomen” van vreugde²⁰¹. Volgens de cognitieve metaforentheorie is de motiverende basis in dit geval veel algemener. VREUGDE IS EEN OBJECT kan volgens deze opvatting op onze alledaagse ervaringen met voorwerpen worden teruggevoerd, in concreto dat we in onze omgeving voorwerpen vinden die we bv. kunnen aanraken.

Conceptuele metaforen zoals bv. VREUGDE IS EEN CONTAINER worden in de klassieke cognitieve metaforentheorie in verband gebracht met een zogenaamd “image schema” (Johnson 1987:XIX). “Image schemata” zijn fundamentele ordeningsprincipes, eenvoudige afbeeldingen van structuren die we tijdens onze interactie met de wereld regelmatig ontmoeten:

My argument begins by showing that human bodily movement, manipulation of objects and perceptual interactions involve recurring patterns without which our experience would be chaotic and incomprehensible. I call these patterns “image schemata”, because they function primarily as abstract structures of images.

Op deze manier hebben we ook alledaagse ervaringen met containers²⁰². We houden ons *in* gebouwen op, treden *uit* deze gebouwen, stappen *in* vervoermiddelen en stappen dan weer

²⁰¹ Zie hiervoor 3.4.2.

²⁰² Verdere voorbeelden voor *image schemata* zijn bv. het WEG-schema en het CYCLUS-schema, EVENWICHT-schema.

uit etc. Zoals veelal in de vakliteratuur (o.a. in Baldauf 1997:125) vermeld wordt, is het menselijke lichaam zelf ook een soort container.

Motivatiefactoren van de relevante vaste verbindingen

In dit verband wordt nu als een verder voorbeeld van de meervoudige gemotiveerdheid van fraseologismen ingegaan op de vaste verbinding *in zijn nopjes zijn*. Dit fraseologisme is gemotiveerd door de generieke conceptuele metafoor VREUGDE IS EEN OBJECT en de specifieke conceptuele metafoor VREUGDE IS EEN CONTAINER. Er kan echter ook een andere mogelijke motivatiefactor, het diachronisch aspect worden betrokken bij de analyse. Als de onderstaande etymologische informatie voor een taalgebruiker bekend is en als een soort buitentalige kennis aanwezig is, kan het uiteraard ook bijdragen tot de motivatie van de vaste verbinding²⁰³.

Het GWHN geeft bij het trefwoord *nopjes*²⁰⁴ geen betekenis aan, hier wordt de verbinding slechts vermeld. In het Idioomwoordenboek (blz. 594) kunnen we echter de volgende toelichting lezen:

Met *nopjes* worden de noppen (pluisjes) bedoeld op wollen stoffen. Later werd *noppen* (of *nopjes*) de aanduiding voor ‘kleren’ en met name ‘nieuwe kleren’ (waar de noppen nog niet afgesleten zijn). Dat waren vaak zondagse kleren of feestgewaden. De drager werd verondersteld in een verheugde of tevreden stemming te zijn, en zo verschoof de betekenis naar ‘tevreden, vergenoegd zijn’.

Er was dus sprake van een metonymische betekenisverschuiving omdat het uiterlijk, d.i. de kleren die men op een feestdag aantrekt, ging staan voor de tevredenheid. We kunnen dus uitgaan van een metonymisch verband KLEREN VOOR DE STEMMING en daardoor ook GEVOLG VOOR OORZAAK (zie Tabel 19). In het bestek van dit proefschrift kan de kwestie uiteraard niet worden beantwoord, in hoeverre deze etymologische informatie in het taalgemeenschap present is²⁰⁵.

²⁰³ Zie hiervoor ook 3.2.6.

²⁰⁴ Bij het lemma *nop* vinden we de betekenisomschrijving ‘rond versiersel in of op stof’.

²⁰⁵ Wat betreft het fraseologisme *in zijn sas zijn* en *in zijn knollentuin zijn* zou de vraag interessant zijn voor een verder onderzoek of de taalgebruikers de letterlijke betekenis van het element *sas* en *knollentuin* in verband brengen met de fraseologische betekenis van de verbindingen. (*Het sas* en *de sas* betekent ‘schutsluis’ respectievelijk ‘snel verbrandend mengsel voor vuurwerk en als ontstekingsmiddel’.) Bij de vaste verbinding *in zijn knollentuin zijn* roept het element *knollentuin* bv. het beeld van een tuin op waar knollengroenten worden gekweekt. Als iemand zo’n tuin als een aangename plek opvat, kan dit feit tot de gemotiveerdheid van de vaste verbinding bijdragen.

Tabel 19. Gemotiveerdheid van de vaste verbinding *in zijn nopjes zijn*

Conceptuele metaforen	VREUGDE IS EEN CONTAINER
	VREUGDE IS EEN OBJECT
Etymologische kennis	nopjes
Conceptuele metonymie	KLEREN VOOR DE STEMMING, GEVOLG VOOR OORZAAK

5.1.1.7 VREUGDE IS EEN UITERLIJKE GEVOELSREACTIE

In mijn materiaalbestand zijn elf vaste verbindingen te vinden die op het gemeenschappelijke patroon VREUGDE IS EEN UITERLIJKE GEVOELSREACTIE kunnen worden teruggevoerd:

Tabel 20. Vaste verbindingen die bij VREUGDE IS EEN UITERLIJKE GEVOELSREACTIE horen

VREUGDE IS EEN UITERLIJKE GEVOELSREACTIE	
<i>dansen van vreugde/geluk</i>	
<i>in zijn vuistje lachen</i>	‘zich in stilte verheugen, leedvermaak hebben’
<i>in de handen wrijven</i>	‘heel tevreden zijn met iets’
<i>zijn neus krult</i>	‘hij is trots of in zijn schik’
<i>te vroeg juichen</i>	‘waarschuwing dat het altijd nog mis kan gaan’ ²⁰⁶
<i>jubelen van vreugde</i>	
<i>juichen van vreugde</i>	
<i>het hoogste lied zingen</i>	‘zich luid laten horen van vreugde’
<i>(op en neer) springen van blijdschap</i>	
<i>een gat in de lucht springen</i>	
<i>knorren van geluk</i>	

In deze fraseologismen worden de verschillende uitingvormen van vreugde (de typische manifestaties zoals lachen, dansen, springen, juichen en zingen) bij de conceptualisatie betrokken. Op basis van mijn corpus kunnen naast de generieke metafoor VREUGDE IS EEN UITERLIJKE GEVOELSREACTIE twee specifieke conceptuele metaforen worden aangegeven: VREUGDE IS SPRINGEN²⁰⁷ en VREUGDE IS JUICHEN:

²⁰⁶ Betekenisomschrijving bij het lemma *je moet niet te vroeg juichen*.

²⁰⁷ Zie hiervoor ook VREUGDE IS OMHOOG GERICHT in 5.1.1.1.

VREUGDE IS SPRINGEN
(op en neer) springen van blijdschap
een gat in de lucht springen

VREUGDE IS JUICHEN
te vroeg juichen
juichen van vreugde

Alle genoemde conceptuele metaforen beschikken over een metonymische basis. We kunnen eigenlijk uitgaan van de metonymieën UITERLIJKE GEVOELSREACTIE VOOR VREUGDE en GEVOLG VOOR OORZAAK.

Focus

Bij de conceptuele metaforen VREUGDE IS EEN UITERLIJKE GEVOELSREACTIE ligt het accent op de fysieke activatie. Een blijde mens doet iets (lacht, danst, springt, juicht of zingt) wat ook van buiten waarneembaar is en als teken van vreugde wordt opgevat. De submetaforen specificeren de gevoelsreactie: er wordt direct het ‘springen’ en ‘juichen’ betrokken bij de conceptualisatie.

Hypotheses over de mogelijke motiverende basis van de conceptuele metaforen

Bij de conceptuele metaforen VREUGDE IS EEN UITERLIJKE GEVOELSREACTIE kunnen we in plaats van hypothesen uitgaan van feiten. De metaforen kunnen namelijk worden gerelateerd aan duidelijke en concrete ervaringen. Wij als mensen hebben er alledaagse ervaringen mee hoe vreugde wordt uitgedrukt: we tonen allerlei gevoelsreacties, we glimlachen, lachen, springen, juichen etc. De conceptuele metaforen baseren zich daarom op een duidelijke metonymische relatie. De uitingvorm van vreugde (bv. springen en juichen) staat voor de emotie. Dit verband berust op de metonymie UTING VAN VREUGDE VOOR VREUGDE en GEVOLG VOOR OORZAAK.

5.1.2 Niet VREUGDE-specifieke vaste verbindingen

In het corpus zijn zevenentwintig vaste verbindingen te vinden die niet uitsluitend in verband met VREUGDE voorkomen. De hieronder uitgewerkte brondomeinen zijn ook bij andere EMOTIE-doeldomeinen actief. Bij de benaming van deze conceptuele metaforen wordt hier rekening mee gehouden. Het doeldomein wordt daarom altijd met een slash

(VREUGDE/EMOTIE) aangegeven om aan te tonen dat het brondomein niet alleen maar bij het concept VREUGDE maar ook bij andere EMOTIE-concepten betrokken is. Op basis van mijn corpus kunnen de volgende niet VREUGDE-specifieke conceptuele metaforen voor VREUGDE worden bepaald:

HET LICHAAM IS EEN CONTAINER VOOR VREUGDE/EMOTIES

- HET HART IS EEN CONTAINER VOOR VREUGDE/EMOTIES

VREUGDE/EMOTIE IS EEN FYSIOLOGISCHE VERANDERING

- VREUGDE/EMOTIE IS SNELLERE HARTKLOPPING
- VREUGDE/EMOTIE IS WAANZIN

VREUGDE/EMOTIE IS STRALING

VREUGDE/EMOTIE IS EEN OBJECT/SUBSTANTIE

VREUGDE/EMOTIE IS EEN UITERLIJKE GEVOELSREACTIE

Hieronder worden deze VREUGDE-specifieke conceptuele metaforen en de bijbehorende vaste verbindingen gedetailleerder onder de loep genomen.

5.1.2.1 HET LICHAAM IS EEN CONTAINER VOOR VREUGDE/EMOTIE

De CONTAINER-metafoor²⁰⁸ HET LICHAAM IS EEN CONTAINER²⁰⁹ komt met betrekking tot emoties vaak voor. In de vaste verbindingen die bij deze metafoor horen, wordt het lichaam als een container voor emoties geconceptualiseerd. Uit de Nederlandse teksten blijkt dat men o.a. vervuld kan zijn van vreugde, haat, zorg, trots, wraaklust, ijver, gelukzaligheid, angst en walging²¹⁰. In mijn VREUGDE-corpus zijn acht vaste verbindingen gebaseerd op de conceptuele metafoor HET LICHAAM IS EEN CONTAINER VOOR VREUGDE/EMOTIE (zie Tabel 21).

²⁰⁸ Zie voor deze term 5.1.1.6.

²⁰⁹ In het Engelse origineel: THE BODY IS A CONTAINER (Kövecses 1990:145).

²¹⁰ Voor concrete voorbeelden wordt verwezen naar 4.0.

Tabel 21. Vaste verbindingen die bij HET LICHAAM IS EEN CONTAINER VOOR VREUGDE/EMOTIE horen

HET LICHAAM IS EEN CONTAINER VOOR VREUGDE/EMOTIE	
<i>vervuld zijn van vreugde</i>	
<i>uit zijn dak gaan</i>	‘uitzinnig worden’ ²¹¹
<i>uit zijn bol gaan</i>	‘uitzinnig worden’
<i>vreugde vult zijn hart</i>	
<i>zijn hart barst van vreugde</i>	
<i>zijn hart overstroomt van vreugde</i>	
<i>zijn hart loopt over van vreugde</i>	
<i>met vreugde in het hart</i>	

Deze generieke conceptuele metafoor heeft op basis van mijn materiaalbestand ook een specifieke vorm waar een concreet lichaamsdeel of orgaan wordt geconceptualiseerd: HET HART IS EEN CONTAINER VOOR VREUGDE/EMOTIES²¹². De stelling van Klimaszewska (1997:4) blijkt ook met betrekking tot mijn corpus toepasbaar te zijn: “Het hart verwijst in de eerste plaats naar emotionele betrokkenheid en wordt daarbij met uiteenlopende gevoelens zowel positieve als negatieve geassocieerd: liefde, lust en begeerte, moed, eerlijkheid, kwetsbaarheid, verdriet, angst.”

De vaste verbindingen kunnen als volgt worden geordend onder beide zonet uitgewerkte conceptuele metaforen:

HET LICHAAM IS EEN CONTAINER VOOR VREUGDE/EMOTIE

vervuld zijn van vreugde

uit zijn dak gaan

uit zijn bol gaan

HET HART IS EEN CONTAINER VOOR VREUGDE/EMOTIES

vreugde vult zijn hart

zijn hart barst van vreugde

zijn hart overstroomt van vreugde

zijn hart loopt over van vreugde

*met vreugde in het hart*²¹³

²¹¹ Het Idioomwoordenboek geeft een gedetailleerdere beschrijving. De informatie over het gebruik bevestigt – wat ook uit de tekstvoorbeelden bleek – dat de vaste verbindingen *uit zijn dak gaan* en *uit zijn bol gaan* overwegend in verband met emoties worden gehanteerd: “De oorzaak is meestal een positief gevoel (grote vreugde, opwinding, extase), maar kan ook een negatief gevoel (grote woede) zijn.” Als we de verklaring van het Idioomwoordenboek aannemen dat *dak* voor ‘hersenpan’ en *bol* voor ‘hersens’ staat, is de opname van deze vaste verbinding in deze categorie van conceptuele metaforen gerechtvaardigd.

²¹² De potentiële conceptuele metafoor DE OGEN ZIJN CONTAINERS VOOR VREUGDE wordt hier niet genoemd, omdat slechts de vaste verbinding *zijn ogen fonkelen van vreugde* in het corpus refereert aan deze metafoor.

²¹³ Dezelfde conceptuele metafoor vinden we in de uitdrukking *dat is een pak van mijn hart* (die vanwege de zinswaarde niet in aanmerking kwam voor de analyse).

Als we deze vaste verbindingen anders groeperen, kunnen we ook een andere regelmatigheid ontdekken die in de conceptuele metafoor VREUGDE/EMOTIE IS EEN EXPLOSIE tot uiting komt:

VREUGDE/EMOTIE IS EEN EXPLOSIE

*zijn hart barst van vreugde
uit zijn dak gaan
uit zijn bol gaan*

Focus

De conceptuele metaforen HET LICHAAM IS EEN CONTAINER VOOR VREUGDE/EMOTIE en HET HART IS EEN CONTAINER VOOR VREUGDE/EMOTIES blijken het feit centraal te stellen dat emoties gepaard gaan met verschijnsels die door het lichaam worden waargenomen.

Kövecses (1990:183) beschrijft de CONTAINER-metafoor op basis van zijn onderzoeken en biedt een complete scenario van een mogelijke emotieëxplosie:

There is a fluid in the container that is cold and calm (there is a lack of emotion). Some external event produces heat and agitation in the container (emotion exists). The fluid begins to rise and the temperature of the fluid increases. There is more and more agitation inside the container (the intensity of emotion increases). The heat produces steam. As a result, pressure is building up, which is exerted especially on the top of the container (there is a great deal of emotional pressure). The pressure is dangerous because it can lead to an explosion (emotional pressure is dangerous because it can lead to uncontrolled actions). This can cause harm both to the container and to other objects or people around it (loss of control over emotion can cause harm both to self and others). There is a limiting point beyond which the pressure cannot increase without causing an explosion (the intensity of emotion cannot increase indefinitely without leading to an uncontrolled response on the part of the self). A certain amount of counterforce is applied that can prevent or delay the explosion (attempt at controlling the emotion). It requires a great deal of counterforce to counteract the pressure (emotion is difficult to control). But the force increases and when it becomes stronger than the counterforce, there is an explosion (loss of emotional control, which results in an uncontrolled response). The container becomes dysfunctional, parts of it go up in the air, what was inside comes out (there is possible damage to the self and to others). The pressure ceases to exist (emotion ceases to exist). The fluid is cool and calm again (there is emotional calm).

Uit mijn VREUGDE-corpus refereren de volgende vaste verbindingen aan de verschillende fasen van dit proces. 1. Als preconditionie wordt de container gevuld (*vreugde vult zijn hart, met vreugde in het hart*). 2. De container wordt vol (*vervuld zijn van vreugde*). 3. Zodra het moeilijk wordt de druk tegen te houden, treedt de vloeistof uit de container (*zijn hart*

overstroomt van vreugde, zijn hart loopt over van vreugde) of er gebeurt een explosie (*zijn hart barst van vreugde, uit zijn dak gaan, uit zijn bol gaan*).

Gezien het feit dat deze laatste stap een speciaal aspect van de CONTAINER-metafoor onder woorden brengt, lijkt mij gerechtvaardigd hier ook een aparte conceptuele metafoor voor te formuleren: VREUGDE/EMOTIE IS EEN EXPLOSIE. Hier staat de onmogelijkheid van de controle centraal: de emotie is niet meer te beheersen. De conceptuele metafoor conceptualiseert het potentiële “toppunt” van een emotie.

Hypotheses over de mogelijke motiverende basis van de conceptuele metaforen

De motiverende basis van HET LICHAAM IS EEN CONTAINER VOOR VREUGDE/EMOTIE blijkt weer onbetwistbaar te zijn. Van de bijna volledig rood een geel gekleurde lichaamskaart²¹⁴ van de emotie vreugde (Nummenmaa et al. 2014) valt af te lezen dat mensen bijna in het gehele lichaam een verhoogde lichaamsactiviteit voelen. Hoogstwaarschijnlijk wordt dit feit o.a. ook door de conceptuele metafoor HET LICHAAM IS EEN CONTAINER VOOR VREUGDE/EMOTIE weerspiegeld. Een lege container (d.i. het lichaam) kan theoretisch volledig worden gevuld. Emotie wordt op deze manier (potentieel) op het gehele lichaam uitgebreid. De concrete hoedanigheid van de activiteit (d.i. de concrete fysiologische symptomen zoals bv. de verandering van het hartritme of de verandering van de huidtemperatuur) wordt binnen deze conceptuele metafoor echter niet nader gespecificeerd.

Bij de specifieke conceptuele metafoor HET HART IS EEN CONTAINER VOOR VREUGDE/EMOTIES blijft de verhoogde activiteit beperkt tot het hart. In dit geval zou het logisch zijn om aan te nemen dat de motiverende basis het verhoogde hartritme is. Deze fysiologische verandering wordt – zoals al meerdere keren aangeduid – op basis van de onderzoeken van Nummenmaa et al. (2014) en Ekman et al. (1983) duidelijk uitgewezen. Nog concreter zal dit verschijnsel in de conceptuele metafoor VREUGDE/EMOTIE IS SNELLERE HARTKLOPPING in de volgende sectie te voorschijn treden.

VREUGDE/EMOTIE IS EEN EXPLOSIE kan zich baseren op onze alledaagse ervaring dat we soms de controle verliezen als we sterke emoties beleven. Deze onmacht kan in geval van vreugde gepaard gaan met het net vermelde snellere hartritme. Als we naar de lichaamskaart van Nummenmaa et al. (2014) kijken, zien we bij vreugde zoals al

²¹⁴ Zie hiervoor de afbeelding in 3.4.2.

gezegd de duidelijkste lichaamsactiviteit die zich bijna over het gehele lichaam verspreidt. Deze fysiologische activatie kan tot een gevoel van meer (“overbodige”) energie²¹⁵ leiden die zich dan in een explosie culmineert.

5.1.2.2 VREUGDE/EMOTIE IS EEN FYSIOLOGISCHE VERANDERING

Een beduidend deel van mijn corpus bestaat uit vaste verbindingen die op het patroon VREUGDE/EMOTIE IS EEN FYSIOLOGISCHE VERANDERING berusten. Dezelfde conceptuele metafoor (EMOTIONS ARE PHYSIOLOGICAL CHANGE) bestaat ook in de Engelse taal (Kövecses 1990:172). De volgende zes Nederlandse vaste verbindingen kunnen worden gerekend bij deze generieke conceptuele metafoor:

Tabel 22. Vaste verbindingen die bij VREUGDE/EMOTIE IS EEN FYSIOLOGISCHE VERANDERING horen

VREUGDE/EMOTIE IS EEN FYSIOLOGISCHE VERANDERING	
<i>zijn hart bonkt/klopt van vreugde</i>	
<i>zijn hart trilt van vreugde</i>	
<i>buiten zichzelf zijn van vreugde</i>	
<i>uitzinnig worden van vreugde</i>	
<i>buiten zinnen zijn van vreugde</i>	
<i>dol zijn van blijdschap</i>	

De conceptuele metafoor VREUGDE/EMOTIE IS EEN FYSIOLOGISCHE VERANDERING wordt in het Nederlands door twee specifieke metaforen geconcretiseerd: VREUGDE/EMOTIE IS SNELLERE HARTKLOPPING en VREUGDE/EMOTIE IS WAANZIN.

De conceptuele metafoor VREUGDE/EMOTIE IS SNELLERE HARTKLOPPING sluit – zoals al in de vorige sectie aangestipt – direct aan bij de conceptuele metafoor HET HART IS EEN CONTAINER VOOR VREUGDE/EMOTIES en correspondeert met de Engelse conceptuele metafoor EMOTION IS CHANGE IN HART RATE (Kövecses 1990). De conceptuele metafoor VREUGDE IS WAANZIN (die ook in het Engels te vinden is) is met twee keer zoveel fraseologismen vertegenwoordigd in mijn materiaalverzameling:

²¹⁵ Zie hiervoor ook Tabel 39 in de aanhang.

VREUGDE/EMOTIE IS SNELLERE HARTKLOPPING

zijn hart bonkt/klopt van vreugde

zijn hart trilt van vreugde

VREUGDE/EMOTIE IS WAANZIN

buiten zichzelf zijn van vreugde

uitzinnig worden van vreugde

buiten zinnen zijn van vreugde

dol zijn van blijdschap

Focus

Bij de conceptuele metafoor VREUGDE/EMOTIE IS SNELLERE HARTKLOPPING wordt een fysiologische verandering (het verhoogde hartritme) centraal gesteld. In geval van VREUGDE/EMOTIE IS WAANZIN wordt het door de vreugde gegenereerde gedrag als niet normaal, als verstandsverbijstering geconceptualiseerd. Kövecses (2005:98) merkt op dat het brondomein WAANZIN het controleverlies beklemtoont. De Nederlandse vaste verbindingen verifiëren deze stelling zoals al in 5.1.1.3 aangetoond waar de VREUGDE-specifieke vaste verbindingen met dezelfde conceptuele metafoor worden geanalyseerd. Er is sprake van een intensieve reactie die van de buitenwereld als waanzin wordt geïnterpreteerd.

Hypotheses over de mogelijke motiverende basis van de conceptuele metaforen

De generieke conceptuele metafoor VREUGDE/EMOTIE IS EEN FYSIOLOGISCHE VERANDERING en de specifieke metaforen VREUGDE/EMOTIE IS SNELLERE HARTKLOPPING en VREUGDE/EMOTIE IS WAANZIN hebben een metonymische motivatiebasis. In alle gevallen gaat het om de metonymie FYSIOLOGISCHE VERANDERING VOOR VREUGDE/EMOTIE. Als we deze metonymie op een nog abstracter niveau formuleren, komen we bij de basismetonymie GEVOLG VOOR OORZAAK terecht.

De specifieke conceptuele metaforen geven concrete fysiologische veranderingen aan. Bij VREUGDE IS SNELLERE HARTKLOPPING is de motiverende basis heel duidelijk. Het brondomein kan worden gerelateerd aan het wetenschappelijk uitgewezen feit dat de emotie vreugde gepaard gaat met verhoogde hartritme (vgl. 3.4.2). De conceptuele metafoor VREUGDE/EMOTIE IS WAANZIN is vergelijkbaar met VREUGDE IS WAANZIN (5.1.1.3) die in verband met de VREUGDE-specifieke vaste

verbindingen werd uitgewerkt. Ook hier geldt dat het doeldomein door een pathologische verandering wordt vervangen die de vreugde/emotie ten gevolge heeft. Gezien het feit dat waanzin in de meeste gevallen zeker geen directe ervaring is, kunnen we uitgaan van culturele bepaaldheid. Vreugde of emotie uitende mensen worden vanwege de intensiteit van hun reactie als krankzinnigen geconceptualiseerd.

5.1.2.3 VREUGDE/EMOTIE IS STRALING

Er zijn zeven vaste verbindingen in mijn materiaalverzameling die zich op de conceptuele metafoor VREUGDE/EMOTIE IS STRALING baseren:

VREUGDE/EMOTIE IS STRALING

*de blijheid straalt van hem af
stralen(d) van vreugde/blijdschap
blijdschap/geluk uitstralen
glunderen van trots/geluk
zijn ogen stralen van vreugde
glimmend van blijdschap
gloeien van geluk*

Focus

De conceptuele metafoor VREUGDE/EMOTIE IS STRALING blijkt gemeenschappelijke trekken te tonen met de conceptuele metafoor VREUGDE IS ZON (5.1.1.2). Zie hiervoor de al geciteerde zin die beide conceptuele metaforen (VREUGDE IS ZON en VREUGDE/EMOTIE IS STRALING) illustreert: Ze beschrijft hem als een zonnig mens, altijd stralend [nadruk toegevoegd] en positief, met een bijzondere opmerkingsgave.²¹⁶ De conceptuele metafoor VREUGDE/EMOTIE IS STRALING blijkt ook de waarneembaarheid van vreugde/emotie centraal te stellen.

Hypotheses over de mogelijke motiverende basis van de conceptuele metaforen

Bij VREUGDE IS ZON werd glimlach als een mogelijke motiverende basis verondersteld. Indien de hier opgesomde vaste verbindingen betrekking hebben op VREUGDE is deze hypothese ook hier van toepassing. Maar omdat deze vaste verbindingen ook bij andere

²¹⁶ <https://www.wederzijds-stervenscultuur.nl/inspiratie/boeken/vlinder-op-mijn-hand/> (geraadpleegd op 21.11.2018)

emoties kunnen worden gebruikt, zou ik het nu wat algemener formuleren. VREUGDE/EMOTIE IS STRALING blijkt gebaseerd te zijn op de “zachtere gevoelsreacties”, namelijk op de gezichtsuitdrukking en lichaamshouding van de door de emotie getroffen mens. Deze hypothese grondt zich weer grotendeels op intuïtie. Ik ga er op basis van de contexten van uit dat deze conceptuele metafoor niet gebruikt wordt als iemand heel hevige emoties toont en bv. op en neer springt van vreugde. Tests met moedertaalsprekers zouden kunnen uitwijzen of deze aanname klopt.

5.1.2.4 VERDERE CONCEPTUELE METAFOREN

In deze sectie wordt nog kort verwezen naar twee conceptuele metaforen (VREUGDE/EMOTIE IS EEN OBJECT/SUBSTANTIE en VREUGDE/EMOTIE IS EEN UITERLIJKE GEVOELSREACTIE) die ik in mijn materiaalbestand onder de niet vreugde-specifieke vaste verbindingen heb aangetroffen. Aangezien deze metaforen deels overeenkomen met andere conceptuele metaforen die voor VREUGDE-specifieke vaste verbindingen typerend zijn, worden ze hier niet zo gedetailleerd behandeld. Beide conceptuele metaforen zijn met twee vaste verbindingen vertegenwoordigd in het corpus:

VREUGDE/EMOTIE IS EEN OBJECT/SUBSTANTIE
in iemands geluk delen
bron van vreugde

VREUGDE/EMOTIE IS EEN UITERLIJKE GEVOELSREACTIE
huilen van vreugde
trappelen van vreugde

VREUGDE/EMOTIE IS EEN OBJECT/SUBSTANTIE correspondeert met de conceptuele metaforen VREUGDE IS EEN OBJECT en VREUGDE IS EEN SUBSTANTIE. Voor de analyse van beide laatstgenoemde metaforen wordt verwezen naar de VREUGDE-specifieke fraseologismen in 5.1.1.6.

De vaste verbindingen die bij de conceptuele metafoor VREUGDE/EMOTIE IS EEN UITERLIJKE GEVOELSREACTIE horen, vullen de reeks van gevoelsreacties aan met twee mogelijke uitingvormen (huilen en trappelen). De conceptuele metafoor VREUGDE IS EEN UITERLIJKE GEVOELSREACTIE werd in 5.1.1.7 onder de loep genomen.

5.2 De metaforische conceptualisatie van VERDRIET

Een klassiek voorbeeld dat in verband met het concept VERDRIET vaak wordt aangehaald, is VERDRIET IS NAAR BENEDEN GERICHT (SAD IS DOWN, Lakoff/Johnson 1980:15)²¹⁷. Deze conceptuele metafoor is ook in mijn corpus het vaakst voorkomende patroon. Gezien het feit dat VERDRIET in cognitief-linguïstische studies relatief veel aandacht heeft gekregen, kunnen ook verdere VERDRIET-metaforen worden genoemd. Stefanowitsch (2006:85) citeert bv. dertien conceptuele metaforen die door Kövecses werden uitgewerkt voor het Engelse concept SADNESS:

VERDRIET IS NAAR BENEDEN GERICHT²¹⁸
VERDRIET IS DUISTERNIS²¹⁹
VERDRIET IS GEBREK AAN HITTE²²⁰
VERDRIET IS GEBREK AAN VITALITEIT²²¹
VERDRIET IS VLOEISTOF IN EEN CONTAINER²²²
VERDRIET IS EEN GEWELDDADIGE FYSIEKE KRACHT²²³
VERDRIET IS EEN GEWELDDADIGE NATUURKRACHT²²⁴
VERDRIET IS ZIEKTE²²⁵
VERDRIET IS WAANZIN²²⁶
VERDRIET IS LAST²²⁷
VERDRIET IS EEN LEVEND ORGANISME²²⁸
VERDRIET IS EEN DIER IN GEVANGENSCHAP²²⁹
VERDRIET IS EEN TEGENSTANDER²³⁰

Stefanowitsch (2006:86) oefent kritiek uit op deze lijst en bepaalt op basis van zijn corpusgebaseerd onderzoek aanvullend nog negen conceptuele metaforen voor het concept SADNESS:

²¹⁷ Voor het Hongaars zie bv. Szabó (2012).

²¹⁸ In het Engels origineel: SADNESS/BEING SAD IS BEING DOWN (Stefanowitsch 2006:85)

²¹⁹ In het Engels origineel: SADNESS/BEING SAD IS DARKNESS (Stefanowitsch 2006:85)

²²⁰ In het Engels origineel: SADNESS/BEING SAD IS LACK OF HEAT (Stefanowitsch 2006:85)

²²¹ In het Engels origineel: SADNESS/BEING SAD IS LACK OF VITALITY (Stefanowitsch 2006:85)

²²² In het Engels origineel: SADNESS/BEING SAD IS FLUID IN A CONTAINER (Stefanowitsch 2006:85)

²²³ In het Engels origineel: SADNESS/BEING SAD IS VIOLENT PHYSICAL FORCE (Stefanowitsch 2006:85)

²²⁴ In het Engels origineel: SADNESS/BEING SAD IS VIOLENT NATURAL FORCE (Stefanowitsch 2006:85) In Kövecses (2005:103) slechts NATURAL FORCE.

²²⁵ In het Engels origineel: SADNESS/BEING SAD IS ILLNESS (Stefanowitsch 2006:85)

²²⁶ In het Engels origineel: SADNESS/BEING SAD IS INSANITY (Stefanowitsch 2006:85)

²²⁷ In het Engels origineel: SADNESS/BEING SAD IS BURDEN (Stefanowitsch 2006:85)

²²⁸ In het Engels origineel: SADNESS/BEING SAD IS LIVING ORGANISM (Stefanowitsch 2006:85)

²²⁹ In het Engels origineel: SADNESS/BEING SAD IS CAPTIVE ANIMAL (Stefanowitsch 2006:85)

²³⁰ In het Engels origineel: SADNESS/BEING SAD IS OPPONENT (Stefanowitsch 2006:85)

VERDRIET IS EEN GEMENGDE/PURE SUBSTANTIE²³¹
 VERDRIET IS DIEPTE²³²
 VERDRIET IS EEN SUBSTANTIE IN EEN CONTAINER (ONDER DRUK)²³³
 VERDRIET IS EEN VLOEISTOF²³⁴
 VERDRIET IS EEN AURA²³⁵
 VERDRIET IS EEN GELUID²³⁶
 VERDRIET IS EEN WEERVERSCHIJNSEL²³⁷
 VERDRIET IS EEN SMAAK²³⁸
 VERDRIET IS HITTE²³⁹

De volgende tabel laat zien welke conceptuele metaforen uit deze verzameling precies in de zonet aangestipte vorm te vinden zijn in mijn VERDRIET-corpus. (Deze metaforen worden met een plusteken aangeduid. Het minteken toont aan dat de conceptuele metafoor niet of niet precies in deze vorm vindbaar is in het corpus.)

Tabel 23. Nederlandse VERDRIET-metaforen in het corpus

VERDRIET IS NAAR BENEDEN GERICHT	+
VERDRIET IS DUISTERNIS	+
VERDRIET IS ONTBREKENDE HITTE	—
VERDRIET IS ONTBREKENDE VITALITEIT	—
VERDRIET IS VLOEISTOF IN EEN CONTAINER	—
VERDRIET IS EEN GEWELDDADIGE FYSIEKE KRACHT	—
VERDRIET IS EEN GEWELDDADIGE NATUURKRACHT	—
VERDRIET IS ZIEKTE	—
VERDRIET IS WAANZIN	—
VERDRIET IS LAST	—
VERDRIET IS EEN LEVEND ORGANISME	—
VERDRIET IS EEN DIER IN GEVANGENSCHAP	—
VERDRIET IS EEN TEGENSTANDER	—
VERDRIET IS EEN GEMENGDE/PURE SUBSTANTIE	—
VERDRIET IS DIEPTE	+
VERDRIET IS EEN SUBSTANTIE IN EEN CONTAINER (ONDER DRUK)	—
VERDRIET IS EEN VLOEISTOF	—
VERDRIET IS EEN AURA	—
VERDRIET IS EEN GELUID	—
VERDRIET IS EEN WEERVERSCHIJNSEL	—
VERDRIET IS EEN SMAAK	—
VERDRIET IS HITTE	—

²³¹ In het Engels origineel: SADNESS/BEING SAD IS A MIXED/PURE SUBSTANCE (Stefanowitsch 2006:89)

²³² In het Engels origineel: SADNESS/BEING SAD IS DEPTH (Stefanowitsch 2006:89)

²³³ In het Engels origineel: SADNESS/BEING SAD IS A SUBSTANCE IN A CONTAINER (UNDER PRESSURE) (Stefanowitsch 2006:89)

²³⁴ In het Engels origineel: SADNESS/BEING SAD IS LIQUID (Stefanowitsch 2006:89)

²³⁵ In het Engels origineel: SADNESS/BEING SAD IS AN AURA (Stefanowitsch 2006:89)

²³⁶ In het Engels origineel: SADNESS/BEING SAD IS A SOUND (Stefanowitsch 2006:89)

²³⁷ In het Engels origineel: SADNESS/BEING SAD IS A WEATHER PHENOMENON (Stefanowitsch 2006:89)

²³⁸ In het Engels origineel: SADNESS/BEING SAD IS TASTE (Stefanowitsch 2006:89)

²³⁹ In het Engels origineel: SADNESS/BEING SAD IS HEAT (Stefanowitsch 2006:89)

Behalve VERDRIET IS NAAR BENEDEN GERICHT, VERDRIET IS DUISTERNIS en VERDRIET IS DIEPTE kunnen in mijn corpus geen conceptuele metaforen worden geïdentificeerd uit de deze lijst. Er zijn echter wel een aantal VERDRIET-metaforen in het corpus aanwezig die in de bovenstaande tabel niet voorkomen. Wat betreft de VERDRIET-specifieke vaste verbindingen bleken de conceptuele metaforen VERDRIET IS EEN NEERWAARTSE BEWEGING, VERDRIET IS EEN CONTAINER, VERDRIET IS VERWONDING en VERDRIET IS VERWONDING VAN HET HART nog frequente patronen te zijn. Voor het niet VERDRIET-specifieke deel kunnen op basis van het corpus (vanwege het kleine aantal vaste verbindingen) geen conceptuele metaforen worden uitgewerkt, slechts hypothesen worden geformuleerd over het mogelijke verband met andere EMOTIE-metaforen.

5.2.1 VERDRIET-specifieke vaste verbindingen

De vaste verbindingen, die specifiek het concept VERDRIET verwoorden, baseren zich op de volgende vier generieke conceptuele metaforen en vier specifieke conceptuele metaforen:

- VERDRIET IS NAAR BENEDEN GERICHT
 - VERDRIET IS DIEPTE
 - VERDRIET IS EEN NEERWAARTSE BEWEGING
- VERDRIET IS EEN CONTAINER
- VERDRIET IS DUISTERNIS
 - VERDRIET IS ZWART
- VERDRIET IS VERWONDING
 - VERDRIET IS VERWONDING VAN HET HART

In het corpus zijn nog vier vaste verbindingen (*in zak en as zitten*, *iemands tranen drogen*, *zijn verdriet verdrinken*, *huilen als een kind*) waarvoor geen gemeenschappelijke conceptuele metafoor of metaforen kunnen worden uitgewerkt. Ze zijn echter door de buitentalige kennis of op basis van de vorm gemotiveerd, oftewel het fraseolgisme kan worden gerelateerd aan een conceptuele metafoor die bij andere EMOTIE-concepten voorkomt (*huilen als een kind*).

De buitentalige kennis over het rouwritueel in de Bijbel kan bijdragen tot de motivering van *in zak en as zitten* ('in een toestand van grote verslagenheid verkeren').

Onze kennis over de emotie stelt ons in staat de vaste verbinding *iemands tranen drogen* ('hem troosten') gemotiveerd te ervaren. We weten namelijk dat verdriet vaak gepaard gaat met tranen en het volgende is ook een bekend feit: als iemand een huilende persoon geestelijk kan steunen, kunnen de tranen verdwijnen en de droevige persoon voelt zich beter.

Bij de vaste verbinding *zijn verdriet verdrinken* ('met alcohol proberen te verminderen') wordt het doeldomein VERDRIET als EEN LEVEND ORGANISME geconceptualiseerd (vgl. 5.2). Omdat dit brondomein ook in het fraseologisme *een aversie tegen iemand koseteren* en in een aantal andere EMOTIE-fraseologismen (zie 5.3.2) voorkomt, kan hierbij uitgegaan worden van de conceptuele metafoor EMOTIE IS EEN LEVEND ORGANISME. Daarnaast speelt hier de buitentalige kennis ook een rol. Er wordt namelijk een algemeen bekende psychologische strategie (alcohol drinken om te vergeten) geconceptualiseerd voor het omgaan met verdriet.

Het fraseologisme *huilen als een kind* ('volkomen overmand zijn door verdriet') wordt op basis van de vorm²⁴⁰ en onze buitentalige kennis over huilende kinderen gemotiveerd. Daarboven kan de conceptuele metafoor EMOTIE IS EEN UITERLIJKE GEVOELSREACTIE ook nog een rol spelen bij de motivering. Deze hypothese baseer ik op het feit dat de conceptuele metafoor VREUGDE IS EEN UITERLIJKE GEVOELSREACTIE (5.1.1.7) in geval van de emotie VREUGDE heel frequent is (bv. *dansen van vreugde/geluk, in zijn vuistje lachen, in de handen wrijven, zijn neus krult, te vroeg juichen, juichen van vreugde, het hoogste lied zingen, (op en neer) springen van blijdschap, een gat in de lucht springen, knorren van geluk*). Als we deze rij aanvullen met het fraseologisme *huilen als een kind* kan de conceptuele metafoor EMOTIE IS EEN UITERLIJKE GEVOELSREACTIE worden aangenomen.

In de volgende secties wordt gedetailleerder ingegaan op de verschillende metaforen die speciaal voor VERDRIET typerend zijn.

5.2.1.1 VERDRIET IS NAAR BENEDEN GERICHT

In mijn corpus is de generieke conceptuele metafoor VERDRIET IS NAAR BENEDEN GERICHT de frequentste conceptuele metafoor. Bij deze groep horen negen vaste verbindingen (zie Tabel 24):

²⁴⁰ Zie hiervoor 3.3.2.

Tabel 24. Vaste verbindingen die bij VERDRIET IS NAAR BENEDEN GERICHT horen

VERDRIET IS NAAR BENEDEN GERICHT	
<i>in een (diep) dal zitten</i>	‘veel tegenslag hebben, een moeilijke tijd doormaken’
<i>in diepe rouw</i>	
<i>het hoofd/zijn kop laten hangen</i>	‘moedeloos, neerslachtig zijn, de moed verliezen’
<i>(diep) in de put zitten</i>	‘neerslachtig zijn’
<i>door een diep dal gaan</i>	‘een ellendige tijd doormaken’
<i>in een duister/zwart/donker gat vallen</i>	‘geen doel meer in zijn leven zien na pensionering, plotseling ontslag e.d.’
<i>in een diep dal terechtkomen</i>	(variant van <i>door een diep dal gaan</i> , IW) ‘een zeer moeilijke tijd doormaken’
<i>zich in een dal bevinden</i>	(variant van <i>door een diep dal gaan</i> , IW) ‘een zeer moeilijke tijd doormaken’
<i>bij de pakken neerzitten</i>	‘moedeloos zijn’

In veel VERDRIET-fraseologismen wordt een plaats onder het oppervlak (*dal*, *put*, *gat*) verwoord. De meerderheid van deze vaste verbindingen kan gerekend worden tot de specifieke conceptuele metafoor VERDRIET IS DIEPTE:

VERDRIET IS DIEPTE

in een (diep) dal zitten
in diepe rouw
(diep) in de put zitten
door een diep dal gaan
in een duister/zwart/donker gat vallen
in een diep dal terechtkomen
zich in een dal bevinden

Enkele fraseologismen kunnen worden gekenmerkt door de gemeenschappelijke eigenschap dat ze een beweging naar beneden uitdrukken. Dus ook de specifieke conceptuele metafoor VERDRIET IS EEN NEERWAARTSE BEWEGING kan worden gepostuleerd:

VERDRIET IS EEN NEERWAARTSE BEWEGING

het hoofd/zijn kop laten hangen
in een duister/zwart/donker gat vallen
bij de pakken neerzitten

Samenvattend kan men stellen dat in het corpus de generieke conceptuele metafoor VERDRIET IS NAAR BENEDEN GERICHT en de bijbehorende specifieke conceptuele

metaforen VERDRIET IS DIEPTE en VERDRIET IS EEN NEERWAARTSE BEWEGING in het corpus aanwezig zijn.

Focus

Bij het concept VREUGDE werd ernaar verwezen dat de conceptuele metafoor VREUGDE IS OMHOOG GERICHT naar Kövecses (2005:99) het positieve gevoel van de opwaartse gerichtheid, dus het positieve gevoel van vreugde benadrukt (zie 5.1.1.1). Analoog hiermee zou men kunnen beweren dat VERDRIET IS NAAR BENEDEN GERICHT in de regel het accent legt op het negatieve gevoel van de neerwaartse gerichtheid en daardoor op het negatieve gevoel van verdriet. Zoals het bij VREUGDE het geval was, kan deze algemene stelling ook in verband met VERDRIET IS NAAR BENEDEN GERICHT op basis van de Nederlandse specifieke conceptuele metaforen verder worden genuanceerd.

VERDRIET IS DIEPTE blijkt het feit centraal te stellen dat onze potentiële energie in in een put, een dal of in een gat, dus in de diepte op een laag niveau is. Als iets naar beneden valt, neemt de potentiële energie van dit object af. Dit wordt door de conceptuele metafoor VERDRIET IS EEN NEERWAARTSE BEWEGING weergegeven. Als het energieniveau lager wordt, is er in zekere mate sprake van inactiviteit. In de betekenisomschrijvingen wordt dit vooral onder woorden gebracht met ‘moedeloosheid’ en ‘doelloosheid’ (zie *het hoofd/zijn kop laten hangen* ‘moedeloos, neerslachtig zijn, de moed verliezen’, *in een duister/zwart/donker gat vallen* ‘geen doel meer in zijn leven zien na pensionering, plotseling ontslag e.d.’, *bij de pakken neerzitten*, ‘moedeloos zijn’).

Hypotheses over de mogelijke motiverende basis van de conceptuele metaforen

In 3.4.2 ziet men dat ook de lichaamskaart (Nummenmaa et al. 2014) van verdriet duidelijk afwijkt van de andere lichaamskaarten. De meest dominerende kleur is blauw, die de verminderde activatie van de vier ledenmaten aantoont.

De specifieke conceptuele metaforen VERDRIET IS DIEPTE en VERDRIET IS EEN NEERWAARTSE BEWEGING vormen samen een coherent systeem. VERDRIET IS EEN NEERWAARTSE BEWEGING is de voorwaarde van VERDRIET IS DIEPTE. Ten eerste gebeurt er een beweging naar beneden en als consequentie komt men in de diepte terecht. De conceptuele metafoor VERDRIET IS EEN NEERWAARTSE BEWEGING roept het beeld op van een droevige mens op die letterlijk *zijn hoofd laat hangen* en geen energie heeft om verder actief te zijn (*in een duister/zwart/donker gat*

vallen en *bij de pakken neerzitten*). De metafoor beschikt over een metonymische basis: de typische neerwaartse beweging van verdriet staat voor de emotie. De conceptuele metafoor VERDRIET IS DIEPTE kan worden gemotiveerd door deze toestand van inactiviteit die men bij verdriet ondervindt.

De generieke conceptuele metafoor VERDRIET IS NAAR BENEDEN GERICHT blijkt een vergelijkbare metonymische basis te hebben. Het bevestigt onze alledaagse ervaring dat droevige mensen gekenmerkt kunnen worden door een gebogen houding, afhangende schouders, naar beneden hangende wenkbrauwen en mondhoeken. Daarnaast draagt ook een andere oriëntationele metafoor, namelijk SLECHT IS BENEDEN/NEERWAARTS GERICHT bij tot de motivatie van deze conceptuele metafoor.²⁴¹

5.2.1.2 VERDRIET IS EEN CONTAINER

Als we nu de vaste verbindingen, die bij VERDRIET IS DIEPTE horen, samen met de fraseologismen *in de rouw zijn* en *in een dip zitten* onder de loep nemen, kan de conceptuele metafoor VERDRIET IS EEN CONTAINER worden gepostuleerd.

Tabel 25. Vaste verbindingen die bij VERDRIET IS EEN CONTAINER horen

VERDRIET IS EEN CONTAINER	
<i>in de rouw zijn</i>	
<i>in een dip zitten</i>	
<i>in diepe rouw</i>	
<i>in een (diep) dal zitten</i>	‘veel tegenslag hebben, een moeilijke tijd doormaken’
<i>(diep) in de put zitten</i>	
<i>door een diep dal gaan</i>	‘een ellendige tijd doormaken’
<i>in een duister/zwart/donker gat vallen</i>	‘geen doel meer in zijn leven zien na pensionering, plotseling ontslag e.d.’
<i>in een diep dal terechtkomen</i>	(variant van <i>door een diep dal gaan</i> , IW) ‘een zeer moeilijke tijd doormaken’
<i>zich in een dal bevinden</i>	(variant van <i>door een diep dal gaan</i> , IW) ‘een zeer moeilijke tijd doormaken’

In de vaste verbindingen *in de rouw zijn*, *in een dip zitten* en *in diepe rouw* wordt een abstracte container geconceptualiseerd. In de andere opgesomde fraseologismen krijgt deze

²⁴¹ Een vergelijkbare veronderstelling werd al bij VREUGDE ten opzichte van VREUGDE IS OMHOOG GERICHT en GOED IS BOVEN/OMHOOG GERICHT geformuleerd. Zie hiervoor 5.1.1.1.

abstracte container een concretere vorm: er is sprake van een *dal*, een *put* of een *gat*. Met behulp van deze containerachtige objecten wordt het abstracte doledomein VERDRIET als een concreet ding geconceptualiseerd.

Focus

Vanwege de speciale functie van CONTAINER-metaforen als ontologische metaforen is het hier niet zo makkelijk hypothesen in verband met de focus op te stellen²⁴². Zoals bij VREUGDE IS EEN CONTAINER (5.1.1.6) wordt ook hier aangenomen dat de CONTAINER-metafoor voor een emotie staat die een mens volledig vervult. Dit geldt vooral voor de vaste verbindingen die de hoedanigheid van de container concretiseren (*in een (diep) dal zitten, (diep) in de put zitten, door een diep dal gaan, in een duister/zwart/donker gat vallen, in een diep dal terechtkomen zich in een dal bevinden*). In deze fraseologismen wordt namelijk het beeld van een mens opgewekt die het laagste punt van de container heeft bereikt. En dit betekent dat deze mens zich volledig in de container bevindt, dus helemaal getroffen is van de emotie: heel verdrietig is en niet slechts een beetje droevig is.

Hypothesen over de mogelijke motiverende basis van de conceptuele metaforen

Hierbij is het nu voldoende om terug te verwijzen naar de hypothese over de mogelijke motiverende basis van VREUGDE IS EEN CONTAINER (5.1.1.6), dus naar onze alledaagse ervaring met containerachtige voorwerpen in de wereld.

5.2.1.3 VERDRIET IS VERWONDING

Een frequente generieke conceptuele metafoor in het corpus is VERDRIET IS VERWONDING. Bij deze groep horen zes vaste verbindingen:

Tabel 26. Vaste verbindingen die bij VERDRIET IS VERWONDING horen

VERDRIET IS VERWONDING	
<i>iem. tegen het zere been trappen/schoppen</i>	‘hem kwetsen’
<i>een steek in/door mijn hart</i>	‘een grievende opmerking’
<i>iem. een dolk in het hart stoten</i>	‘iem. een grievend leed aandoen’
<i>iemands hart breken</i>	‘hem diep bedroeven’
<i>met bloedend hart</i>	‘met verdriet’ (IW)
<i>een gebroken hart</i>	‘een ongelukkige liefde’, ‘een gevoel van intense droefheid, meestal als gevolg van een ongelukkige liefde’ (IW)

²⁴² Zie hiervoor 5.1.1.6 (VREUGDE IS EEN CONTAINER).

In vijf fraseologismen wordt het hart als de wonde plek opgegeven. Ze vormen samen de specifieke conceptuele metafoor VERDRIET IS VERWONDING VAN HET HART:

VERDRIET IS VERWONDING VAN HET HART

iemand's hart breken

een steek in/door mijn hart

iem. een dolk in het hart stoten

met bloedend hart

een gebroken hart

Focus

In geval van VERDRIET IS VERWONDING en VERDRIET IS VERWONDING VAN HET HART wordt de aandacht gericht op de oorzaak van verdriet. De gebeurtenis, die verdriet veroorzaakt, wordt als een letsel geconceptualiseerd die iemand wordt toegabbracht.

Hypotheses over de mogelijke motiverende basis van de conceptuele metaforen

Ten eerste kan aan de hand van de zonet beschreven focus worden verwezen naar de samenhang tussen onze biologische, psychologische en culturele ervaringen. Onze alledaagse kennis bevestigt namelijk dat verdriet een logische en typische reactie is op een verwonding: als we een lichamelijk letsel oplopen, zijn we over het algemeen somber en niet verheugd. Dit betekent dat de conceptuele metaforen VERDRIET IS VERWONDING en VERDRIET IS VERWONDING VAN HET HART beschikken over een metonymische basis en dat we te maken hebben met de metonymie OORZAAK VOOR GEVOLG (VERWONDING VOOR VERDRIET).

Daarenboven draagt onze culturele kennis over symbolen bij tot de gemotiveerdheid. In de Europese poëzie komt verwonding naar aanleiding van de klassieke oudheid vaak voor als symbool van hartstocht, het verlangen naar liefde, lijden en verdriet²⁴³. Bij de conceptuele metafoor VERDRIET IS VERWONDING VAN HET HART kunnen we additioneel beroep doen op de symbolfunctie van HART als de zetel van emoties. Dit symbool wordt vaak ook als conceptuele metafoor geformuleerd (zie bv. LOCUS OF EMOTIONS IS HEART in Kraska-Szlenk (2014)).

²⁴³ Zie hiervoor o.a. http://www.balassikiado.hu/BB/netre/Net_szimbolum/szimbolumszotar.htm#s (geraadpleegd op 21.12.2018)

5.2.1.4 VERDRIET IS DUISTERNIS

Zes vaste verbindingen in het corpus kunnen worden gerelateerd aan de generieke conceptuele metafoor VERDRIET IS DUISTERNIS:

Tabel 27. Vaste verbindingen die bij VERDRIET IS DUISTERNIS horen

VERDRIET IS DUISTERNIS	
<i>een zwarte dag</i>	(zwart: 'somber, rampspoedig')
<i>door een donkere bril kijken</i>	'pessimistisch zijn' 'alles somber inzien, neerslachtig of pessimistisch zijn' (IW)
<i>een zwarte bladzijde van de geschiedenis</i>	'een periode in het verleden waarin verschrikkelijke dingen gebeurd zijn' (IW)
<i>de toekomst somber inzien</i>	(somber: 'weinig verlicht, weinig licht toelatend en daardoor drukkend op het gemoed' 'zwaarmoedig, bedrukt, de toekomst duister inziend')
<i>alles zwart inzien</i>	'somber zijn' (IW)
<i>in een duister/zwart/donker gat vallen</i>	'geen doel meer in zijn leven zien na pensionering, plotseling ontslag e.d.'

Enkele vaste verbindingen nuanceren de conceptuele metafoor VERDRIET IS DUISTERNIS verder: in vier fraseologismen wordt VERDRIET met behulp van de kleur zwart geconceptualiseerd:

VERDRIET IS ZWART

een zwarte dag

een zwarte bladzijde van de geschiedenis

alles zwart inzien

in een duister/zwart/donker gat vallen

Focus

Duisternis is zoals licht een van de meest basale menselijke ervaringen (Kövecses 2005:35)²⁴⁴. Het ontbreken van licht wordt over het algemeen met iets negatiefs geassocieerd (Kövecses 2005:97). VERDRIET wordt dus in deze vaste verbindingen als iets negatiefs geconceptualiseerd.

Deze heel algemene stelling kan worden verder genuanceerd als we naar de fraseologismen kijken die gerelateerd kunnen worden aan een menselijke handeling (*door een donkere bril kijken, de toekomst somber inzien, alles zwart inzien, in een*

²⁴⁴ Zie hiervoor ook 5.1.1.2.

duister/zwart/donker gat vallen). Zonder licht kan men zich vanwege het belemmerde gezichtsvermogen niet of slechts moeilijk oriënteren. Bij VERDRIET IS DUISTERNIS blijkt de focus in deze gevallen te liggen op de beperktheid van de droevige mens (vgl. *in een duister/zwart/donker gat vallen* ‘geen doel meer in zijn leven zien na pensionering, plotseling ontslag e.d.’). In tegenstelling tot de fraseologismen, die bij de conceptuele metafoor VREUGDE IS ZON horen en waarbij het tegenovergestelde concept, LICHT een belangrijke rol speelt, benadrukken deze vaste verbindingen niet de invloed op de omgeving (zie 5.1.1.2). Deze vaste verbindingen belichten verdriet vanuit het aspect van degene die de emotie beleeft.

Bij VERDRIET IS ZWART ligt het accent op de absolute, totale donkerheid, dus de hoogste graad van verdriet. Hier is er meestal sprake van een tragedie (bv. *een zwarte bladzijde van de geschiedenis* ‘een periode in het verleden waarin verschrikkelijke dingen gebeurd zijn’). Zie hiervoor de volgende citaat dat het boek *Zwarte bladzijden uit de vaderlandse geschiedenis* introduceert:

De terechtstelling van Oldenbarnevelt, de moord op de gebroeders De Witt, de trans-Atlantische slavenhandel, kinderarbeid, de collaboratie in de Tweede Wereldoorlog, de koloniale oorlog in Nederlands-Indië. Het zijn de zwarte bladzijden uit onze geschiedenis [nadruk toegevoegd]. Maar ook recentere gebeurtenissen als het Zuid-Moluks terrorisme, de krakersrellen in de jaren tachtig, de rol van Dutchbat in Srebrenica en de moorden op Pim Fortuyn en Theo van Gogh horen erbij.²⁴⁵

Hypotheses over de mogelijke motiverende basis van de conceptuele metaforen

In 5.1.1.2 werd al de hypothese geformuleerd dat de fysiologische uitwerkingen van het (zonne)licht als motivatiebasis kunnen dienen voor de conceptuele metafoor VREUGDE IS ZON. Analoot met deze argumentatie komen de fysiologische uitwerkingen in verband met VERDRIET IS DUISTERNIS in aanmerking die gepaard gaan met het ontbreken van het licht. Het is een alledaagse ervaring dat slecht weer en weinig zon op het gemoed kan drukken. Daarnaast bestaat er ook wetenschappelijk bewijs voor dat depressie kan worden behandeld met lichttherapie²⁴⁶.

Als een verdere motivatiefactor dient de symboolfunctie van DONKERHEID/ZWART te worden vermeld. Het staat vaak voor ‘slecht’ of ‘kwaad’ (zie bv. ook de uitdrukkingen *iemand of iets zwart afschilderen* ‘erger, slechter voorstellen dan

²⁴⁵ <https://isgeschiedenis.nl/tips/zwarte-bladzijden-uit-de-vaderlandse-geschiedenis>

²⁴⁶ Zie hiervoor o.a. Stefanowitsch (2006:101) en de website van de Johannes Gutenberg-Universität Mainz: <http://www.unimedizin-mainz.de/psychiatrie/patienten/weitere-behandlungsangebote/lichttherapie.html> (geraadpleegd op 23.10.2018).

in werkelijkheid', *zwarte lijst* 'lijst met gewraakte personen of zaken')²⁴⁷. De zwarte kleur is ook een symbool van rouw in onze cultuur. Deze kennis mag in onze westerse samenleving algemeen bekend worden verondersteld. Om die reden kan worden aangenomen dat deze symboolfunctie in hoge mate bijdraagt tot de gemotiveerdheid van de verbindingen die het element *zwart* bevatten.

5.2.2 Niet VERDRIET-specifieke vaste verbindingen

Ten slotte zijn er nog drie vaste verbindingen gebleven die bij het niet VERDRIET-specifieke deel van het corpus horen. Ze kunnen niet onder één conceptuele metafoor worden samengevat, maar ze kunnen wel worden gerelateerd aan andere VERDRIET- of EMOTIE-metaforen.

Naar aanleiding van *vervuld zijn van vreugde* (5.1.2.1) en *vervuld zijn van walging* (zie later 5.3.2) kan ook het fraseologisme *vervuld zijn van verdriet* worden gerekend tot de conceptuele metafoor HET LICHAAM IS EEN CONTAINER VOOR EMOTIE.

Het fraseologisme *iets te boven komen* ('(tegenslag, verdriet) verwerken') kan in zekere zin gekoppeld worden aan de conceptuele metaforen VERDRIET IS NAAR BENEDEN GERICHT, VERDRIET IS DIEPTE en VERDRIET IS EEN NEERWAARTSE BEWEGING (5.2.1.1). In deze vaste verbinding wordt namelijk de tegenovergestelde (opwaartse) richting geconceptualiseerd om uit te drukken hoe men verdriet kan overwinnen²⁴⁸.

De vaste verbinding *zijn verdriet opkroppen* (voorbeeld in GWHN, *opkroppen*: 'met moeite in zich verborgen houden') kan gerekend worden bij de conceptuele metafoor HET LICHAAM IS EEN CONTAINER VOOR EMOTIE (5.1.2.1): verdriet wordt voor andere mensen in het lichaam verstopt²⁴⁹.

²⁴⁷ De tegenovergestelde symbolische betekenis 'goed' komt in de tegenovergestelde conceptuele metafoor GOED IS LICHT te voorschijn.

²⁴⁸ De vaste verbindingen *uit het dal klauteren*, *uit het dal klimmen*, *uit het dal komen*, *uit het dal kruipen*, *uit het dal raken*, *uit het dal zijn*, *uit een diep dal klauteren*, *uit een diep dal klimmen*, *uit een diep dal komen*, *uit een diep dal kruipen*, *uit een diep dal raken* (bron: Algemeen Nederlands Woordenboek) bevestigen deze aanname.

²⁴⁹ Voor de etymologie van 'opkroppen' en de samenhang met 'vogelkrop' zie <http://gtb.ivdnt.org/iWDB/search?actie=article&wdb=WNT&id=M048848> (geraadpleegd op 12.12.2018).

5.3 De metaforische conceptualisatie van WALGING

Naar mijn weten werd het Nederlandse concept WALGING nog niet onderzocht. Wat betreft de Engelse taal was het concept DISGUST ook niet vaak onderwerp van linguïstische analyses geweest. Waarschijnlijk was Stefanowitsch (2006) een van de eersten die het Engelse concept onder de loep nam. Op basis van een corpusonderzoek werkt hij volgende veertien conceptuele metaforen uit:

WALGING IS EEN GEMENGDE/PURE SUBSTANTIE²⁵⁰

WALGING IS EEN SUBSTANTIE IN EEN CONTAINER (ONDER DRUK)²⁵¹

WALGING IS EEN TEGENSTANDER²⁵²

WALGING IS ZIEKTE²⁵³

WALGING IS HOGE/LAGE INTENSITEIT²⁵⁴

WALGING IS KOUDE²⁵⁵

WALGING IS ETEN²⁵⁶

WALGING IS EEN VLOEISTOF²⁵⁷

WALGING IS PIJN²⁵⁸

WALGING IS EEN ORGANISME²⁵⁹

WALGING IS HITTE²⁶⁰

WALGING IS EEN SCHERP OBJECT²⁶¹

WALGING IS EEN BALLON²⁶²

WALGING IS EEN ZWAAR OBJECT²⁶³

Aan de hand van het onderzoek van Kuczok (2015) naar het Engels en Pools kan deze lijst nog aangevuld worden met de volgende conceptuele metaforen:

WALGING IS HUIVEREN²⁶⁴

²⁵⁰ In het Engels origineel: DISGUST/BEING DISGUSTED IS A MIXED/PURE SUBSTANCE (Stefanowitsch 2006:89)

²⁵¹ In het Engels origineel: DISGUST/BEING DISGUSTED IS A SUBSTANCE IN A CONTAINER (UNDER PRESSURE) (Stefanowitsch 2006:89)

²⁵² In het Engels origineel: DISGUST/BEING DISGUSTED IS AN OPPONENT (Stefanowitsch 2006:89)

²⁵³ In het Engels origineel: DISGUST/BEING DISGUSTED IS PARALYSIS/A DISEASE (Stefanowitsch 2006:89)

²⁵⁴ In het Engels origineel: DISGUST/BEING DISGUSTED IS HIGH/LOW (INTENSITY) (Stefanowitsch 2006:89)

²⁵⁵ In het Engels origineel: DISGUST/BEING DISGUSTED IS COLD (Stefanowitsch 2006:89)

²⁵⁶ In het Engels origineel: DISGUST/BEING DISGUSTED IS FOOD (Stefanowitsch 2006:89)

²⁵⁷ In het Engels origineel: DISGUST/BEING DISGUSTED IS LIQUID (Stefanowitsch 2006:89)

²⁵⁸ In het Engels origineel: DISGUST/BEING DISGUSTED IS PAIN (Stefanowitsch 2006:89)

²⁵⁹ In het Engels origineel: DISGUST/BEING DISGUSTED IS AN ORGANISM (Stefanowitsch 2006:89)

²⁶⁰ In het Engels origineel: DISGUST/BEING DISGUSTED IS HEAT (Stefanowitsch 2006:89)

²⁶¹ In het Engels origineel: DISGUST/BEING DISGUSTED IS A SHARP OBJECT (Stefanowitsch 2006:89)

²⁶² In het Engels origineel: DISGUST/BEING DISGUSTED IS A BALLOON (Stefanowitsch 2006:89)

²⁶³ In het Engels origineel: DISGUST/BEING DISGUSTED IS A HEAVY OBJECT (Stefanowitsch 2006:89)

²⁶⁴ In het Engels origineel: DISGUST IS SHUDDERING (Kuczok 2015)

WALGING IS GRIMASSEN²⁶⁵
 WALGING IS IETS SLECHTS RUIKEN²⁶⁶
 WALGING IS IETS SLECHTS SMAKEN²⁶⁷
 WALGING IS IETS VUILS ZIEN²⁶⁸
 WALGING IS IETS LELIJKS ZIEN²⁶⁹
 WALGING IS IETS BEDORVENS ZIEN²⁷⁰
 WALGING IS IEMAND ZIEK ZIEN²⁷¹
 WALGING IS EEN ONAANGENAAM DIER ZIEN / AANRAKEN²⁷²
 WALGING IS ANGST²⁷³
 WALGING IS HAAT²⁷⁴
 (HET OBJECT VAN) WALGING IS EEN TEGENSTANDER²⁷⁵
 WALGING IS AFSTOTENDE KRACHT²⁷⁶
 WALGING IS EEN CONTAINER²⁷⁷
 WALGING IS EEN INSTRUMENT/MIDDEL²⁷⁸
 WALGING IS EEN VLOEISTOF²⁷⁹
 WALGING IS NAAR BENEDEN GERICHT²⁸⁰

Van de volgende tabel valt af te lezen welke conceptuele metaforen uit deze verzameling precies in de zonet aangestipte vorm te vinden zijn in mijn WALGING-corpus. (Een plusteken staat weer voor conceptuele metaforen die in het corpus aanwezig zijn. Het minteken toont aan dat de conceptuele metafoor niet of niet precies in deze vorm te vinden is in het corpus.)

²⁶⁵ In het Engels origineel: DISGUST IS GRIMACING (Kuczok 2015)

²⁶⁶ In het Engels origineel: DISGUST IS SMELLING SOMETHING BAD (Kuczok 2015)

²⁶⁷ In het Engels origineel: DISGUST IS TASTING SOMETHING BAD (Kuczok 2015)

²⁶⁸ In het Engels origineel: DISGUST IS SEEING SOMETHING DIRTY (Kuczok 2015)

²⁶⁹ In het Engels origineel: DISGUST IS SEEING SOMETHING UGLY (Kuczok 2015)

²⁷⁰ In het Engels origineel: DISGUST IS SEEING SOMETHING SPOILED (Kuczok 2015)

²⁷¹ In het Engels origineel: DISGUST IS SEEING SOMEONE ILL (Kuczok 2015)

²⁷² In het Engels origineel: DISGUST IS SEEING / TOUCHING UNPLEASANT ANIMAL (Kuczok 2015)

²⁷³ In het Engels origineel: DISGUST IS FEAR (Kuczok 2015)

²⁷⁴ In het Engels origineel: DISGUST IS HATRED (Kuczok 2015)

²⁷⁵ In het Engels origineel: (OBJECT OF) DISGUST IS OPPONENT (Kuczok 2015)

²⁷⁶ In het Engels origineel: DISGUST IS REPULSIVE FORCE (Kuczok 2015)

²⁷⁷ In het Engels origineel: DISGUST IS CONTAINER (Kuczok 2015)

²⁷⁸ In het Engels origineel: DISGUST IS INSTRUMENT/MEANS (Kuczok 2015)

²⁷⁹ In het Engels origineel: DISGUST IS FLUID (Kuczok 2015)

²⁸⁰ In het Engels origineel: DISGUST IS DOWN (Kuczok 2015)

Tabel 28. Nederlandse WALGING-metaforen in het corpus

WALGING IS EEN GEMENGDE/PURE SUBSTANTIE	—
WALGING IS EEN SUBSTANTIE IN EEN CONTAINER (ONDER DRUK)	—
WALGING IS EEN TEGENSTANDER	—
WALGING IS ZIEKTE	+
WALGING IS HOGE/LAGE INTENSITEIT	—
WALGING IS KOUDE	—
WALGING IS ETEN	—
WALGING IS EEN VLOEISTOF	—
WALGING IS PIJN	—
WALGING IS EEN ORGANISME	—
WALGING IS HITTE	—
WALGING IS EEN SCHERP OBJECT	—
WALGING IS EEN BALLON	—
WALGING IS EEN ZWAAR OBJECT	—
WALGING IS HUIVEREN	—
WALGING IS GRIMASSEN	—
WALGING IS IETS SLECHTS RUIKEN	—
WALGING IS IETS SLECHTS SMAKEN	—
WALGING IS IETS VUILS ZIEN	—
WALGING IS IETS LELIJKS ZIEN	—
WALGING IS IETS BEDORVENS ZIEN	—
WALGING IS IEMAND ZIEK ZIEN	—
WALGING IS EEN ONAANGENAAM DIER ZIEN / AANRAKEN	—
WALGING IS ANGST	—
WALGING IS HAAT	—
(HET OBJECT VAN) WALGING IS EEN TEGENSTANDER	—
WALGING IS AFSTOTENDE KRACHT	—
WALGING IS EEN CONTAINER	—
WALGING IS EEN INSTRUMENT/MIDDEL	—
WALGING IS EEN VLOEISTOF	—
WALGING IS NAAR BENEDEN GERICHT	+

In mijn WALGING-corpus zijn dus tamelijk weinig van de voorgestelde conceptuele metaforen terug te vinden (WALGING IS ZIEKTE en WALGING IS NAAR BENEDEN GERICHT). Aanvullend kan nog zoals we straks zullen zien de conceptuele metafoor WALGING IS AFWENDING worden uitgewerkt. Deze drie conceptuele metaforen kunnen worden gerelateerd aan het WALGING-specifieke deel van het corpus. Voor het niet WALGING-specifieke deel kan op basis van het corpus geen conceptuele metafoor worden gepostuleerd. Zoals het bij VERDRIET ook het geval was, kunnen ook hier slechts

hypotheses worden geformuleerd over het mogelijke verband met andere EMOTIE-metaforen.

5.3.1 WALGING-specifieke vaste verbindingen

Er zijn twee vaste verbindingen (*een hartgrondige hekel hebben aan iem. of iets, een gloeiende hekel hebben aan iem./iets*) aanwezig in het corpus, die niet kunnen worden ingedeeld bij de net genoemde WALGING-specifieke conceptuele metaforen. Bij de vaste verbinding *een hartgrondige hekel hebben aan iem. of iets* kan op basis van het WALGING-corpus geen conceptuele metafoor worden uitgewerkt zoals bv. HET HART IS EEN CONTAINER VAN WALGING omdat één enkel fraseologisme niet voldoende is om een conceptuele metafoor te postuleren. Onafhankelijk van dit feit kan ook hier worden verwezen naar samenhangen met het gehele corpus en de resultaten van de analyse. Op basis van de vaste verbindingen die bij de conceptuele metafoor HET HART IS EEN CONTAINER VOOR VREUGDE (bv. *vreugde vult zijn hart, met vreugde in het hart*)²⁸¹ horen, kan het bestaan van de algemene conceptuele metafoor HET HART IS EEN CONTAINER VOOR EMOTIES wel worden aangenomen.

Wat betreft het fraseologisme *een gloeiende hekel hebben aan iem./iets* ('(verschrikkelijke) weerzin [hebben]') kan aan de hand van het corpus ook geen conceptuele metafoor worden uitgewerkt. Op basis van het bestaan van de uitdrukkingen *gloeiende liefde* en *gloeiende woede* kan er echter van worden uitgegaan dat de conceptuele metafoor INTENSITEIT IS VUUR²⁸² hier zeker een rol speelt. Omdat slechts dingen kunnen gloeien, blijkt WALGING IS EEN OBJECT een potentiële conceptuele metafoor te zijn. Als ten minste twee emoties als objecten worden geconceptualiseerd (zie ook nog VREUGDE IS EEN OBJECT (5.1.1.6)), kan men uitgaan van het bestaan van de conceptuele metafoor EMOTIES ZIJN OBJECTEN.

In de volgende secties komen de vaste verbindingen en de bijbehorende conceptuele metaforen aan de orde die specifiek het concept WALGING onder woorden brengen.

²⁸¹ Zie hiervoor 5.1.2.1.

²⁸² Voor deze conceptuele metafoor zie Kövecses (2005:127).

5.3.1.1 WALGING IS AFWENDING

De frequentste conceptuele metafoor in het corpus is WALGING IS AFWENDING. Bij deze groep horen vijf fraseologismen:

Tabel 29. Vaste verbindingen die bij VERDRIET IS AFWENDING horen

WALGING IS AFWENDING	
<i>een (lijfelijke) afkeer hebben van iem./iets</i>	‘van iem. of iets walgen’
<i>iemand met de nek aankijken</i>	‘met minachting behandelen’
<i>zijn neus ophalen/optrekken voor iem./iets</i>	‘iem. of iets niet de moeite waard achten, als minderwaardig beschouwen een vreselijke hekel aan iem. of iets hebben’
<i>iemand niet kunnen luchten</i>	‘iemand niet kunnen uitstaan’
<i>iemand niet kunnen zien</i>	‘iemand niet kunnen uitstaan’

Als we nu even de vaste verbinding *een afkeer hebben van iem./iets* buiten beschouwing laten, zou deze conceptuele metafoor nog concreter kunnen worden geformuleerd: WALGING IS FYSIEKE AFWENDING. Naast de generieke conceptuele metafoor WALGING IS AFWENDING is dus in de meeste fraseologismen ook de specifieke conceptuele metafoor WALGING IS FYSIEKE AFWENDING actief.

Focus

Deze conceptuele metafoor stelt de reactie centraal die gegeven wordt op een situatie die de emotie walging opwekt.

Hypotheses over de mogelijke motiverende basis van de conceptuele metaforen

In de vaste verbindingen wordt een mogelijke lichamelijke reactie geconceptualiseerd. Het is een denkbare situatie dat iemand die met iets walgelijks geconfronteerd is, zich automatisch en onwillkeurig met het hele lichaam afwendt (*een lijfelijke afkeer hebben van iem./iets*) of het hoofd wegdraait (*iemand met de nek aankijken*), het oogcontact mijdt of de ogen afwendt (*iemand met de nek aankijken, zijn neus ophalen/optrekken voor iem./iets, iemand niet kunnen zien*). De conceptualisatie van WALGING als FYSIEKE AFWENDING kan dus een metonymische basis hebben. Hier staat het gevolg (de fysieke afwending) voor de emotie. We hebben dus te maken met de metonymie GEVOLG VOOR EMOTIE (en GEVOLG VOOR OORZAAK).

Motivatiefactoren van de relevante vaste verbindingen

Het is interessant te zien dat bij de vaste verbinding *zijn neus ophalen/optrekken voor iem./iets* de opwaartse richting geconceptualiseerd is. Op het eerste gezicht staat dit haaks op het feit dat de neerwaartse richting met iets slechts en de opwaartse richting met iets goeds wordt geassocieerd (GOOD IS UP, BAD IS DOWN)²⁸³. Een frequente conceptualisatie van WALGING vertegenwoordigt immers juist WALGING IS NAAR BENEDEN GERICHT (5.3.1.2). Waarom wordt hier toch de tegengestelde richting onder woorden gebracht? Ik denk dat onze buitentalige kennis over emotie-specifieke gebaren in dit geval doorslaggevend is voor de motivatie. Als men bv. iets walgingwekkends ziet volgt er vaak automatisch dat men zijn neus inderdaad ophaalt om de geur niet te ruiken. De vaste verbinding lijkt dus door de conceptuele metafoor WALGING IS (FYSIEKE) AFWENDING en onze buitentalige kennis over gebaren gemotiveerd te zijn:

Tabel 30. Gemotiveerdheid van de vaste verbinding *zijn neus ophalen/optrekken voor iem./iets*

Conceptuele metaforen	WALGING IS AFWENDING
	WALGING IS FYSIEKE AFWENDING
Buitentalige kennis	gebaren

5.3.1.2 WALGING IS NAAR BENEDEN GERICHT

Bij de conceptuele metafoor WALGING IS NAAR BENEDEN GERICHT horen vier vaste verbindingen:

Tabel 31. Vaste verbindingen die bij VERDRIET IS NAAR BENEDEN GERICHT horen

WALGING IS NAAR BENEDEN GERICHT	
<i>geen hoge pet ophebben van iem./iets</i>	‘geen hoge dunk hebben van iem. of iets’
<i>geen hoge dunk hebben van iem.</i>	‘hem minachten’
<i>een lage dunk hebben van iem.</i>	‘weinig waardering hebben voor iem. ’
<i>iets beneden zijn waardigheid achten</i>	‘zich er te goed voor voelen’

²⁸³ Voor deze oriëntationele metaforen zie 3.2.2. Ook Vainik (2015:22) maakt er attent op dat “the metaphor GOOD IS UP (...) does not hold automatically, because emotional activation deserves different evaluations. Raising the head or nose from a droopy position of sadness or shame to the canonical (reactivation) is evaluated GOOD. Raising the head or nose above the normal position is evaluated as BAD.”

Als we alle conceptuele metaforen, die tot nu toe werden behandeld, de revue laten passeren, zien we dat de reikwijdte²⁸⁴ van het brondomein behalve het doeldomein WALGING ook het concept VERDRIET bevat (vgl. VERDRIET IS NAAR BENEDEN GERICHT). Beide concepten worden dus o.a. met het brondomein NAAR BENEDEN GERICHT geconceptualiseerd.

Focus

Zoals het bij VERDRIET (5.2.1.1) het geval was, wordt ook hier verondersteld dat WALGING IS NAAR BENEDEN GERICHT over het algemeen het negatieve gevoel van de gerichtheid naar beneden en daarmee het negatieve gevoel van WALGING benadrukt.

Het is opvallend dat de vaste verbindingen van deze groep allemaal te relateren zijn aan het subconcept MINACHTING dat hier per definitie deel uitmaakt van het algemene concept WALGING²⁸⁵. Er blijkt een zeker niveau te bestaan in ons conceptueel systeem. Als iets zich onder dit niveau bevindt, kan dit feit aanleiding geven tot minachting. De elementen *geen hoge pet* en *geen hoge dunk* blijken te bevestigen dat hier sprake is van een coherent systeem waarbij de tegenovergestelde richting het tegendeel van MINACHTING, d.w.z. ACHTING onder woorden brengt (zie bv. *hoog opkijken tegen iem.* ‘eerbied, ontzag voor hem hebben’).

Hypotheses over de mogelijke motiverende basis van de conceptuele metaforen

Bij VERDRIET IS NAAR BENEDEN GERICHT waren het de specifieke conceptuele metaforen (VERDRIET IS DIEPTE en VERDRIET IS EEN NEERWAARTSE BEWEGING) die houvast hebben gegeven voor het opstellen van hypotheses in verband met de motiverende basis (5.2.1.1). Omdat hier op basis van het WALGING-corpus geen vergelijkbare specifieke conceptuele metaforen kunnen worden ontdekt, kan slechts één mogelijke motiverende basis worden geformuleerd. Zoals het bij VERDRIET IS NAAR BENEDEN GERICHT het geval was, blijkt ook WALGING IS NAAR BENEDEN GERICHT verbonden te zijn met een andere oriëntationele metafoor SLECHT IS BENEDEN/NEERWAARTS GERICHT.

²⁸⁴ Voor de term zie 3.2.5.

²⁸⁵ Zie hiervoor 3.4.1.

5.3.1.3 WALGING IS ZIEKTE

WALGING IS ZIEKTE is ook met vier vaste verbindingen gepresenteerd in het WALGING-corpus:

Tabel 32. Vaste verbindingen die bij VERDRIET IS ZIEKTE horen

WALGING IS ZIEKTE	
<i>de pest aan iets hebben</i>	‘een vreselijke hekel aan iem. of iets hebben’
<i>de schurft hebben aan iets</i>	‘het erg vervelend vinden’
<i>het zuur krijgen van iemand/iets</i>	‘een hekel hebben aan iem./iets.’
<i>een broertje dood hebben aan iets</i>	‘het verafschuwen’

In deze vaste verbindingen worden verschillende ziekten (pest, schurft) of klachten (het zuur krijgen) verbonden met WALGING. De vaste verbinding *een broertje dood hebben aan iets* wordt ook bij deze groep gerekend omdat de uitleg van het Idioomwoordenboek (Groot 1999:105) hier wordt aangenomen en wordt verondersteld dat ook hier sprake is van een ziekte (“iemand *had een broertje dood aan* een dodelijke ziekte”).

Focus

Hier staat niet slechts een negatief gevoel centraal zoals bij WALGING IS NAAR BENEDEN GERICHT. De focus blijkt op de intensiteit van de emotie te liggen. Gevaarlijke ziekten met (mogelijke) dodelijke afloop conceptualiseren waarschijnlijk de sterkte van de emotie.

Hypotheses over de mogelijke motiverende basis van de conceptuele metaforen

Onze ervaring is dat men bij de aanblik van walgelijke dingen inderdaad ziektesymptomen kan tonen en zich misselijk kan voelen. Soms kan het voorkomen dat men zelfs braakt. Dit verschijnsel wordt in enkele vaste verbindingen met zinswaarde concreet geconceptualiseerd (bv. *het is om van te kotsen* ‘het is weerzinwekkend’ en *ik moet ervan braken* ‘ik walg ervan’). Als deze ervaring de motivatiebasis biedt voor de conceptuele metafoor, dan kunnen we weer uitgaan van een metonymisch verband en de metonymieën GEVOLG VOOR EMOTIE (en GEVOLG VOOR OORZAAK) als motiverende basis aannemen. Deze hypothese zou kunnen worden ondersteund door de bevindingen van Nummenmaa et al. (2014). De lichaamskaart van de emotie walging toont aan dat de

meeste activatie in de keel, de mond en de maag wordt ondervonden. Deze lichaamsdelen zijn typisch betroffen als we ons misselijk voelen.

Verdere motivatiefactoren van de relevante vaste verbindingen

In geval van de vaste verbindingen *de pest aan iets hebben* kan onze buitentalige kennis zeker niet buiten beschouwing worden gelaten.²⁸⁶ Over het algemeen is het feit bekend dat de builenpest in de Middeleeuwen een heel besmettelijke en dodelijke ziekte was. De meeste mensen hadden daarom vreselijke angst voor deze ziekte en meden besmette mensen. Dergelijke kennis mag over het algemeen bekend worden verondersteld en kan tot de motivering van de vaste verbinding bijdragen (zie tabel).

Tabel 33. Gemotiveerdheid van de vaste verbinding *de pest aan iets hebben*

Conceptuele metaforen	WALGING IS ZIEKTE
Buitentalige kennis	pest

5.3.2 Niet WALGING-specifieke vaste verbindingen

Ten slotte zijn er nog twee vaste verbindingen die bij het niet WALGING-specifieke deel van het corpus horen. Ze kunnen niet onder één conceptuele metafoor worden samengevat, maar apart kunnen ze wel worden gerelateerd aan andere EMOTIE-metaforen.

In 5.0 werd al aangestipt dat de verbinding *vervuld zijn van...* algemeen gebruikelijk is voor meerdere emoties. Naar aanleiding van *vervuld zijn van vreugde* (5.1.2.1) en *vervuld zijn van verdriet* (5.2.2) kan ook het fraseologisme *vervuld zijn van walging* worden gerekend tot de conceptuele metafoor HET LICHAAM IS EEN CONTAINER VOOR EMOTIE.

Het fraseologisme *een aversie tegen iemand koesteren* ('een enorme hekel hebben aan') toont gemeenschappelijke trekken met andere vaste verbindingen (o.a. *achterdocht koesteren jegens/tegen/ iem.*, *argwaan koesteren jegens/tegen/ iem.*, *bewondering koesteren voor iem. of iets*, *eerbied koesteren voor iem.*)²⁸⁷. In al deze fraseologismen wordt EMOTIE als een LEVEND ORGANISME geconceptualiseerd. Aangenomen kan

²⁸⁶ Het element *pest* komt in veel fraseologismen voor waar de ziekte altijd geassocieerd wordt met iets slechts en gevaarlijks (bv. *dat is de pest voor...* 'dat is heel slecht voor...', *de pest/pee in hebben* 'iets heel vervelend vinden, er flink van balen', *iemand of iets mijden als de pest* 'absoluut niet in aanraking willen komen met iemand of iets', *met de pest in zijn lijf iets doen* 'met grote tegenzin iets doen omdat nu eenmaal moet'). (De voorbeelden zijn afkomstig van het Idioomwoordenboek.)

²⁸⁷ Zie hiervoor ook 5.2.1 betreffende het concept VERDRIET.

dus worden dat de conceptuele metafoor EMOTIE IS EEN LEVEND ORGANISME in het Nederlands waarschijnlijk een actief patroon is.

5.4 Vergelijkende bespreking van de resultaten

Op basis van de analyses van de concepten VREUGDE, VERDRIET en WALGING in Nederlandse vaste verbindingen kunnen de volgende conclusies worden getrokken.

1. Een verrassende uitkomst van het onderzoek is dat de positieve emotie VREUGDE in het corpus duidelijk sterker vertegenwoordigd is dan de negatieve emoties VERDRIET en WALGING. Ik heb ongeveer 2,5 respectievelijk ca. 4,5 keer meer VREUGDE-fraseologismen gevonden als VERDRIET-fraseologismen, respectievelijk WALGING-fraseologismen. Zie hiervoor de onderstaande vergelijkende tabel:

Tabel 34. Aantal vaste verbindingen met de concepten VREUGDE, VERDRIET en WALGING

<i>Concept</i>	<i>Aantal vaste verbindingen</i>
VREUGDE	77
VERDRIET	31
WALGING	17

Deze aantallen spreken de algemene veronderstelling tegen dat in taal meer uitdrukkingen te vinden zijn die negatieve emoties verwoorden dan uitdrukkingen voor positieve emoties (Vainik 2011:17). Hier hebben we immers te maken met één positieve emotie die twee negatieve emoties tegenover staat. Op basis van de hypothese zouden dus in totaal meer VERDRIET- en WALGING-fraseologismen in het corpus te vinden zijn dan VREUGDE-fraseologismen. De resultaten laten echter zien dat de VREUGDE-uitdrukkingen het gehele corpus (het VREUGDE-, het VERDRIET en het WALGING-corpus samen) domineren.

Voor een vervolgonderzoek heb ik al provisorische corpora samengesteld voor de hier niet behandelde drie basisemoties WOEDE, ANGST en VERBAZING. Als deze corpora nu even bij de analyse worden betrokken, kan de bovengeformuleerde bevinding worden genuanceerd. In de volgende tabel wordt

het aantal vaste verbindingen aangegeven die gerelateerd kunnen worden aan de concepten WOEDE, ANGST en VERBAZING:

Tabel 35. Aantal vaste verbindingen met de concepten WOEDE, ANGST en VERBAZING

<i>Concept</i>	<i>Aantal vaste verbindingen</i>
WOEDE	71
ANGST	72
VERBAZING	27

De vaste verbindingen rond de concepten WOEDE, ANGST en VERBAZING veranderen het beeld enigszins. Als naar alle zes basisemoties samen gekeken wordt, kan de bevinding van Vainik (2011:17) dus toch ook voor het Nederlands worden geverifieerd²⁸⁸:

In the gathered material there was a great bias toward describing rather negative (unpleasant) emotions than positive ones. (...) this finding is in accordance with the overall tendency in languages to make more distinctions in the subdomain of negative emotions.

In totaal zijn er in het corpus dat alle zes basisemoties bevat inderdaad meer vaste verbindingen die negatieve emoties uitdrukken. Opvallend blijft toch dat VREUGDE ook een heel dominante plaats inneemt als we alle zes basisemoties samen bekijken. Van 295 vaste verbindingen horen er 77 (ca. 26%) bij het concept VREUGDE. Bij een evenredige verhouding zou het percentage op ca. 16% moeten uitkomen. Deze cijfers getuigen van een duidelijke proportionele verschuiving naar de positieve basisemotie VREUGDE als we bedenken dat één positieve emotie ten minste vier negatieve emoties tegenover staat. Op basis van de proportionele verhouding ziet de volgorde van de zes basisemoties als volgt eruit: de lijsttrekker VREUGDE wordt gevolgd door de concepten ANGST (met ca. 25% van de vaste verbindingen), WOEDE (ca. 24%), VERDRIET (ca. 11%), VERBAZING (ca. 9%) en WALGING (ca. 5%).

²⁸⁸ Vainik (2011) verwijst naar deze algemene tendensen in verband met een onderzoek naar de Estnische taal dat ook de emotie LIEFDE bevat. Zij werkt met een corpus van Estnische figuurlijke uitdrukkingen met een lichaamsdeel. 67% van de vaste verbindingen horen bij de concepten WOEDE, ANGST, VERDRIET, BEZORGDEHEID en DISGUST. 15% kunnen bij de positieve emoties VREUGDE en LIEFDE worden gerekend.

2. De vaste verbindingen met alle hier onderzochte concepten kunnen worden ingedeeld in concept-specifieke en niet concept-specifieke vaste verbindingen.

Tabel 36. Aantal concept-specifieke en niet concept-specifieke vaste verbindingen

<i>Concepten</i>	<i>Aantal concept-specifieke vaste verbindingen</i>	<i>Aantal niet concept-specifieke vaste verbindingen</i>
VREUGDE	52	25
VERDRIET	28	3
WALGING	15	2

Er konden slechts in geval van VREUGDE conceptuele metaforen voor het niet concept-specifieke deel worden uitgewerkt. Op basis van de verspreiding van de conceptuele metaforen over beide groepen (VREUGDE-specifieke en niet VREUGDE-specifieke vaste verbindingen) kan worden geconcludeerd dat sommige conceptuele metaforen in beide groepen te vinden zijn (VREUGDE IS EEN OBJECT, VREUGDE IS EEN SUBSTANTIE en VREUGDE IS EEN UITERLIJKE GEVOELSREACTIE). Dit betekent dat VREUGDE-specifieke vaste verbindingen niet uitsluitend met VREUGDE-specifieke conceptuele metaforen (maar met algemene EMOTIE-metaforen) worden uitgedrukt.

3. Overeenkomstig met de algemene stellingen van het cognitieve metaforenonderzoek kan ook het onderhavige onderzoek bevestigen dat het merendeel van de metaforen in het corpus kan worden teruggevoerd op gemeenschappelijke patronen, d.i. op conceptuele metaforen. De uitkomsten worden in de volgende tabel samengevat:

Tabel 37. Conceptuele metaforen vs. andere metaforen in de vaste verbindingen

<i>Concepten</i>	<i>Aantal vaste verbindingen met conceptuele metaforen</i>	<i>Aantal vaste verbindingen met andere metaforen²⁸⁹</i>
VREUGDE	74	3
VERDRIET	29	2
WALGING	17	0

²⁸⁹ In concreto: metaforen die met behulp van de frame- of script-kennis kunnen worden geïnterpreteerd. Zie hiervoor 3.3.2.

4. Wat betreft het aantal verschillende conceptuele metaforen binnen één concept, zijn het de VREUGDE-metaforen die de grootste variatie laten zien. Het doeldomein VREUGDE beschikt over de meeste brondomeinen in het corpus.

Tabel 38. Aantal brondomeinen van het doeldomein VREUGDE, VERDRIET en WALGING

<i>Doeldomein</i>	<i>Aantal brondomeinen</i>
VREUGDE	21
VERDRIET	8
WALGING	4

Als we de onderlinge verbanden tussen de drie concepten bekijken, kan het volgende worden gesteld:

VREUGDE en VERDRIET vormen als tegenovergestelde concepten op meerdere punten een coherent systeem. In VREUGDE-metaforen speelt de opwaartse richting een belangrijke rol en in VERDRIET-metaforen is het de neerwaartse richting (VREUGDE IS OMHOOG GERICHT vs. VERDRIET IS NAAR BENEDEN GERICHT). VERDRIET IS DUISTERNIS kan als tegenhanger van VREUGDE IS ZON worden aangenomen.

De oriëntationele metaforen zijn in alle drie concepten vertegenwoordigd. Naast de tegenhangers VREUGDE en VERDRIET vormen VERDRIET en WALGING ook zo'n paar, ze maken echter gebruik van hetzelfde brondomein (VERDRIET IS NAAR BENEDEN GERICHT en WALGING IS NAAR BENEDEN GERICHT).

In het corpus zijn verder brondomeinen te vinden die een grotere rijkweidte hebben en tenminste voor twee verschillende basisemoties gelden:

HET LICHAAM IS EEN CONTAINER VOOR EMOTIES
 HET HART IS EEN CONTAINER VOOR EMOTIES
 EMOTIE IS EEN EXPLOSIE
 EMOTIE IS EEN FYSIOLOGISCHE VERANDERING
 EMOTIE IS SNELLERE HARTKLOPPING
 EMOTIE IS STRALING
 EMOTIE IS EEN OBJECT/SUBSTANTIE
 EMOTIE IS EEN UITERLIJKE GEVOELSREACTIE
 EMOTIE IS EEN CONTAINER
 EMOTIE IS EEN LEVEND ORGANISME

5. Ten slotte neem ik hier nu de concepten vanuit het perspectief onder de loep of de specifieke fysiologische patronen van de basisemoties zich ook in de conceptuele metaforen weerspiegelen (zie D₁(5) in sectie 1.3). Hierbij rijst de vraag in hoeverre de fysiologische reacties, die met de emoties gepaard gaan, tijdens de conceptualisatie als brondomein worden gebruikt? In verband met de concrete motivatiefactoren van de hier uitgewerkte conceptuele metaforen kan ik me vooral op hypothesen steunen die met betrekking tot de onderzochte concepten werden opgesteld. Om die reden kan deze onderzoeksvraag slechts hypothetisch worden beantwoord.

Als de resultaten van Ekman et al. (1983) met de hier uitgewerkte brondomeinen worden vergeleken, kan men het volgende concluderen: Bij vreugde kan het op basis van meting worden vastgesteld dat het hartritme en de huidtemperatuur verhogen. De conceptuele metafoor VREUGDE/EMOTIE IS SNELLERE HARTKLOPPING (5.1.2.2) brengt de verhoogde hartslag direct onder woorden. De metafoor HET HART IS EEN CONTAINER VOOR VREUGDE/EMOTIES (5.1.2.1) kan misschien impliciet ook aan dit feit worden gerelateerd. In verband met de gestegen temperatuur is het niet uit te sluiten dat VREUGDE IS ZON (5.1.1.2) en VREUGDE/EMOTIE IS STRALING (5.1.2.3) er ook mee gemotiveerd kunnen worden.

Bij de emotie verdriet zien we een vergelijkbaar patroon wat betreft de verandering van het hartritme en de huidtemperatuur: beide stijgen. Het onverwachte verschil is dat de verhoging van het hartritme vergeleken met vreugde drie keer groter is. Geen van de VERDRIET-metaforen kan echter direct worden gerelateerd aan de snellere hartklopping. Het concept HART komt in dit corpus slechts in VERDRIET IS VERWONDING VAN HET HART (5.2.1.3) voor. Hier zou weer verder onderzoek nodig zijn om een verband te kunnen uitwijzen tussen het snellere hartritme en dit brondomein. De andere gemeten waarde, de stijging van de huidtemperatuur is veel lager dan bij vreugde. De ervaring van de gestegen huidtemperatuur wordt in de VERDRIET-metaforen ook niet geconceptualiseerd. Een logische verklaring zou kunnen zijn dat we deze minimale temperatuurstijging

niet merken en het brondomein HITTE om die reden niet voorkomt in de conceptualisatie van VERDRIET.²⁹⁰

De emotie walging laat in vergelijking met de al behandelde emoties een ander fysiologisch patroon zien. Zowel het hartritme als de huidtemperatuur nemen af. Toch wordt dit feit in geen van de WALGING-metaforen geconceptualiseerd.

Uit de bovenstaande gegevens mag de conclusie worden getrokken dat de door Ekman et al. (1983) bepaalde, op metingen gebaseerde fysiologische patronen wel terug te vinden zijn bij VREUGDE in de conceptuele metaforen, maar dat die bij VERDRIET en WALGING ontbreken.

Ter afsluiting kunnen de lichaamskaarten van Nummenmaa et al. (2014) als uitgangspunt fungeren voor een vergelijking. De kaarten visualiseren de introspectief aangegeven lichaamsactiviteit in verband met de verschillende basisemoties. De lichaamskaarten getuigen van markante verschillen wat betreft de emoties vreugde, verdriet en walging.

Bij vreugde is bijna het hele lichaam betroffen door verhoogde lichaamsactiviteit²⁹¹. Dit betekent dat in vergelijking met de andere hier onderzochte basisemoties in principe meer lichamelijke ervaringen ter beschikking staan voor de conceptualisatie ervan. Er bestaan dus meer potentiële brondomeinen om het doeldomein VREUGDE uit te drukken. Dit feit blijkt een logische mogelijke verklaring te bieden voor mijn bevindingen betreffende het grote aantal vaste verbindingen (punt 1) en conceptuele metaforen (punt 4) rond het concept VREUGDE. Uit de onderzoeksresultaten valt namelijk af te lezen dat in het Nederlands tijdens de conceptualisatie gebruik wordt gemaakt van deze rijkere bron van lichaamservaringen en dat er daarom proportioneel meer VREUGDE-metaforen en -fraseologismen in dit corpus te vinden zijn. De intensiefst geactiveerde lichaamsdelen zijn het gezicht, de borst en het hart. Naar aanleiding van mijn hypothesen kunnen deze als brondomeinen fungeren voor de conceptuele metaforen VREUGDE IS ZON (5.1.1.2), VREUGDE/EMOTIE IS STRALING (5.1.2.3) en VREUGDE/EMOTIE IS SNELLERE HARTKLOPPING (5.1.2.2).

²⁹⁰ De hoogste temperatuurstijging, die bij woede wordt gemeten, wordt wel onder woorden gebracht (WOEDE IS HITTE). Ik neem aan dat deze maat van temperatuurverschil al door de meesten gepercipieerd en gemerkt kan worden. En vandaar wordt dit ook verwoord.

²⁹¹ De verhoogde lichaamsactiviteit wordt bv. met de conceptuele metaforen VREUGDE IS SPRINGEN, VREUGDE IS JUICHEN, VREUGDE/EMOTIE IS EEN EXPLOSIE, VREUGDE/EMOTIE IS SNELLERE HARTKLOPPING en VREUGDE/EMOTIE IS STRALING direct uitgedrukt.

In geval van verdriet toont de lichaamskaart aan dat over een groot deel van ons lichaam sprake is van een verlaagde lichaamsactiviteit. De hypothesen in dit verband werden bij de conceptuele metaforen VERDRIET IS DIEPTE en VERDRIET IS EEN NEERWAARTSE BEWEGING (5.2.1.1) geformuleerd. Van de rood gekleurde gebieden (de ogen, de keel, de borst en het hart), die verhoogde activiteit laten zien, wordt het hart in het corpus met behulp van VERDRIET IS VERWONDING VAN HET HART (5.2.1.3) geconceptualiseerd.

Bij walging toont de mond en de keel het intensiefst een gestegen activatie. Daarnaast wordt de maag ook nog geactiveerd. Mijn hypothese is dat WALGING IS ZIEKTE (5.3.1.3) gerelateerd kan worden aan deze ervaringen.

Als de hypothesen zouden kunnen worden geverifieerd, zou dit betekenen dat de bewust gepercipieerde fysiologische reacties bij de conceptualisatie van emoties een belangrijke rol spelen. Ze zouden in dit geval crucialer blijken dan de door Ekman et al. (1983) gemeten twee fysiologische reacties.

6. Samenvatting en vervolgonderzoek

Ter afsluiting wordt in 6.1 het onderzoek in een notendop samengevat en een kort overzicht geboden van de belangrijkste stellingen van dit proefschrift²⁹². In 6.2 ten slotte worden enkele mogelijkheden tot vervolgonderzoek heel kort besproken.

6.1 Samenvatting

In dit proefschrift heb ik vanuit een cognitief perspectief Nederlandse vaste verbindingen onderzocht. Ik wilde meer bepaald te weten komen welke metaforen sprekers van het Nederlands in vaste verbindingen gebruiken om hun emoties te conceptualiseren. Deze algemeen geformuleerde doelstelling wilde ik bereiken door concreet empirisch synchroon onderzoek.

Bij de keuze van mijn onderwerp kon ik er niet aan voorbijgaan dat vaste verbindingen die emoties uitdrukken een significant onderdeel uitmaken van het fraseologische bestand (Černyševa 1984:18, Kövecses 2005:40). Bovendien waren er op dit gebied voor het Nederlands nog geen omvangrijke onderzoeken verricht (zie 2.2). Mérő (2010) onderscheidt zes basisemoties: vreugde, angst, verdriet, woede, walging en verbazing. Drie daarvan besloot ik in dit proefschrift onder de loep te nemen. De Nederlandse concepten VREUGDE en VERDRIET had ik al eens besproken (Zichler 2004), maar nog niet zo gedetailleerd als ik wenste; het concept WALGING was nog helemaal nooit onderzocht.

Ik stelde me ten doel, een onderzoek te verrichten naar de metaforen waarmee de laatstgenoemde basisemoties in Nederlandse vaste verbindingen worden uitgedrukt. Deze doelstelling (D) bereikte ik in twee grote fases:

D₁: *Opsporing* van de metaforen waarmee de basisemoties VREUGDE, VERDRIET en WALGING in Nederlandse vaste verbindingen worden uitgedrukt.

D₂: *Analyse* van deze metaforen.

²⁹² Zie de vet gedrukte stellingen (S).

D₁ werd behaald in twee stappen. Ten eerste heb ik in kaart gebracht welke mogelijkheden mij ter beschikking stonden om voor dit onderzoek Nederlandse vaste verbindingen te verzamelen. In dit kader heb ik lexicografische werken en digitale bronnen kritisch beschouwd (4.2).

Nadat ik enkele belangrijke dimensies (bv. terminologie, selectiecriteria en presentatie van vaste verbindingen) van moderne fraseologische verzamelingen kritisch had aangestipt, koos ik voor het *Van Dale Idioomwoordenboek*, dat sinds 2006 *Van Dale Groot Uitdrukkingenwoordenboek* heet. Dit is een modern woordenboek met het rijkste taalmateriaal als bron van vaste verbindingen. Daarnaast koos ik als uitgangspunt voor de samenstelling van het corpus het *Van Dale Groot woordenboek van hedendaags Nederlands* (GWHN), een eentalig verklarend woordenboek. De voordelen van het GWHN (het hedendaagse karakter van zijn taalmateriaal, zijn elektronische doorzoekbaarheid en zijn zelfverklaarde bewuste benadering van de fraseologie) namen echter niet weg dat ik soms het raden had naar de fraseologische beginselen die aan zijn opname van bepaalde vaste verbindingen ten grondslag liggen.

Vergelijkende zoekacties voor het concept VREUGDE hebben uitgewezen dat digitale tekstcorpora (bv. *Corpus Hedendaags Nederlands* – CHN) vanuit het perspectief van mijn onderzoek geen toegevoegde waarde hebben. De treffers op het internet waren qua betrouwbaarheid vergelijkbaar met de teksten die in het CHN te vinden waren, bovendien waren die van het internet nog recenter. Voor het onderhavige onderzoek bleek het internet het bruikbaarste corpus te zijn.

Met oog op D₁ heb ik in de tweede fase de concrete procedure uitgewerkt om de vaste verbindingen te selecteren en heb ik het corpus samengesteld. Als eerste stap werd een provisorisch materiaalbestand tot stand gebracht (4.3.1). Er moest echter rekening gehouden worden met het feit dat de vaste verbindingen niet onomasiologisch opgezocht kunnen worden. Op basis van Goleman ([1996]2006:385) werd daarom een lijst van zoekwoorden samengesteld om de fraseologismen in het GWHN via de betekenisomschrijving te kunnen opsporen. Daarnaast heb ik het gekozen fraseologische Van Dale-woordenboek geraadpleegd en heb ik specifieke zoekacties verricht met behulp van *Google*. Het verkregen provisorische materiaalbestand werd vervolgens door middel van zeven vooraf gedefinieerde selectiecriteria gefilterd om het definitieve corpus te kunnen samenstellen (4.3.2). Hierbij heb ik opnieuw het internet gebruikt om de frequentie en de betekenis van vaste verbindingen te verifiëren.

Methodologisch gezien werd hier dus voor een eerder inductieve, *bottom up*-methode gekozen. Hoewel de voorwaarden voor een volledig corpusgebaseerd onderzoek niet vervuld waren, werd het internet als corpus sterk betrokken bij de materiaalverzameling. Op deze manier dienden talige data als basis voor de uitwerking van conceptuele metaforen en werd het onnodig om conceptuele metaforen op intuïtieve basis te bepalen (zoals dat wel vaak gebruikelijk is in de traditionele, deductieve en introspectieve *top down*-methode).

Met behulp van deze selectieprocedure is een VREUGDE-corpus met 77 vaste verbindingen, een VERDRIET-corpus met 31 vaste verbindingen en een WALGING-corpus met 17 vaste verbindingen tot stand gekomen. **Deze aantallen spreken de algemene veronderstelling tegen dat in taal meer uitdrukkingen te vinden zijn die negatieve emoties verwoorden dan uitdrukkingen voor positieve emoties (S1).**

In de analyse (D₂) werden ten eerste de metaforen uitgewerkt en onderzocht. In totaal werden 21 conceptuele metaforen voor VREUGDE, 8 conceptuele metaforen voor VERDRIET en 4 conceptuele metaforen voor WALGING ontdekt. In het corpus zaten slechts 3 metaforen voor VREUGDE en 2 metaforen voor VERDRIET die niet konden worden gerelateerd aan conceptuele metaforen. Dit resultaat ondersteunt de eerste hypothese (H₁). **Emoties worden in metaforische vaste verbindingen vooral met behulp van conceptuele metaforen uitgedrukt (S2).** Naast de conceptuele metaforen spelen ook andere motivatiefactoren een belangrijke rol. Zo werd met voorbeelden aangetoond dat ook de vorm en onze buitentalige kennis (o.a. over symbolen die vaak nauw verbonden zijn met de conceptuele metaforen) bijdragen kunnen tot de gemotiveerdheid van vaste verbindingen.

Voor VREUGDE werden volgende generieke en specifieke conceptuele metaforen aangetroffen (S3):

VREUGDE IS OMHOOG GERICHT

- VREUGDE IS SPRINGEN
- VREUGDE IS ZICH BEVINDEN IN DE WOLKEN
- VREUGDE IS PARADIJS
- VREUGDE IS ZICH NIET OP DE GROND BEVINDEN

VREUGDE IS ZON

VREUGDE IS WAANZIN

VREUGDE IS ROES

EEN GELUKKIGE MENS IS EEN DIER OP ZIJN GEMAK

VREUGDE IS EEN OBJECT

- VREUGDE IS EEN SUBSTANTIE

- VREUGDE IS EEN BAK
- VREUGDE IS EEN UITERLIJKE GEVOELSREACTIE

HET LICHAAM IS EEN CONTAINER VOOR VREUGDE/EMOTIES

- HET HART IS EEN CONTAINER VOOR VREUGDE/EMOTIES
- VREUGDE/EMOTIE IS EEN FYSIOLOGISCHE VERANDERING
- VREUGDE/EMOTIE IS SNELLERE HARTKLOPPING
 - VREUGDE/EMOTIE IS WAANZIN
- VREUGDE/EMOTIE IS STRALING
- VREUGDE/EMOTIE IS EEN OBJECT/SUBSTANTIE
- VREUGDE/EMOTIE IS EEN UITERLIJKE GEVOELSREACTIE

Voor VERDRIET konden de volgende conceptuele metaforen worden gevonden (S4):

- VERDRIET IS NAAR BENEDEN GERICHT
- VERDRIET IS DIEPTE
 - VERDRIET IS EEN NEERWAARTSE BEWEGING
- VERDRIET IS EEN CONTAINER
- VERDRIET IS DUISTERNIS
- VERDRIET IS ZWART
- VERDRIET IS VERWONDING
- VERDRIET IS VERWONDING VAN HET HART

WALGING wordt in het corpus met de volgende conceptuele metaforen geconceptualiseerd (S5):

- WALGING IS ZIEKTE
- WALGING IS NAAR BENEDEN GERICHT
- WALGING IS AFWENDING
- WALGING IS FYSIEKE AFWENDING

De tweedeling van de onderzochte vaste verbindingen in een VREUGDE-specifiek en een niet VREUGDE-specifiek deel leidde tot de modificatie van mijn tweede hypothese. Mijn oorspronkelijke vooronderstelling luidde: “De onderzochte conceptuele metaforen kunnen in twee groepen worden gedeeld: (1) in conceptuele metaforen die *specifiek* voor de emotie in kwestie typerend zijn en (2) conceptuele metaforen die *algemeen* bij de conceptualisatie van meerdere emoties een rol spelen”. **Op basis van mijn analyse stel ik dat de onderzochte vaste verbindingen van het concept VREUGDE in twee groepen kunnen worden ingedeeld: (1) vaste verbindingen die specifiek voor de emotie in kwestie typerend zijn en (2) vaste verbindingen die algemeen bij de conceptualisatie van meerdere emoties een rol spelen. De bijbehorende conceptuele metaforen tonen**

echter geen vergelijkbare structuur, in tegenstelling tot wat ik aanvankelijk veronderstelde. Er bestaan namelijk overlappingen tussen de twee groepen: Bepaalde conceptuele metaforen kunnen ten grondslag liggen zowel aan VREUGDE-specifieke als niet VREUGDE-specifieke vaste verbindingen (S6).

Tijdens de analyse van de conceptuele metaforen werd aandacht gewijd aan de verschillende abstractieniveaus (de generieke en specifieke metaforen) en de focus van de conceptuele metaforen. **De tot nu toe geformuleerde algemene stellingen in zake mogelijke focussen (Kövecses 2005) konden met behulp van de specifieke metaforen (d.i. conceptuele metaforen op een concreter niveau) worden genuanceerd (S7).**

In het empirisch deel werden voorts hypothesen opgesteld over de mogelijke motivatiefactoren die de basis vormen van de conceptuele metaforen. Hier stond de vraag centraal waarom voor een bepaald EMOTIE-doeldomein juist dit gangbare brondomein wordt gebruikt. Naast mogelijke fysieke ervaringen werd er ook verwezen naar potentiële culturele invloed o.a. in vorm van symbolen. Ten slotte werd er een poging gedaan de vraag (onderzoeksvraag 5) hypothetisch te beantwoorden of de specifieke fysiologische patronen van de basisemoties zich ook in de conceptuele metaforen weerspiegelen. Hierbij rees de vraag in hoeverre de fysiologische reacties, die met de emoties gepaard gaan, tijdens de conceptualisatie als brondomein worden gebruikt. **Ik kwam tot de conclusie dat de door Ekman et al. (1983) bepaalde, op metingen gebaseerde fysiologische patronen wel terug te vinden zijn bij VREUGDE in de conceptuele metaforen, maar dat die bij VERDRIET en WALGING ontbreken. De conceptualisatie van de emoties blijkt meer correlatie te vertonen met de gegevens van Nummenmaa et al. (2014) over de lichaamsactiviteit die niet gemeten werd, maar introspectief aangegeven (S8).**

De resultaten van Nummenmaa et al. (2014) blijken voorts een logische verklaring te bieden voor de eerste stelling (S1). Bij vreugde is bijna het hele lichaam betroffen door verhoogde lichaamsactiviteit. Dit betekent dat in vergelijking met de andere hier onderzochte basisemoties in principe meer lichamelijke ervaringen ter beschikking staan voor de conceptualisatie ervan. Er bestaan dus meer potentiële brondomeinen om het doeldomein VREUGDE uit te drukken. **Uit de onderzoeksresultaten valt af te lezen dat in het Nederlands tijdens de conceptualisatie gebruik wordt gemaakt van deze rijkere bron van lichaamservaringen en dat er daarom proportioneel meer VREUGDE-metaforen bestaan (S9).**

Concluderend kan worden gesteld dat dit proefschrift het eerste omvangrijke cognitieve onderzoek naar de Nederlandse concepten VREUGDE, VERDRIET en

WALGING is. Een ander novum is dat het onderzoek zo veel mogelijk corpusgebaseerd is en de bevindingen van de moderne emotiepsychologie integreert in de opstelling van de hypotheses.

6.2 Onderzoeksmogelijkheden

Een uitbreiding van het corpus bv. met de ontbrekende drie basisemoties zal meer metaforendata opleveren en tot een completer beeld leiden. De eerste stappen hiervoor werden al gezet, het provisorische corpus van de concepten WOEDE, ANGST en VERBAZING staat al ter beschikking (zie aanhang). Hoewel het Nederlandse concept WOEDE al onderwerp van linguïstische interesse was (Verstraten 1992, om alleen het belangrijkste onderzoek te noemen), zou een herhaald, op een groter taalmateriaal gebaseerd, recent onderzoek juist daarom boeiend zijn. Dit geldt ook voor de beknopte analyse van het Nederlandse ANGST-concept (Klimaszewska 1990). Een aanvulling van het corpus met vaste verbindingen met zinswaarde en metaforisch gebruikte woorden zal nog genuanceerdere resultaten opleveren.

Het lijkt me bovendien heel interessant te zijn om verder onderzoek te doen naar de hier ontdekte dominante status van VREUGDE. In dit proefschrift werd wel een poging gedaan om een verklaring te geven voor dit verschijnsel. Verdere contrastieve onderzoeken zouden kunnen uitwijzen of deze verklaring kan worden bevestigd.

Zoals o.a. Lakoff (2009, 2013) veelal betoogt, kunnen de neurowetenschappen in hoge mate bijdragen tot het beantwoorden van taalwetenschappelijke vraagstellingen. De hier gestelde hypotheses met betrekking tot de mogelijke fysiologische basis van conceptuele metaforen zouden kunnen worden bevestigd, weerlegd of aangepast op grond van neurowetenschappelijke onderzoeken.

Verder onderzoek zal uitwijzen wat de introspectief aangegeven, dus niet op gemeten waarden gebaseerde lichaamsactiviteiten die Nummenmaa et al. 2014 in kaart brachten, precies zijn en of ze kunnen worden gestaafd met metingen. Deze resultaten en de eventuele ondersteuning van mijn hypotheses zouden kunnen helpen om stelling te nemen ten opzichte van de bewering van Leemans (2016): “Emotion metaphors do not so much reflect what is happening in our brain or in other parts of the body: they reflect what people think/thought is/was happening in and outside their body.”

Contrastieve analyses van dezelfde EMOTIE-concepten in verschillende talen zullen uitsluitend geven over de rol van de cultuur (Kövecses en Benczes 2010:113) tijdens de conceptualisatie.

Hoewel deze opsomming van opties voor verder onderzoek geen volledigheid nastreeft, moge ze volstaan om aan te tonen dat er nog volop werk te doen is op het gebied van metaforen die emoties uitdrukken.

7. AANHANG

Tabel 39. Focus van de conceptuele metaforen rond het concept VREUGDE

<i>Conceptuele metafoor</i>	<i>Mappingen</i>	
	<i>De elementen van het brondomein</i>	<i>De elementen van het doeldomein</i>
VREUGDE IS OPSTIJGEN VAN DE GROND	Het positieve gevoel van de gerichtheid naar opwaarts	Het positieve gevoel van vreugde
VREUGDE IS PARADIJS	Het positieve gevoel van de gerichtheid naar opwaarts	Het positieve gevoel van vreugde
VREUGDE IS OMHOOG GERICHT	Het positieve gevoel van de gerichtheid naar opwaarts	Het positieve gevoel van vreugde
VREUGDE IS LICHT	Het positieve gevoel in verband met licht De energie van licht	Het aangename gevoel van vreugde De uit vreugde voortvloeiende energie
VREUGDE IS LEVENSKRACHT	De energie van levenskracht	De uit vreugde stammende energie
VREUGDE IS (HETE) VLOEISTOF IN EEN CONTAINER	De hoeveelheid van de vloeistof We proberen de vloeistof binnen te houden Onmogelijkheid de vloeistof binnen te houden	De intensiteit van vreugde Onmogelijkheid van de controle
VREUGDE IS EEN GEVANGENOMEN DIER	We kunnen het dier niet controleren	Onmogelijkheid van de controle
VREUGDE IS EEN TEGENSTANDER	We kunnen de aanval van de tegenstander niet afslaan	Onmogelijkheid van de controle
VREUGDE IS ROES	De roes veroorzaakt fysieke vreugde We kunnen de roes niet controleren	Onmogelijkheid van de controle
EEN GELUKKIG MENS IS EEN DIER OP ZIJN GEMAK	De tevredenheid van het dier	De harmonie van de gelukkige mens
VREUGDE IS EEN AANGENAAM FYSIEK GEVOEL	Het aangename fysieke gevoel	De harmonie van de gelukkige mens
VREUGDE IS WAANZIN	Waanzin is niet te beteugelen	Onmogelijkheid van de controle
VREUGDE IS EEN NATUURKRACHT	We kunnen geen weerstand bieden aan de natuurkracht Fysieke machteloosheid	Onmogelijkheid van de controle Emotionele passiviteit

Lijst 11. Vaste verbindingen rond het concept ANGST

*een diepgeworteld wantrouwen
diep wantrouwen koesteren jegens iem.
bibberen/trillen van angst
het in zijn broek doen van angst
duizend angsten uitstaan
hart bonst van angst
in angst leven
een verlammende angst
in angst en vreze
een wurgende angst
in angst zitten
bibberen van angst
het loopt hem dun door de broek
met knikkende/trillende knieën
met lood in zijn schoenen
beven als een juffershondje/rietje
de bibberaties krijgen van iets
bleek om de neus worden
buiten zichzelf van [angst] zijn
doodsangsten uitstaan
trillen als een espenblad
gek van [angst]
het hart zinkt mij in de schoenen
de schrik slaat mij om het hart
het wordt mij bang/angstig om het hart
met de dood in het hart
geen held zijn
een held op sokken
een huivering voer door [de menigte]
het klamme zweet breekt me uit
in angst leven
in paniek raken
iem. schrik aanjagen
de schrik zit mij nog in de benen
beven van schrik
de schrik van zijn leven krijgen
stokstijf blijven staan van schrik
de schrik van [de buurt]
versteend van schrik
verstijven van schrik
sidderen van angst
geen woord kunnen uitbrengen van [angst]
het koude/klamme zweet breekt me uit
zo bang als een haas/wezel
het benauwd krijgen
kippenvel krijgen van iets
zeven kleuren bagger schijten*

*zijn hart vasthouden
het bloed in de aderen doen stollen
met het mes in de buik rondlopen
de haren rijzen me te berge
spoken zien
in de rats zitten
er is me een steen van het hart gevallen
er als een haas vandoor gaan
als de dood zijn voor iem. of iets
het werd hem bang te moede
bang voor zijn huid zijn
een bange schijterd
bang zich aan koud water te branden
het hart klopt/slaat/bonst hem in de keel
het warm krijgen van iets
hazenvlees gegeten hebben
peulen schijten
in zijn schulp kruipen
iem. de stuipen op het lijf jagen
het zweet in de handen hebben staan*

Lijst 12. Vaste verbindingen rond het concept WOEDE

*in blinde woede
knarsetanden/tandenknarsen van woede
zijn woede koelen op iem. of iets
koken van woede heethoofd
machteloze woede
zijn ogen flikkeren van woede
een onbedwingbare woede
zijn woede onderdrukken
ontploffen van woede
in woede ontsteken/uitbarsten
paars/rood aanlopen van woede
schuimbekken van woede
snuiven van woede
stikken van woede
trillen van woede
in een vlaag van woede
alle remmen losgooien
zijn hoofd verliezen/kwijtraken
rood van drift
een bron van ergernis
ergernis wekken
een waas voor de ogen krijgen
in zijn wiek geschoten zijn
met opgestoken zeilen
op hoge poten
zijn gezicht staat op onweer
gauw aangebrand zijn*

op zijn tanden bijten
 een lelijk gezicht trekken/zetten
 iem. op de kast jagen/krijgen
 op de kast zitten
 met een kwaai kop wegllopen
 zijn kuif opsteken
 luthers worden
 zijn ogen flikkeren van woede
 iem. met de ogen opvreten
 opgevreten worden door de zenuwen
 zijn pruik staat scheef
 uit zijn slof schieten
 de haren rijzen mij te berge
 het huis is te klein
 in blinde razernij/woede
 in toorn ontbranden/ontsteken
 [de verontwaardiging] stijgt tot het kookpunt
 wrevel wekken bij iem.
 met vlamrende ogen
 op je achterste benen staan
 iem. een brief op poten schrijven
 zich groen en geel ergeren aan iets
 uit zijn vel springen
 van leer trekken tegen iem.
 heetgebakerd zijn
 geladen zijn
 een geladen stemming/atmosfeer
 een opvliegend mens
 een vaatje buskruit
 uit zijn schoenen springen
 barsten van woede
 veel gal hebben
 de gal in zijn strot proeven
 zijn gal spuwen
 het bloed begint te bruisen/koken
 zieden van woede
 rood aanlopen
 uit zijn hum zijn
 de smoor inhebben

Lijst 13. Vaste verbindingen rond het concept VERBAZING

achterovervallen van verbazing
 zijn ogen niet kunnen geloven
 zijn oren niet kunnen geloven
 met zijn oren staan te klapperen
 met ogen als schoteltjes
 [raar] opkijken van iets
 als aan de grond genageld staan
 staan te kijken van iets
 steil achteroverslaan van iets

*als van de hand Gods geslagen
met verstomming geslagen
zijn ogen uitkijken
verbaasd kijken naar iets
van de ene verbazing in de andere vallen
gek staan te kijken
staan te kijken van iets
de handen ineenslaan van verbazing
zijn mond valt open van verbazing
wie/wat schetst mijn verbazing
sprakeloos van verbazing
met stijgende verbazing
van zijn stoel vallen van verbazing
iem. paf doen staan
verbluft staan kijken
vreemd aankijken tegen iets
het valt me koud/rauw op mijn dak
verbazing wekken*

Bibliografie

- AARTS, JAN – MEIJS, WILLEM. 1988. Corpustaalkunde. *Spektator, Tijdschrift voor Neerlandistiek*. 6–23.
- AITCHISON, JEAN. 1994. *Words in the Mind: An Introduction to the Mental Lexicon*.
- ALBERT-BALÁZSI, JÚLIA. 2002. Metaforische concepten van “weven” en “spinnen” in het Nederlands en in het Hongaars. In: Albert-Balázs Júlia – Sneller, Agnes (red.). *Parallelen. Károli-studies II: Hongaarse bijdragen tot de Neerlandistiek*, 67–75. Budapest: Studierichting Nederlandse Taal en Cultuur, Károli Gáspár Protestantse Universiteit.
- APELDOORN, CORNELIS GERRIT LEOPOLD. – RIET, ROB VAN. 1987. *Spreekwoorden verklaard*. Prisma pocket 2592. Utrecht: Spectrum.
- ASSCHE, ARMAND VAN. 1989. Didactiek van de metafoor: theoretische basis en leselementen. *Vonk*. 306–326.
- ATKINSON, RITA L. – ATKINSON, RICHARD C. – SMITH, EDWARD E. – BEM, DARYL J.. 1997. *Pszichológia*. Budapest: Osiris Kiadó.
- BALDAUF, CHRISTA. 1997. *Metapher und Kognition. Grundlagen einer neuen Theorie der Alltagsmetapher*. Sprache in der Gesellschaft 24. Frankfurt am Main-Berlin-Bern-New York-Paris-Wien: Peter Lang.
- BAÑCZEROWSKI, JANUSZ. 1999. A kognitív nyelvészet alapelvei. *Magyar Nyelvőr*. 78–87.
- BAÑCZEROWSKI, JANUSZ. 2000. A kategorizáció és a jelentés a kognitív nyelvelméletben. *Magyar Nyelv*. 35–47.
- BAÑCZEROWSKI, JANUSZ. 2008. *A világ nyelvi képe. A világgép mint a valóság metaképe a nyelvben és a nyelvhasználatban*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 86. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- BARANOV, A. – DOBROVOL'SKIJ, D.. 1991. Kognitive Modellierung in der Phraseologie: Zum Problem der Aktuellen Bedeutung. *Beiträge zur Erforschung der deutschen Sprache* 10.
- BEIJK, EGBERT. 2009. De schaakstukken in het ANW. In: Colman, Lut – Göbel, Marianne – Heyvaert, Frans – Schoonheim, Tanneke – Tempelaars, Rob – Waszink, Vivien (red.). *Fons verborum. Feestbundel voor prof. dr. A.F.M.J. (Fons) Moerdijk, aangeboden door vrienden en collega's bij zijn afscheid van het Instituut voor Nederlandse Lexicologie*. 119–130. Leiden/Amsterdam: Instituut voor Nederlandse Lexicologie/Gopher BV. <http://anw.inl.nl/publicaties>.
- BESIEN, FRED VAN. 1992. *Metafoor en onderwijs*. Gent: Communication & Cognition.
- BESIEN, FRED VAN. 1993. Metafoor: wiens begrip is het eigenlijk? *De nieuwe taalgids*. 194–205.
- BESIEN, FRED VAN – PELSMAEKERS, KATJA. 1988. The translation of metaphor. In: Nekeman, Paul (red.): *Proceedings of XIth World Congress of FIT (Translation, our Future)*. 140–146. Maastricht: Euroterm.
- BOERS, FRANK. 1996. *Spatial prepositions and metaphor: a cognitive semantic journey along the UP-DOWN and the FRONT-BACK dimensions*. Language in performance 12. Tübingen: Narr.
- BOERS, FRANK. 1999. When a Bodily Source Domain Becomes Prominent. The Joy of Counting Metaphors in the Socio-Economic Domain. In: Gibbs, Raymond W. – Steen, Gerard J. (red.). *Metaphor in Cognitive Linguistics*. 47–56. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.

- BURGER, HARALD. 1989. Phraseologismen im allgemeinen einsprachigen Wörterbuch. In: Hausmann, Franz-Josef – Reichmann, Oskar – Wiegand, Herbert Ernst – Zgusta, Ladislav (red.). *Wörterbücher / Dictionaries / Dictionnaires. Ein internationales Handbuch zur Lexikographie / An international Encyclopedia of Lexikography / Encyclopédie internationale de lexicographie*. 1:593–599. Berlin: de Gruyter.
- BURGER, HARALD. 1998. *Phraseologie. Eine Einführung am Beispiel des Deutschen*. Grundlagen der Germanistik 36. Berlin: Erich Schmidt Verlag.
- BURGER, HARALD – BUHOFFER, HÄCKI – SIALM, ANNELIES. 1982. *Handbuch der Phraseologie*. Berlin: de Gruyter.
- ČERNYŠEVA, IRINA. 1984. Aktuelle Probleme der deutschen Phraseologie. *Deutsch als Fremdsprache*. 17–22.
- COLSON, JEAN-PIERRE. 2002. Van corpuslinguïstiek tot fraseologie: de plaats van Nederlandse en Franse vaste verbindingen in het lexicon. In: Hiligsmann, Philippe (red.). *Le néerlandais en France et en Belgique francophone: approches scientifiques et didactiques / Het Nederlands in Frankrijk en in Franstalig België wetenschappelijk en didactisch benaderd*. 41–58. Lille: Travaux et Recherches.
- COLSON, JEAN-PIERRE. 2007. The World Wide Web as a corpus for set phrases. In: Burger, Harald – Dobrovol'skij, Dmitrij – Kühn, Peter – Norrick, Neal R. (red.). *Phraseologie: ein internationales Handbuch zeitgenössischer Forschung. Phraseology: an international handbook of contemporary research*. 2:1071–1077. Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft 28. Berlin: de Gruyter.
- CSATÁR, PÉTER. 2008. Die introspektiv-intuitive Datensammlung und ihre Alternativen in der konzeptuellen Metapherntheorie. In: Kertész, András – Rákosi Csilla. (red.). *New Approaches to Linguistic Evidence. Pilot Studies*. MetaLinguistica 22. Frankfurt/M.: Lang.
- DELLEN, J. VAN 1990. *Spreekwoorden en zegswijzen uit de Bijbel*. Prisma pocket 2729. Utrecht: Spectrum.
- DEN BOON, TON. 2006. *Elk nadeel heeft zijn voordeel, en 2499 andere spreekwoorden: Van Dale moderne spreekwoordenboek*. Van Dale moderne leeswoordenboeken. Utrecht: Van Dale Lexicografie.
- DIRVEN, RENÉ. 1994. *Metaphor and nation: metaphors Afrikaners live by*. (Duisburger Arbeiten zur Sprach- und Kulturwissenschaft = Duisburg papers on research in language and culture) 22. Frankfurt am Main [etc.]: Peter Lang.
- DIRVEN, RENÉ. – RADDEN, GÜNTER. 2007. *Cognitive English Grammar*. Cognitive Linguistics in Practice 2. Amsterdam and Philadelphia: Benjamins.
- DIRVEN, RENÉ – VERSPOOR, MARJOLIJN (ed.). 2001. *Cognitieve inleiding tot taal en taalwetenschap*. Tweede druk. Leuven/Leusden: Acco.
- DOBROVOL'SKIJ, DMITRIJ. 1992. Phraseologie und sprachliches Weltbild. (Vorarbeiten zum Thesaurus der deutschen Idiomatik). In: Földes, Csaba (ed.). *Deutsche Phraseologie in Sprachsystem und Sprachverwendung*. 171–195. Wien.
- DOBROVOL'SKIJ, DMITRIJ O. 1995. *Kognitive Aspekte der Idiom-Semantik. Studien zum Thesaurus deutscher Idiome*. Eurogermanistik 8. Tübingen: Narr.
- DOBROVOL'SKIJ, DMITRIJ O. 1997. *Idiome im mentalen Lexikon: Ziele und Methoden der kognitivbasierten Phraseologieforschung*. Trier: Wissenschaftlicher Verlag
- DOBROVOL'SKIJ, DMITRIJ O. – PIIRAINEN, ELISABETH. 1997. *Symbole der Sprache und Kultur. Studien zur Phraseologie aus kultursemiotischer Perspektive*. Bochum: Brockmeyer.
- DOBROVOL'SKIJ, DMITRIJ O. – PIIRAINEN, ELISABETH. 2005. *Figurative language: cross-cultural and cross-linguistic perspectives*. Current research in the semantics/pragmatics interface 13. Amsterdam: Elsevier.

- DORNSEIFF, FRANZ. 1955. *Bezeichnungswandel unseres Wortschatzes. Ein Blick in das Seelenleben der Sprechenden*. 6. Lahr (Baden): Schauenburg.
- DORST, ALETTA G. 2011. *Metaphor in fiction: Language, thought and communication*. Oisterwijk: BOXpress.
- DREWER, PETRA. 2003. *Die kognitive Metapher als Werkzeug des Denkens: Zur Rolle der Analogie bei der Gewinnung und Vermittlung wissenschaftlicher Erkenntnisse*. Forum für Fachsprachenforschung. Tübingen: Narr Dr. Gunter.
- DROSTE, FREDERIK GERRIT. 1996. *Denken en spreken: de talige mens*. Leuven: Davidsfonds/Clauwaert.
- EEDEN, ED VAN. 1989. *Deltas groot spreekwoordenboek*. Aartselaar: Deltas.
- EKMAN, PAUL. 2016. What Scientists Who Study Emotion Agree About. *Perspectives on Psychological Science* 11. 31–34.
- EKMAN, PAUL – LEVENSON, ROBERT W – FRIESEN, WALLACE V.. 1983. Autonomic Nervous System Activity Distinguishes Among Emotions. *Science*. 1208–1210.
- EVERAERT, MARTIN. 1993a. Morfologische vaste verbindingen: bestaande woorden. In: Hüning, Matthias – Santen, Ariane van (red.). *Morfologie in Leiden 1992*. 29–40. Speciaal nummer van: Tabu: taalkundig bulletin van het Nederlands Instituut van de Rijksuniversiteit Groningen 23/1–2.
- EVERAERT, MARTIN. 1993b. Vaste verbindingen (in woordenboeken). *Spektator*. 3–27.
- FEYAERTS, KURT. 1997. *Die Bedeutung der Metonymie als konzeptuellen Strukturprinzips: eine kognitiv-semantische Analyse deutscher Dummheitsausdrücke*. KUL. Faculteit letteren. Departement linguïstiek.
- FEYAERTS, KURT (red.) 2003. *The Bible through metaphor and translation: a cognitive semantic perspective*. Religions and discourse 15. Oxford, Bern, Berlin, Bruxelles, Frankfurt/M., New York, Wien: Peter Lang.
- FEYAERTS, KURT. 2007. Dutch phraseology. In: Burger, Harald – Dobrovolskij, Dmitrij – Kühn, Peter – Norrick, Neal R. (red.). *Phraseologie: ein internationales Handbuch zeitgenössischer Forschung. Phraseology: an international handbook of contemporary research*. 644–654. Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft; Handbooks of linguistics and communication science; Manuels de linguistique et des sciences de communication 28. Berlin: de Gruyter.
- FILLMORE, CHARLES J. 1985. Frames and the Semantics of Understanding. *Quaderni di Semantica* 6. 222–254.
- FLEISCHER, WOLFGANG. 1982. *Phraseologie der deutschen Gegenwartssprache*. Leipzig: VEB Bibliographisches Institut.
- GEERAERTS, DIRK. 1989. *Wat er in een woord zit: facetten van de lexicale semantiek*. Leuven: Peeters.
- GEERAERTS, DIRK. 2006. *Words and Other Wonders: Papers on Lexical and Semantic Topics*.
- GEERAERTS, DIRK – PETER BAKEMA. 1993. De prismatische semantiek van idiomen en composita. *Leuvense bijdr. geb. Ger. philol. bijzonder Ned. dialectkd.* 185–226.
- GEERAERTS, DIRK – STEF GRONDELAERS. 1991. *Looking back at anger: cultural traditions and metaphorical patterns*. KUL. Departement linguïstiek. Preprint, voorlopige publikatie 133. Leuven: KUL. Departement linguïstiek.
- GEERTS, G. – H. HEESTERMANS. 1995. *Van Dale Groot Woordenboek van de Nederlandse Taal*. 12de druk. Utrecht: Van Dale Lexicografie.
- GEVAERT, CAROLINE. 2007. *The history of ANGER: the lexical field of ANGER from Old to Early Modern English*. Leuven: K.U.Leuven. Faculteit Letteren.

- GIBBS, RAYMOND W. – STEEN, GERARD J. (red.). 1999. *Metaphor in cognitive linguistics*. Amsterdam studies in the theory and history of linguistic science. Series 4 : Current issues in linguistic theory 175. Amsterdam: Benjamins.
- GOLEMAN, DANIEL. 2006. *Emotionele intelligentie*. Olympus.
- GRADY, JOSEPH. 1997. THEORIES ARE BUILDINGS revisited. *Cognitive Linguistics* 8. 267–290.
- GRADY, JOSEPH. 2005. Primary metaphors as inputs to conceptual integration. *Journal of Pragmatics*. 1595–1614.
- GRÉGOIRE, NICOLE. 2010. DuELME: a Dutch electronic lexicon of multiword expressions. *Language Resources and Evaluation*. 23–39.
- GROOT, HANS DE. 1999. *Idioomwoordenboek: verklaring en herkomst van uitdrukkingen gezegden*. Utrecht/Antwerpen: Van Dale Lexicografie.
- GROOT, HANS DE – SMIT, MARC DE – HACQUEBORD, TJERK – REINSMA, RIEMER (red.). 2006. *Van Dale Groot uitdrukkingenwoordenboek: verklaring en herkomst van moderne uitdrukkingen*. Utrecht [etc.]: Amsterdam [etc.]: Van Dale Lexicografie; Reader's Digest.
- HASER, VERENA. 2005. *Metaphor, Metonymy, and Experientialist Philosophy. Challenging Cognitive Semantics*. Topics in English Linguistics [TiEL] 49. Berlin / New York: de Gruyter.
- HEESTERMANS, HANS. 1990. Over idioom. Voordracht, gehouden op het 40ste Nederlands filologencongres te Leiden op 17 december 1988. In: Moerdijk, A.M.F.J. – Pijnenburg, W.J.J. – Sterkenburg, P.G.J. Van (red.). *Traditie en progressie. Handelingen van het 40ste Nedelands Filologencongres*. 91–98. 's-Gravenhage: SDU uitgeverij.
- HERRMANN, J. BERENIKE. 2013. *Metaphor in academic discourse: Linguistic forms, conceptual structures, communicative functions and cognitive representations*. LOT Dissertation Series 333. Utrecht: LOT.
- HESSKY, REGINA. 1987. *Phraseologie. Linguistische Grundlagen und kontrastives Modell deutsch-ungarisch*. Reihe Germanistische Linguistik 77. Tübingen: Niemeyer.
- HESSKY, REGINA. 1995. Zum kognitiven Ansatz in der Phraseologie: „Aufgewärmter Kohl” oder „eine neue Platte”? In: Harras, Gisela (red.). *Die Ordnung der Wörter. Kognitive und lexikalische Strukturen*. Jahrbuch 1993 des Instituts für deutsche Sprache: 289–302. Berlin / New York: de Gruyter.
- HOLLAND, DOROTHY. 1982. All is metaphor: Conventional metaphors in human thought and language. *Reviews in Anthropology*
- HORST, JOOP VAN DER. 2001. Een rijke oogst: kroniek van de taalkunde. <http://snvt.taalunieversum.org/Taalunieversum/nem/artikel.php?ID=18>.
- JAARVELD, HENK VAN. 1998. Psycholinguistische modellen voor de on-line verwerking van idiomen. *Gramma/TTT*. 1–11.
- JÄKEL, OLAF. 2002. Hypotheses Revisited: The Cognitive Theory of Metaphor Applied to Religious Texts. *metaphorik.de*. 20–42.
- JENKINS, JENNIFER M. – OATLEY, KEITH. 2001. *Érzelmek*. Budapest: Osiris.
- JOHNSON, MARK. 1987. *The body in the mind. The bodily Basis of Meaning, Imagination and Reason*. Chicago and London: University of Chicago Press.
- JOHNSON, MARK. – LAKOFF, GEORGE. 1982. *Metaphor and Communication*. Series A 97. Trier: L.A.U.T.
- KAAL, ANNA A. 2012. *Metaphor in conversation*. Oisterwijk: Uitgeverij BOX Press.
- KERTÉSZ, ANDRÁS. 2000. A kognitív nyelvészeti lehetőségei és korlátai. In: *Magyar Nyelv*. 402–418.

- KERTÉSZ, ANDRÁS. 2001. A nyelvészet metaforái. Székfoglaló előadás. mta.hu/fileadmin/nytud/szekfoglalo/Kerteszszekf.rtf.
- KISPÁL, TAMÁS. 2010. *Die metaphorische Konzeptualisierung des menschlichen Lebens in deutschen Idiomen. PhD-Dissertation*. Szeged: Universität Szeged.
- KLIMASZEWSKA, ZOFIA. 1990. *Verbale Phraseologie des Niederländischen*. Warszawa: Uniwersytet Warszawski.
- KLIMASZEWSKA, ZOFIA. 1991. Versuch einer semantischen Charakterisierung verbaler Phraseologismen am Beispiel des Niederländischen. *Acta Universitatis Wratislaviensis, Neerlandica Wratislaviensia*. 259–271.
- KLIMASZEWSKA, ZOFIA. 1994a. De betekenis van de cognitieve semantiek voor het onderzoek van de idiomatiek. *Acta Universitatis wratislaviensis, Neerlandica wratislaviensia*. 183–188.
- KLIMASZEWSKA, ZOFIA. 1994b. De idiomen van het Nederlands en het Afrikaans in een nieuw onderzoekskader. In: Prędota, Stanisław (red.). *Handelingen Regionaal colloquium neerlandicum Wrocław 1993*. Acta Universitatis Wratislaviensis 1651. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- KLIMASZEWSKA, ZOFIA. 1997a. Das Problem der Motivierung in der Phraseologie am Beispiel des Deutschen, Niederländischen und Afrikaans. In: *Acta Philologica*. 43–54.
- KLIMASZEWSKA, ZOFIA. 1997b. Het probleem van de motivering in de fraseologie. Dertiende Colloquium Neerlandicum, Internationale Vereniging voor Neerlandistiek (IVN), Leiden.
- KLIMASZEWSKA, ZOFIA. 2004. Kognitive Wendung in der Phraseologieforschung. In: *Acta Philologica*. 15–21.
- KÖVECSES, ZOLTÁN. 1990. *Emotion Concepts*. New York Inc.: Springer-Verlag.
- KÖVECSES, ZOLTÁN. 2005. *A metafora. Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe*. Budapest: Typotex.
- KÖVECSES, ZOLTÁN. 2006. A fogalmi metaforák elmélete és az elmélet kritikája. In: *Világosság*. 87–97.
- KÖVECSES, ZOLTÁN. 2015. Surprise as a conceptual category. In: *Review of Cognitive Linguistics* 13. 270–290.
- KÖVECSES, ZOLTÁN – BENCZES, RÉKA. 2010. *Kognitív nyelvészet*. Budapest: Akadémia Kiadó.
- KÖVECSES, ZOLTÁN – SZABÓ, PÉTER. 1996. Idioms: A View from Cognitive Semantics. *Applied Linguistics* 17. 326–355.
- KOWALSKA-SZUBERT, AGATA JOANNA. 1994. Het paard in Nederlandse vaste verbindingen: de weg van concreet tot metafoor. In: *Acta Universitatis Wratislaviensis, Neerlandica Wratislaviensia*. 189–193.
- KOWALSKA-SZUBERT, AGATA JOANNA. 1996. *De kool en de geit: Nederlandse vaste verbindingen met een dier- of plantelement*. Utrecht: LED.
- KOWALSKA-SZUBERT, AGATA JOANNA. 1999. Een figuurlijke spin – kan dat? In: *Acta Universitatis Wratislaviensis, Neerlandica Wratislaviensia*. 209–212.
- KRASKA-SZLENK, IWONA. 2014. Extending Body-Part Terms in the Domain of Emotions. In: Brenzinger, Matthias – Kraska-Szlenk, Iwona (red.). *The Body in Language. Comparative Studies of Linguistic Embodiment*. Brill's Studies in Language, Cognition and Culture. Leiden, Boston: Brill.
- KRENNMAYR, TINA. 2011. *Metaphor in newspapers*. LOT Dissertation Series 276. Utrecht: LOT.
- KUCZOK, MARCIN. 2015. Repulsion, filth, and sickness? Metaphorical conceptualizations of disgust in English and Polish. PASE 2015 Conference – Emotion(s), Wrocław.

- https://www.academia.edu/12082077/Repulsion_filth_or_sickness_Metaphorical_conceptualizations_of_disgust_in_English_and_Polish.
- KUIPERS, ERIK-JAN. 1999. Als blikken konden doden: Over de conceptualisering van woede in vaste woordverbindingen in het Nederlands. In: *Acta Universitatis Wratislaviensis, Neerlandica Wratislaviensia*. 195–207.
- LAGERWERF, LUUK. 1993. Het complex van metaforen. *Nieuwe taalgids*. 289–302.
- LAKOFF, GEORGE. 1993. The Contemporary Theory of Metaphor. In: Ortony, Andrew (red.). *Metaphor and Thought*. 202–251. Cambridge: Cambridge University Press.
- LAKOFF, GEORGE. 2009. *The Neural Theory of Metaphor*. <https://www.ssrn.com/abstract=1437794>.
- LAKOFF, GEORGE – JOHNSON, MARK. 1980. *Metaphors We Live By*. Chicago/London: The University of Chicago Press.
- LAKOFF, GEORGE – JOHNSON, MARK. 1999. *Leven in metaforen*. Nijmegen.
- LAMMERTS, AGNES – VERHAGEN, ARIE. 1994. De oorlog in de krant. In: Maes, P. van Hauwermeiren – Waes, L. van (red.). *Perspectieven in taalbeheersingsonderzoek*. 375–384. Dordrecht: ICG Publications.
- LANDHEER, RONALD – SANTEN, ARIANE VAN. 1984. De metafoor in (meta)talig perspectief. *Metafoor. Speciaal nr. van: Wijsgerig Perspectief*. 202–209.
- LANGACKER, RONALD W. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar: Theoretical prerequisites*. Stanford University Press. <http://books.google.com/books?id=g4NCRFbZkZYC>.
- LEEMANS, INGER. 2016. Comment: Embodied Emotions From a Dutch Historical Perspective. *Emotion Review* 8. 278–280. doi:<https://doi.org/10.1177/1754073915595102>.
- LEEZENBERG, MICHIEL. 1993. Ayatollah's en Gorilla's : recente taalkundige en filosofische benaderingen van de metafoor. In: *Nieuwe taalgids*. 490–500.
- LICHTENVOORDE, MARNIX VAN – LICHTENVOORDE, MARJAN VAN. 1991. *1000 spreekwoorden, spreuken en gezegden voor dagelijks gebruik*. Helmond: Michon.
- LIEBERT, WOLF-ANDREAS. 1992. *Metaphernbereiche der deutschen Alltagssprache: Kognitive Linguistik und die Perspektiven einer Kognitiven Lexikographie*. Europäische Hochschulschriften: Reihe 1, Deutsche Sprache und Literatur 1355. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- MÉRŐ, LÁSZLÓ. 2010. *Az érzelmek logikája*. Tercium Kiadó.
- MEULENDIJKS, JAN – SCHUIL, BART. 1998. *Spreekwoordelijk Nederlands : tien voor taal*. Baarn: Tirion.
- MOERDIJK, A. 1989. Benaderingen van metonymie. In: *Forum der Letteren* 30. 115–134.
- MOERDIJK, A. 1999. Het WNT voltooid. Wat nu? In: Moerdijk, A. – Tempelaars, Rob (red.). *Van A tot Z en verder ... Lezingen bij de voltooiing van het WNT*. 19–36. Den Haag/Antwerpen: Sdu Uitgevers/Standaard uitgeverij.
- MOLLAY, ERZSÉBET. 1998. *A holland-magyar kéziszótar szerkesztési elvei. Elméleti alapvetés és gyakorlati szerkesztési útmutató*. Néderlandisztikai füzetek 3. Budapest: ELTE Germanisztikai Intézet.
- MOON, ROSAMUND. 2007. Phraseology in general monolingual dictionaries. In: Burger, Harald – Dobrovol'skij, Dmitrij – Kühn, Peter – Norrick, Neal R. (red.). *Phraseologie : ein internationales Handbuch zeitgenössischer Forschung. Phraseology : an international handbook of contemporary research*. 909–918. Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft ; Handbooks of linguistics and communication science ; Manuels de linguistique et des sciences de communication 28. Berlin: de Gruyter.

- NOPPEN, JEAN-PIERRE VAN. 1985. Metafoor : een moeilijk te definiëren taalfenomeen. In: Roland Willemyns (red.). *Brussels boeket: liber discipulorum Adolphe Van Loey: bundel aangeboden ter gelegenheid van de tachtigste verjaardag van prof. dr. A. Van Loey*. 175–186. Studiereeks van de Vrije Universiteit Brussel. Nieuwe serie 21. Brussel: Vrije Universiteit.
- NUMMENMAA, LAURI – GLERAN, ENRICO – HARI, RIITA – HIETANEN, JARI K.. 2014. Bodily maps of emotions. *Proceedings of the National Academy of Sciences*. 1–6.
- OOSTENDORP, MARC VAN. – WOUTEN, TON VAN DER. 1998. Corpus Internet. *Nederlandse taalkunde*. http://www.tonvanderwouden.nl/index_files/papers/digitaal-04.html.
- PIIRAINEN, ELISABETH. 1995. Niederländische und deutsche Phraseologie: Zu einem kontrastiven Beschreibungsansatz. In: *Acta Universitatis Wratislaviensis, Neerlandica Wratislaviensis*. 193–217.
- PIIRAINEN, ELISABETH. 2003. 'Hij is naar de eeuwige jachtvelden vertrokken' : Idiome des semantischen Feldes "sterben" im Niederländischen. In: *Acta Universitatis Wratislaviensis, Neerlandica Wratislaviensis*. 109–134.
- PINEDA, PATRICIA. 2015. *Looking for and making sense of 'special' words. Metaphor recognition and interpretation by schoolchildren*. LOT Dissertation Series 403. Utrecht: LOT.
- REIJNIERSE, GUDRUN. 2017. *The value of deliberate metaphor*. LOT Dissertation Series 469. Utrecht: LOT.
- SCHRÖDER, ULRIKE. 2012. *Kommunikationstheoretische Fragestellungen in der kognitiven Metaphernforschung: eine Betrachtung von ihren Anfängen bis zur Gegenwart*. Tübingen: Narr.
- SCHWARZ-FRIESEL, MONIKA. 2007. *Sprache und Emotion*. UTB 2939. Tübingen; Basel: A. Francke Verlag.
- SIEGEL, ERIKA H. – SANDS, MOLLY K. – NOORTGATE, WIM VAN DEN – CONDON, PAUL – CHANG, YALE – DY, JENNIFER – QUIGLEY, KAREN S. – BARRETT, LISA FELDMAN. 2018. Emotion fingerprints or emotion populations? A meta-analytic investigation of autonomic features of emotion categories. In: *Psychological Bulletin* 144. 343–393. doi:10.1037/bul0000128.
- SNOECK HENKEMANS, FRANCISCA. 2005. Strategisch manoeuvreren met metonymie. In: *Themanummer: stijl en overtuigingskracht; [gastred.: Francisca Snoeck Henkemans & Frans van Eemeren]*. Speciaal nr. van: *Tijdschrift voor Taalbeheersing*. 245–256.
- SPEK, ERIK VAN DER. 1993. Gezocht: auto (m/v) : metaforen in de autoreclame. *Onze taal*. 91–93.
- SPEK, ERIK VAN DER. 1998. Politici in spagaat : metaforen in verkiezingsprogramma's. *Onze taal*. 111–113.
- STEEN, GERARD. 1999. From linguistic to conceptual metaphor in five steps. In: Gibbs, Raymond W. – Steen, Gerard J. (red.). *Metaphor in cognitive linguistics: selected papers from the fifth International Cognitive Linguistics Conference, Amsterdam, July 1997*. 57–77.
- STEEN, GERARD J. 2007a. *Finding metaphor in grammar and usage : a methodological analysis of theory and research*. Converging evidence in language and communication research 10. Amsterdam: Benjamins.
- STEEN, GERARD J. 2007b. Wanneer denken wij in metaforen? Over de relatie tussen taalgebruik en cognitie. Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar Taalgebruik en Cognitie – vanwege de Stichting het Vrije Universiteitsfonds – bij de faculteit der Letteren van de Vrije Universiteit

- Amsterdam op 29 juni 2007, Vrije Universiteit Amsterdam. <http://vu-nl.academia.edu/GerardSteen/Talks>.
- STEEN, GERARD J. – DORST, ALETTA G. – HERRMANN, J. BERENIKE – KAAL, ANNA A. – KRENNMAYR, TINA – PASMA, TRIJNTJE. 2010. *A Method for Linguistic Metaphor Identification: From MIP to MIPVU*. Converging Evidence in Language and Communication Research 14. Amsterdam: John Benjamins.
- STEFANOWITSCH, ANATOL. 2006. Words and their metaphors. A corpus-based approach. http://www-user.uni-bremen.de/~anatol/docs/ms_wordsmetaphor.pdf.
- STERKENBURG, PETRUS GIJSBERTUS JACOBUS VAN. 1987. Vaste woordverbindingen (fraseologismen) en GWHN. *Acta Universitatis Wratislaviensis. Neerlandica Wratislaviensis*. 27–69.
- STERKENBURG, PETRUS GIJSBERTUS JACOBUS VAN. 1991a. Naar een basis-fraseologie voor niet-moedertaalsprekers. *Forum der Letteren*. 35–46.
- STERKENBURG, PETRUS GIJSBERTUS JACOBUS VAN. (red.) 1991b. *Van Dale Groot woordenboek van hedendaags Nederlands*. Van Dale woordenboeken voor hedendaags taalgebruik. Utrecht, Antwerpen: Van Dale Lexicografie.
- STOLBERG, MICHAEL. 2019. Emotions and the Body in Early Modern Medicine. *Emotion Review* 11. 113–122. doi:<https://doi.org/10.1177/1754073918765674>.
- SZABÓ, RÉKA. 2012. *Metaforák és szimbólumok: C. G. Jung szimbólumértelmezése és a fogalmi metaforák elméletének összevetése*. Proefschrift. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar.
- SZILÁGYI N., SÁNDOR. 2004. A jelentésvilág szerkezete. Lezing. Mindentudás Egyeteme, Budapest.
- TOLCSVAI NAGY, GÁBOR. 2013. *Bevezetés a kognitív nyelvészetbe*. Budapest: Osiris Kiadó.
- TRIER, JOST. 1934. Deutsche Bedeutungsforschung. In: Götze, Alfred – Horn, Wilhelm – Maurer, Friedrich (red.). *Germanische Philologie. Ergebnisse und Aufgabe. Festschrift für Otto Behaghel*. 173–200. Heidelberg.
- VAINIK, ENE. 2011. Dynamic body parts in Estonian figurative descriptions of emotion. In: Maalej, Zouheir – Yu, Ning (red.). *Embodiment via Body Parts: Studies from various languages and cultures*. 41–70. Human Cognitive Processing 31. https://www.academia.edu/28330047/DYNAMIC_BODY_PARTS_IN_THE_ESTONIAN_FIGURATIVE_DESCRIPTIONS_OF_EMOTION_ENE_VAINIK.
- VAN DALE. 2011. *Van Dale Elektronisch groot woordenboek hedendaags Nederlands versie 6.7*. Van Dale Uitgevers.
- VERSTRATEN, LINDA. 1988. Vaste verbindingen en compositionaliteit. In: *Tabu*. 212–225.
- VERSTRATEN, LINDA PHARAÏLDE. 1992. *Vaste verbindingen. Een lexicologische studie vanuit cognitief-semantisch perspectief naar fraseologismen in het Nederlands*. Utrecht: LED.
- VLIET, H. VAN 2000. *Emoties. Een werkboek*. Utrecht: Plan B Publishers.
- WALTERS, NEL. 1995. *Nederlands spreekwoordenboek: 10 000 spreekwoorden*. Lisse: R en B.
- WEINRICH, HARALD. 1958. Münze und Wort: Untersuchungen an einem Bildfeld. In: Lausberg, Heinrich – Weinrich, Harald (red.). *Romanica : Festschrift für Gerhard Rohlfs*. 508–521. Halle (Saale): Niemeyer.
- WIERZBICKA, ANNA. 1972. *Semantic Primitives*. Frankfurt/M.: Athenäum-Verl.
- WITTGENSTEIN, LUDWIG. 1953. *Philosophical Investigations*. New York: Macmillan.
- ZELDENRUST, JELLE. 1988. *2500 spreekwoorden : gerangschikt naar onderwerp, met betekenissen, mogelijke toepassingen en achtergrondinformatie*. Groningen: BoekWerk.

- ZICHLER, CSILLA. 2004. Op het spoor van metaforen. *AMOS: ELEKTRONISCH TIJDSCHRIFT VOOR DE NEERLANDISTIEK*. 31–38.
- ZICHLER, CSILLA. 2008. Een psychologische benadering van EMOTIE-metaforen. *ACTA NEERLANDICA: BIJDAGEN TOT DE NEERLANDISTIEK DEBRECEN*. 55–69.
- ZICHLER, CSILLA. 2016. *Onder de loep: Inleiding in de fraseologie*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 184. Budapest: Tinta Könyvkiadó.

ADATLAP
a doktori értekezés nyilvánosságra hozatalához

I. A doktori értekezés adatai

A szerző neve: *Zichler Csilla*

MTMT-azonosító: *10055607*

A doktori értekezés címe és alcíme: *Metaforische conceptualisatie van emoties in Nederlandse vaste verbindingen (Az érzelmek metaforikus konceptualizációja holland állandósult szókapcsolatokban)*

DOI-azonosító: *10.15476/ELTE2019.119*

A doktori iskola neve: *Nyelvtudományi Doktori Iskola*

A doktori iskolán belüli doktori program neve: *Germanisztikai Nyelvtudomány Oktatási Program*

A témavezető neve és tudományos fokozata: *Dr. Mollay Erzsébet CSc, egyetemi docens és Dr. Manherz Károly CSc, professor emeritus*

A témavezető munkahelye: *ELTE BTK*

II. Nyilatkozatok

1. A doktori értekezés szerzőjeként

a) hozzájárulok, hogy a doktori fokozat megszerzését követően a doktori értekezésem és a tézisek nyilvánosságra kerüljenek az ELTE Digitális Intézményi Tudástárban. Felhatalmazom az ELTE BTK Doktori és Tudományszervezési Hivatal ügyintézőjét, Manhercz Mónikát, hogy az értekezést és a téziseket feltöltse az ELTE Digitális Intézményi Tudástárba, és ennek során kitöltse a feltöltéshez szükséges nyilatkozatokat.

b) kérem, hogy a mellékelt kérelemben részletezett szabadalmi, illetőleg oltalmi bejelentés közzétételéig a doktori értekezést ne bocsássák nyilvánosságra az Egyetemi Könyvtárban és az ELTE Digitális Intézményi Tudástárban;

c) kérem, hogy a nemzetbiztonsági okból minősített adatot tartalmazó doktori értekezést a minősítés (dátum)-ig tartó időtartama alatt ne bocsássák nyilvánosságra az Egyetemi Könyvtárban és az ELTE Digitális Intézményi Tudástárban;

d) kérem, hogy a mű kiadására vonatkozó mellékelt kiadó szerződésre tekintettel a doktori értekezést a könyv megjelenéséig ne bocsássák nyilvánosságra az Egyetemi Könyvtárban, és az ELTE Digitális Intézményi Tudástárban csak a könyv bibliográfiai adatait tegyék közzé. Ha a könyv a fokozatszerzést követően egy évig nem jelenik meg, hozzájárulok, hogy a doktori értekezésem és a tézisek nyilvánosságra kerüljenek az Egyetemi Könyvtárban és az ELTE Digitális Intézményi Tudástárban.

2. A doktori értekezés szerzőjeként kijelentem, hogy

a) az ELTE Digitális Intézményi Tudástárba feltöltendő doktori értekezés és a tézisek saját eredeti, önálló szellemi munkám és legjobb tudomásom szerint nem sértem vele senki szerzői jogait;

b) a doktori értekezés és a tézisek nyomtatott változatai és az elektronikus adathordozón benyújtott tartalmak (szöveg és ábrák) mindenben megegyeznek.

3. A doktori értekezés szerzőjeként hozzájárulok a doktori értekezés és a tézisek szövegének

Plágiumkereső adatbázisba helyezéséhez és plágiumellenőrző vizsgálatok lefuttatásához.

Kelt: 2019. június 7.

Zichler Csilla

a doktori értekezés szerzőjének aláírása